આવૃત્તિ પહેલી — પ્રત ૧૫૦૦
સન ૧૯૩૭ — સંવત ૧૯૯૩

શ્રી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. મોહનલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
ઠે. પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં જે મહત્ત્વના બનાવો બન્યા તેની નોંધ કરી, તે પાછળ જે બળો અને વ્યક્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે, પ્રાણસંચાર કરી રહ્યાં હતાં, તે પ્રથક્ પ્રથક્ બતાવવા, બનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રજાજીવનનાં અમુક જ અંગોનો; પ્રસ્તુત ખંડમાં, સમાવેશ થઈ શક્યો છે; બીજા ઘણા વિષયો, ઉપયોગી અને જરૂરી, બાકી રહ્યા છે, તે યથાવકાશ-ઉત્તરાર્ધમાં નિરૂપવામાં આવશે.

'નવીન ગુજરાત' વિષે સન ૧૯૧૮ ના જુનમાં 'રણજીતરામ સ્મારક વ્યાખ્યાન' આપતાં, મેં એવો અભિલાષ વ્યક્ત કર્યો હતો, કે,

"નિષ્કામ કર્મ, આત્મ ત્યાગ, સેવા, સત્ય, સ્નેહ, ભૂતદયા, અહિંસા વગેરે પરાપૂર્વની આપણી ઉચ્ચ ભાવનાઓ નવીન ગુજરાતના પ્રેરકબળ થાઓ," તે પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો સુયોગ મને સાંપડ્યો છે, તેને હું મારૂં સદ્‌ભાગ્ય જ સમજું છું.

પ્રસ્તુત ખંડની પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવામાં ચી. ભાઈ દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ, તેના પ્રુફ વાચનમાં સ્નેહીભાઇશ્રી મણિલાલ છબારામ ભટ્ટે અને સુચી યોજવામાં શ્રી. હરિપ્રસાદ પંડ્યાએ જે સહાયતા આપી છે, તે બદલ એ સૌનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૪-૧૦-૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ઘાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું હતું. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ મા રૂ ૨૦૦૦) સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવા પુસ્તકે તૈયાર કરી છપાવવા

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુસ્તક પ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ મા રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરહુ વીલની રૂઈએ એમની મિલ્કતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) સરકારી લોના સન ૧૯૩૩ મા સોસાયટીને વધુ મળી એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦) નુ થયુ છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો ' શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ	૦—૭—૦
(૨)	માને શિખામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	બાળલગ્નથી થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુનર્વિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી મોજેસોળ આના ફજેતી	૦—૫—૦
(૬)	ભોજનવ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦—૪—૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦—૮—૦
(૯)	બેન્જામીન ફ્રેન્કલિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૦—૪—૦
(૧૧)	સદ્વર્તન	૭—૦—૦

(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ ભા. ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ ભા. ૨	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦-૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઈતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાબો	૦-૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિસ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦-૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઈતિહાસ ભા. ૨ જો	૦-૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦-૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦-૧૨—૦
(૩૪) ખગોળવિદ્યા	૦-૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભાગ ૨	૦-૧૨—૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૦—૦

(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦—૧૨—૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ	૧—૦—૦
(૪૦) ઉદારમતવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૧) સચિત્ર શારીરવિદ્યા	૧—૦—૦
(૪૨) હિન્દી તત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ–પૂર્વાર્ધ	૧—૦—૦
(૪૩) „ „ „ ઉત્તરાર્ધ	૧—૦—૦
(૪૪) બંગાળી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧—૦—૦
(૪૫) સંરક્ષણવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧—૦—૦
(૪૭) ઉપનિષદ્ વિચારણા	૧—૦—૦
(૪૮) હિન્દુ રાજ્યવ્યવસ્થા	૧—૦—૦
(૪૯) સગાળશા આખ્યાન	૧—૦—૦
(૫૦) વહાણવટાની પરિભાષા	૦—૮—૦
(૫૧] અપભ્રંશ પાઠાવળી	૩—૦—૦
(૫૨) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧	૧—૦—૦
(૫૩) „ „ ખંડ ૨	૧—૦—૦
(૫૪) „ „ ખંડ ૩	૧—૦—૦

ગુ. વ. સોસાઈટી
અમદાવાદ.
તા. ૨૧–૧૦–૧૯૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

સિદ્ધિ અર્થે સાહસ અને જોખમ ખેડવા તે તત્પર બને છે; ઈચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ સારૂ પ્રાણ સમર્પવા સુદ્ધાંતની તે ઉત્સુકતા દાખવે છે; અને તેનું છાયાચિત્ર આપણને તેની છેલ્લાં વીસ વર્ષની પ્રવૃત્તિમાં નિહાળવાનું મળે છે; એ પ્રગતિ એટલી બધી વેગભરી અને જ્વલંત નિવડી છે કે ગુજરાતના સમગ્ર ઈતિહાસમાં એ વીશીનો વૃત્તાંત એક તેજસ્વી અને પ્રાણવંત પ્રકરણ થઈ પડે છે.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતે સન ૧૯૧૭ થી એકલા ભારતવર્ષને જ નહિ પણ સકળ જગતને ન્યાયના ધોરણે પ્રજાપ્રજા વચ્ચેનો વ્યવહાર અને સંબંધ નિયમિત કરવાનો ઉત્તમ બોધપાઠ આપી, સર્વત્ર સુખેઠ શાન્તિ સ્થાપવા અહિંસાનો ઉચ્ચ આદર્શ દર્શાવ્યો છે, તે એક અપૂર્વ બનાવ છે,' અને તે આપણને પૂર્વકાળના બૌદ્ધયુગનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ક્રાન્તિકારી હિલચાલનું પૂરેપૂરૂં મહત્વ સમજવા, એ બનાવો પાછળનું ધ્યેય લક્ષમાં આવવા, તેનું વાસ્તવિક મૂલ્ય આંકી શકીએ એ સારૂં આપણે આપણા પ્રાન્તનો, પાછલો ઈતિહાસ, સંક્ષેપમાં, અવલોકીએ એ અગત્યનું છે.

દ્વાપર યુગ આથમતાં શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાપુરી રત્નાકરમાં લય પામી, એ પૌરાણિક કથાને આપણે પ્રાગ્ઐતિહાસિક ગણીશું; પણ જે વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક અવશેષો ઉપલબ્ધ થયલાં છે, તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે કે ઇસ્વીસન પૂર્વેથી ગુજરાત વિદેશી રાજકર્તાઓની સત્તા નીચે પરાધીન રહેલ છે, અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતનો રાજ્ય વિસ્તાર અને સીમા વખતોવખત બદલાતાં ગયાં હતાં અને વિશેષમાં ગુજરાતી પ્રજા, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળી, અને જાતિઓની બનેલી છે.

ગિરનાર ઉપરના મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો શિલાલેખ ઉકેલતાં, વંચાય છે કે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની હકુમત હિન્દના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી વિસ્તરેલી હતી અને તેના હાકેમ વૈશ્ય પુષ્યગુપ્તે જુનાગઢ નજદિક સુદર્શન તળાવ ખોદાવ્યું હતું; તેની મરામત કરાવ્યાની ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં નોંધ કરેલી છે. અશોકના આદેશો એજ શિલાલેખ ઉપર કોતરેલા છે, એ મૌર્યસત્તા અહિં પ્રવર્તતી, એને પુષ્ટિ આપે છે.

આ પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સેંકડો ગ્રીકો-બાક્ટ્રિયન સિક્કાઓના આધારે એવું અનુમાન કરવામાં આવેલું છે કે એલેકઝાંડરના અવસાન પછી, એના સરદારો જે પાછળ રહેલા અને જેમણે હિન્દની સરહદ ઉપર ગ્રીક સત્તા સ્થાપેલી, તેમની હકુમત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ચાલતી. તે પછી શક જાતિનું પ્રાબલ્ય વધતાં તેમના હાકેમો-ક્ષત્રપોએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું. એ ક્ષત્રપ વંશના હજારો સિક્કા અને સંખ્યાબંધ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો મળી આવેલા છે, ને ઉપરથી એ ક્ષત્રપ રાજકર્તાઓનો ઈતિહાસ પુરાતત્ત્વવિદોએ ઉપજાવી કાઢયો છે; અને એમ માલુમ પડયું છે કે વચમાં થોડાંક વર્ષ ત્રૈકુટક રાજાઓએ ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાતની રાજ્યસત્તા પડાવી લીધી હતી પણ એ ક્ષત્રપ વંશનો છેવટનો નાશ તો સને ૪૧૦માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ કર્યો હતો. એ ગુપ્ત રાજાએ ગુજરાતને સર કર્યું ખરૂં પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અમલ અહિં લાંબો સમય ટકેલો જણાતો નથી. અને એ વંશના સ્કન્દગુપ્તના ગિરનાર ઉપરના લેખમાં એમ દર્શાવેલું છે કે કુમારગુપ્તના આખર વર્ષોમાં વિદેશી હુણ જાતિએ હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરતાં સ્કન્દગુપ્તે તેમને હરાવીને, ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. પણ અંતે સ્કન્દગુપ્ત સાથે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો લોપ થયો હતો; અને તેમના પછી ગુજરાતમાં વલભી રાજાઓની સત્તા જામી હતી. એ વલભીઓ કયી જાતિના હતા એ હજી નક્કી થયું નથી. પણ તેઓ વિદેશી હતા, તેમાં સંદેહ નથી. વલભીઓનો નાશ આરબોના હાથે થયો હતો; પણ તેઓ પગ બાંધીને અહિં સ્થિર થયેલા નહોતા.

દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટોએ પણ આપણા પ્રાન્તમાં પગપેસારો કરેલો અને તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર વધારેલો પણ તે થોડા સમયને માટે અને એ અમલની ગુજરાતમાં સ્થાયી અસર થવા પામી નહોતી.

એ અરસામાં પંચાસરમાં ચાવડાનું રાજ્ય હતું; સામંત જય-શિખરનો પરાજય ભુવડના લશ્કરે કર્યો અને તે રણમાં પડયો; એ વૃત્તાંત સાંભળીને તેની સગર્ભા રાણી રૂપસુંદરીએ જંગલમાં આશ્રય લીધો. અહિં તેને પુત્ર પ્રસવ્યો, તેનો જન્મ વનમાં થવાથી તેનું નામ એક યતિએ વનરાજ પાડયું મામાની સહાયથી ઉમર લાયક થતાં તેણે નવું પાટનગર પાટણ વસાવી, ત્યાં ચાવડાઓની ગાદી સ્થાપી વગેરે સઘળી હકીકત આપણે જૈન પ્રબંધો ઉપરથી જાણીએ છીએ.

પણ એ જયશિખરનો પૂર્વ ઈતિહાસ શો હતો ? ભુવડની રાજધાનીનું કલ્યાણ તે કયું અને ક્યાં આવ્યું હતું ? જયશિખર શું એ ભુવડનો સામંત હતો ? બન્ને વચ્ચે લડાઈ શા કારણે ઉદ્દભવી ? એ બધી બાબતો અણઉકેલ રહેલી છે એટલું જ નહિ, પણ એ ચાવડાઓની જાતિ વિષે પણ કશી ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એ વંશના છેલ્લા રાજા સામંતસિંહને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી ચાવડાની ગાદીએ તેનો ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકી આવ્યો હતો. સોલંકીઓ ગુર્જર જાતિના હતા એવો આપણા પ્રાચીન ઈતિહાસના અભ્યાસકોનો અભિપ્રાય છે. એ ચાવડા અને સોલંકીઓ, ઉપર મુજબ લગ્નથી જોડાઈ શકતા એ જોતાં, એ જાતિઓ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ હોય, એ સંભવિત છે.

આપણા ઈતિહાસમાં એ જાતિઓ રાજપુત હિન્દુઓ તરીકે ઓળખાય છે; પણ તેમનો પૂર્વ વૃત્તાંત સમગ્ર રીતે વિચારતાં, તેઓ વિદેશી હતા એ કથન કાંઈક વજુદવાળું લાગે છે.

આપણે અહિં એ વિસરવું ન જોઈએ કે સોલંકી વંશના રાજાઓએ ગુજરાતનો વિજય વાવટો દેશમાં ચોદિશામાં ફરકાવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ આસપાસના પ્રાન્તો ઉપર તેમનો પ્રભાવ પાડી ગુજરાતનું સ્વામિત્વ સ્વીકારવા એ મુલકના રાજાઓને ફરજ પાડી હતી. વળી એ સોલંકી યુગમાં ગુજરાત આબાદ અને સમૃદ્ધ થવા પામી, પૂર જાહોજલાલીમાં આવ્યું હતું; અને પ્રાન્ત બહાર તેની પ્રતિષ્ટા પડવાથી જે તે રાજ્યો એમનુ સન્માન કરતા હતા; અને એ બહારના લોકોએ, સોલંકીઓના રાજ્યનો નિર્દેશ કરતાં, તેમના આધિપત્ય નીચેના પ્રદેશને, તેઓ મૂળ ગુર્જર જાતિના હોઈને, ગુર્જરોનું રાષ્ટ્ર, ગુજરાત એવું નામ આપ્યું હતું. તે અગાઉ આ પ્રદેશનું નામ ગુજરાત નહોતું, એ અન્ય આધારો ઉપરથી જાણી શકાય છે.

આ રજપુત રાજ્યનો અંત સને ૧૨૯૭ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના હસ્તે થવા પામી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થપાયું હતું; અને મુગલ બાદશાહ અકબરે તેમની પાસેથી છીન્યું હતું. તે પછી મરાઠાઓએ મુગલ હાકેમોને હરાવી, ગુજરાત હસ્તગત કર્યું હતું; અને છેવટે ગુજરાતનો કબજો અંગ્રેજો હસ્તક કેવા સંજોગોમાં અને કેવી તરકીબોથી આવ્યો હતો, એ બધી હકીકત પહેલા ખંડમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત, પ્રસ્તુત સિંહાવલોકન ઉપરથી, જોઈ શકાય છે કે છેક ઐતિહાસિક સમયથી, ભિન્ન ભિન્ન વિદેશી સત્તાઓની ઝુંસરી નીચે ચાંપુ દબાયલો રહેલો છે, પણ થોડાંક વર્ષોથી, ગુજરાતી પ્રજામાં નવું દૈવત આવી, તે સ્વરાજ્ય માટે તૈયારી કરી રહ્યો છે, અને તેનું ભાવિ ઉજ્જવળ દેખાય છે

મોસલમીઓના આગમન પૂર્વે જે પ્રદેશને આપણે ગુજરાત તરીકે પિછાનીએ છીએ તેનું એ નામ નહોતું, એમ જુના લેખોના આધારે પુરવાર થાય છે

ગિરનાર ઉપરના મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના શિલાલેખમાં તેના રાજ્ય વિસ્તારનું વર્ણન કરેલું છે, અને જુદા જુદા દેશોના નામો જેવા કે આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, મરુ, કચ્છ, સૌવિર વગેરે દર્શાવેલા છે, તેમાં કોઈ પણ સ્થળે ગુજરાત વા ગુર્જર પ્રદેશ એવો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી, માત્ર છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયલું બાણ રચિત હર્ષચરિત્ર મળે છે, તેમાં એ "ગુર્જર પ્રજા" શબ્દ પહેલવહેલો વાંચવામાં આવે છે અને તેમાં નોંધેલી વિગતના આધારે એ ગુર્જરોનું રાજ્ય રાજપૂતાણામાં હતું, એવી પ્રતીતિ થાય છે

એ વિષયમાં જે ઐતિહાસિક અન્વેષણ થયલું છે, તેનો સારાંશ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ, સંક્ષેપમાં પણ સિલસિલાબંધ અને સુંદર ભાષામાં આપેલો છે, એ અત્રે ઉતારીશ —

"સારાયે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ જ પ્રથમ ગ્રંથ (હર્ષ ચરિત્ર) છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના આર્યાવર્તના એક મહાન સમ્રાટનું, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવું કેટલુંક ચરિત્રવર્ણન, વ્યવસ્થિત રૂપે કરવામાં આવ્યું છે, અને એ જ ગ્રંથમાં સૌથી પ્રથમ "ગૂર્જર" એ શબ્દનું આપણને એક વાર દર્શન થાય છે એની પહેલાંના ભારતીય સાહિત્યમાં એ શબ્દ ક્યાંએ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના મહાવૃક્ષનો પ્રથમ અંકુર આપણને એમાં દેખાય છે. ચક્રવર્તી હર્ષથી એક બે સૈકા પહેલાં જ ગૂર્જરો પંજાબમાંથી સિંધના રસ્તે થઈ અર્બુદાચળની પશ્ચિમે આવેલા, મરૂ ભૂમિના ભિન્નમાળના પ્રદેશમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાના સ્મરણીય થાણાં નાખ્યાં પુરાણકાળથી પ્રસિદ્ધ એ મરૂ ભૂમિ ગુર્જરોના વસવાટને લીધે અને ગુર્જરોથી રક્ષિત થવાના કારણે તે કાળથી ગુર્જર ભૂમિ યા ગૂર્જરત્રાના નામે ઓળખાવા લાગી ભિન્નમાળ,

જે પૂર્વે એક જાતની ભિલ્લોની પલ્લી હતી એ ગુર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંનો રાજા એ ગૂર્જરરાજ કહેવડાવા લાગ્યો. ગૂજરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસલ ગર્ભસ્થાન. ગુજરાતની સંસ્કૃતિના જીવનનો એ ગર્ભકાળ."*

આ ગુર્જર જાતિનું એક ટોળું લાટ પ્રદેશ તરફ ગયુ તેણે ભરૂચમાં રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ, અને પાછળ જણાવ્યા મુજબ સોલંકીઓ પાટણની રાજગાદીએ બેસતા, તેમના યશસ્વી રાજ્ય અમલ દરમિયાન, એમની જાતિ ઉપરથી વિશિષ્ટ નામ તરીકે આપણા પ્રાન્તનું ગુજરાત નામ પડ્યુ હતુ; અને તેના સમર્થનમા વધુ પુરાવા તરીકે, એ વિષયમા સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવ જે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા, તે, એમના તાજેતરમા પ્રસિદ્ધ થયેલા "ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય" નામક ગ્રંથમાંથી ઉધ્ધૃત કરીશું:

"આ ભરૂચના કહેવાતા ગુર્જરોને, ત્હેમની સત્તા અલ્પકાલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખડિયા રાજાઓ હતા, અને ત્હેમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુજરાતમા નહિ; એ ત્રણ કારણથી પડતા મૂકીશુ અને રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાય છે એ મત સ્વીકારીશુ તો હરકત નથી."×

વળી દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે, બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન આપતાં, ગુજરાતી ભાષાનો આરંભકાળ, મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયથી બતાવ્યો છે; તે એનુ સમર્થન કરે છે અને એને બધબેસતો થાય છે.

એ વિદેશી જાતિઓએ આપણા દેશમાં કાયમ વસવાટ કરતાં હિન્દુ ધર્મનો અંગિકાર કર્યો હતો, સાથે સાથે તેના પ્રચાર અને ઉત્તેજન સારૂ પણ ઘણુ કર્યું હતુ. સોલંકી રાજાઓ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આપણા પ્રાન્તના બે પ્રધાન ધર્મો-શૈવ અને જૈન—સારૂ જે સંગીન કાર્યો કરેલાં છે તે સુવિદિત છે: અને તે વિશે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી.

એમના સમયમાં ગુજરાતની સીમા પૂર્વમાં મેવાડ, ઉત્તરમાં આબુ, પશ્ચિમમાં સોરઠ અને કચ્છનો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં ભરૂચ સુધી, લંબાઇ હતી, તે અદ્યાપિ પર્યંત, અનેક ઉથળપાથલો, ફેરફારો થયા છતા ચાલુ છે.

---

* ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી સન. ૧૯૩૩, પૃ ૧૦, ૧૧.

× ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૩૩

ગયા સૈકામાં ગુજરાતના સીમાડાની રેખા દોરતાં, કવિ નર્મદાશંકરે તેનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું હતું:—

" ઉત્તરમાં અંબા માત,
પૂરવમાં કાળી માત;
છે દક્ષિણ દિશમાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ;
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ—
છે સહાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત ! *

કેટલાક ગુજરાતને કાઠિયાવાડ અને કચ્છથી જૂદું પાડે છે; પણ તેમની માન્યતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક લાગતી નથી. સોલંકીઓએ એ પ્રદેશને જીત્યો હતો; અને તે પહેલાં રૂદ્રદામન અને સ્કન્દગુપ્તના સમયમાં તે આખો પ્રાન્ત એક સત્તા નીચે હતો; એટલું જ નહિ પણ એ સૌ એક જ ભાષા અને સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિથી સંકળાયલા છે; એટલે તેમને નોખા પાડવાનો કશો અર્થજ નથી; કવિઓ જે દૃષ્ટા કહેવાય છે, તેમણે તેમાં સળંગતા અને એકતા જ નિહાળી છે; અને આપણા મહાકવિ ન્હાનાલાલે " ગુજરાત " વિષે એક સરસ ભાવવાહી કાવ્ય રચ્યું છે; તેમાં એ સમગ્ર પ્રદેશની પ્રજાનાં લક્ષણો એમની મનોવેધક અને મનોરમ્ય શૈલીમાં નીચે મુજબ વર્ણવ્યાં છે:—

" સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગર સમાજ;
શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન,
ખંડ ખંડ વિસ્તરેલા હિન્દી
મહાસાગર મહારેલ,
તીર તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
સંસ્થાનોની વેલ;
મહાસાગરના પૃથ્વિવિશાળ,
સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ.
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ.

---

* જુઓ નર્મ કવિતા.

પરન્તુ એટલાથી સંતોષ થયો ન હોય અને વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતીઓએ "પૃથ્વી વિશાળ" માં પોતાના ડેરા નાંખેલા છે, એ લક્ષમાં લઈને આપણા બીજા એક લોકપ્રિય કવિ પારસીબંધુ ખબરદારે ગાયું છે કે,

"જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મ્હોલાત.
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદા ગુજરાત."

છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાતી બોલતી પ્રજાની સંખ્યા આશરે એક કરોડ અને એંશી હજારની નોંધાયેલી છે. અને તે મ્હોટે ભાગે પશ્ચિમ હિંદમાં વસેલી છે. પણ તેમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બીના એ છે કે એ સંખ્યામાંના ૬૬ ટકા જેટલા દેશી રાજ્યોની પ્રજા છે; અને બીજું જાણવા જેવું એ છે કે આ ગુજરાતીઓ એકલા હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જ નહિ પણ દરિયાપાર દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસરેલા છે. ગુજરાત બહાર પણ હિંદમાંના એવા ગુજરાતીઓના વસવાટોને આપણે બૃહદ્ ગુજરાત તરીકે અને હિંદ બહારના દરિયા પારના અને છેક આઘેના ગુજરાતીઓનાં થાણાંઓને બૃહદ્તર ગુજરાત તરીકે ઓળખાવીને રાચીએ છીએ. પણ તે સંબંધમાં એક કડુ ફરિયાદ નોંધવી જોઈએ કે પરદેશ સેવતા એ ગુજરાતીઓની જરૂરિયાતો, મુશ્કેલીઓ અને મુંઝવણો પ્રતિ આપણે ઘણુંખરૂં દુર્લક્ષ સેવીએ છીએ.

તેની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા એક જાતિ વા ધર્મની બનેલી નથી. તેનું મિશ્રણ પચરંગી છે; તેની રચનામાં હિન્દુ, મુસ્લીમ, પારસી, ખ્રિસ્તિ, જૈન, ખોજા, મેમણ, વહોરા, ભાટીઆ, લુહાણા, કપોળ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચાર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળી જાતિઓ અને કોમોનો સમાવેશ થયેલો છે; તે સઘળાં પોતાને ગુજરાતના સંતાનો કહેવડાવામાં મગરૂરી અને માન સમજે છે; તેથી કવિ નર્મદે ગુજરાતીની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું હતું, કે,

"વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યાં,
પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું તે ભાઈ ઠર્યાં.
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જાત.
"તેની તેની છે ગુજરાત."

એ માતૃભૂમિનો સંદેશો છેલ્લાં સત્યાગ્રહ યુદ્ધના પ્રસંગે ગુજરાતી પ્રજાને પહોંચાડતાં કવિશ્રી ખબરદારે ઘોષણા કરેલી તેમાં કહ્યું હતું, કે,

"એવા એ ગુર્જર મતાનો'

હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ કે જૈન ચડેલ,
ભુજશુ ભુજ ભીડીને આવો, એક જ પ્રેમ તણી છો વેલ!'

એ ગુજરાત! એ ગુજરાત!

સોલંકી યુગના ગુજરાતને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આપણે ઉજ્જવળ અને ગૌરવવતો વર્ણવ્યો છે, પણ દેશમા જૈન ધર્મની અસરથી અહિંસાનું વાતાવરણ જામતા ગુજરાતી પ્રજા રફતે રફતે નિ સત્વ અને કાયર બનતી ગઈ, અને લાબો સમય પરાધીન સ્થિતિમા મૂકાતા તેનુ જ્ઞાનતેજ નાશ પામ્યુ. માત્ર વ્યાપાર વડે તેનું વ્યક્તિત્વ જુદું તરી આવતુ; અને એ વેપાર અર્થે ગુજરાતીઓ દેશપરદેશ ભેટતા તેમ દરિયાઈ સફરે ખેડતા એ જાણીતી વાત છે

ગુજરાતની જમીન રસાળ અને ફળદ્રુપ છે, તેના કેટલાક ભાગને ચારૂતર અને વાડીની ઉપમા અપાય છે; પણ ગુજરાતી પ્રજાનો પ્રધાન વ્યવસાય વેપાર છે, વૈશ્યવૃત્તિ, તેનું સંચાલક બળ છે, અને તેની એ વૃત્તિ, એના સાહસિક સ્વભાવને લઈને, એની વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિના પરિણામે, તેની કરકસરીઓ વદીવટ અને દુર દેશીભરી નજર અને શાણપણના કારણે, વિકસીને ખૂબ ખીલી અને દીપી ઉઠેલી છે; અને તે વડે ગુજરાતી પ્રજાની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા છે.

દેશમાં અગ્રેજોનો અમલ સ્થાપિત થતા, સુલેહ શાંતિ અને સલામતી દાખલ થતા આપણામાના સુત્સદી વર્ગના નાગર, કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ વગેરે નવુ અગ્રેજી શિક્ષણ લઇ સરકારી નોકરીઓમા જોડાવા લાગ્યા; વેપારીઓ પણ સુવ્યવસ્થા અમલમા મૂકાતા અને યોગ્ય રક્ષણ મળતા, તેમજ વ્યવહારનાં સાધનો ખૂલતા અને ખીલતા નવા અને મોટા સાહસો ખેડવા લાગ્યા; અને જમીન મહેસુલનું ધોરણ મુકરર થતા અને બીજી હાડમારીઓ દૂર થતાં ખેડુત વર્ગ પણ કાંઇક રાહતનો દમ લેવા લાગ્યો, એટલુજ નહિ પણ તેની દૃષ્ટિ સમીપથી અંધકારનો પડદો ખસતા, પ્રજા નવી સૃષ્ટિની ઉષા ઉઘડતી જોવા લાગી અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને વિચારો તેના જીવન ઉપર પાસ લાગતા તેમના માનસમા જબરું પરિવર્તન થવા લાગ્યુ. ત્યારથી તેને લાગ્યુ કે દેશમાં ગમે તેવું સુરાજ્ય હોય તોપણ તે સ્વરાજ્યની તુલે ના આવે, અને એ વિચાર ભાવનાને ઉત્તેજે અને ઉશ્કેરે એવા બનાવો વીસમી સદી બેસતા જ એક પછી એક બનવા પામ્યા હતા.

સન ૧૯૦૧ નું વર્ષ શરૂ થતાં જ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસના સુવર્ણ-યુગનો લોપ થતો હોય એમ ભલાં મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાનું અવસાન થયું. તેની પહેલાંના ચાર પાંચ વર્ષો હિંદુસ્તાન માટે બહુ ખરાબ ગયાં હતાં. દુકાળ અને પ્લેગે પ્રજાની ભારે ખુવારી કરી હતી. એ આફતો જમદૂતનું સ્મરણ કરાવતી, ખરેખર, દૈવી કોપ સમાન જ હતી.*

તે અરસામાં ઇંગ્લાંડ અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે, એક બીજાની સત્તા પરત્વે એક તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું હતું. એ દેશમાં વસતા હિંદીઓની તેમના હિત અને હક્કનું, અંગ્રેજોનો વિજય થયે, રક્ષણ થશે એવી સામાન્ય માનતા બંધાઈ હતી; પણ તે પછીના ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું હતું કે એ સઘળી ભ્રમણા માત્ર હતી; અને તેનો ઉકેલ, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે, થવા પામે, એવો અભિપ્રાય દૃઢ થયો હતો. આપણા સારા નસીબે મહાત્મા ગાંધીજી તે સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હતા; તેમને આ હિંદીઓ પ્રત્યેનો ગોરાઓનો રંગદ્વેષ ખૂબ સાલતો, પણ જ્યારે ગિરમિટો પાસે અંગુઠાના નિશાનો કરાવી તેમ તેમના પર (પોલ ટેક્ષ) માથાવેરો નાખવાનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તરફથી પ્રયાસ થયો ત્યારે એ અન્યાય તેઓ સહન ન કરી શક્યા, અને એ કાયદામાં એમણે હિંદીઓનું સ્વમાન હણાતું જોયું, એટલે તેની સામે થવા સત્યાગ્રહનું સબળ પણ અહિંસક શસ્ત્ર પહેલવહેલું ત્યાં અજમાવ્યું, અને તેની ખૂબ જ અસર થવા પામી હતી. હિંદીઓના સંગઠનનું એ પ્રથમ પગલું હતું; અને એ બનાવે હિંદીઓ ત્યારપછી પરદેશમાં વસતા પોતાના બંધુઓના હક્ક અને હિતના પ્રશ્નો પરત્વે જાગૃત અને વિચારતા થયા છે.

રૂસો જાપાનિસ યુદ્ધ પણ તે અરસામાં જાગેલું; અને જાપાનનો તેમાં વિજય થતાં પૂર્વના દેશોની પ્રજામાં નવીન સ્ફૂર્તિ આવી હતી; અને તુર્કી, ઈરાન, ઈજિપ્ત, વગેરે દેશો આઝાદી માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા. હિન્દ પણ એ અસરમાંથી મુક્ત રહી શકે એમ નહોતું. સ્વાતંત્ર્યના વિચારો કોને ન આકર્ષે ? હિન્દુસ્તાનનું વાતાવરણ આ પ્રમાણે ઉષ્ણ હતું, તેને લૉર્ડ કર્ઝનની મનસ્વી અને અન્યાયી રાજનીતિએ વધારે ઉશ્કેર્યું હતું. પ્રથમ તો એશિયાવાસીઓને અસત્યપ્રિય કહીને તેમણે ભાંડયા; બીજું, યુનિવરસિટિનો કાયદો સુધારી ઉંચી કેળવણીનું પ્રવેશ દ્વાર હિન્દીઓ માટે મુશ્કેલ કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને નવી જાગૃતિને ખાળવા એ બધા પ્રયત્નો પુરતા થતા ન હોય એમ માનીને, બંગાળાના

એ ભાગલા પાડીને, ત્યાંની હિન્દુ મુસ્લિમ કોમો વચ્ચે એક પ્રકારનું વૈમનસ્ય ઉભું કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો; એ અખતરો જો કે સરવાળે અફળ ગયો હતો; તોપણ તેના પ્રત્યાઘાતથી સમસ્ત દેશમાં ભારે ખળભલાટ ઉદ્દભવવા પામી, હિન્દી પ્રજામાં નવું ચેતન આવી તે સાવચેત અને મજબુત બની હતી.

બંગભંગના પગલાંને નિવારવા આપણા દેશનેતાઓએ કાંઇ કાંઈ ઇલાજો અજમાવ્યા હતા; તેમાં નીચે દર્શાવેલા મુખ્ય હતા:—(૧) રાષ્ટ્રીય ધોરણે પ્રજાકીય કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવી; (૨) પ્રજામાં સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાના અને લોકો સ્વદેશીનું વ્રત ધારણ કરે એવા પ્રયત્નો કરવા; અને (૩) હુન્નરઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણ અર્થે પ્રતિવર્ષ સંખ્યાબંધ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્કોલરશીપો આપીને મોકલવા.

બીજું કાંઈ નહિ તો એ ચળવળથી દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યની લાગણી મક્કમ થઈ હતી અને એમાંથી એક વર્ગ એવો ઉભો થયો, જેણે સરકારને અરજી, ઠરાવ કે મેમોરિયલ કરવાની પ્રથામાં સમુળગી શ્રદ્ધા ખોઈ, તેની સામે સીધો સામનો કરવો, એ જ વાજબી માર્ગ છે એવો એમનો નિશ્ચય થઈ તેમણે જૂદો જ પક્ષ રચ્યો,. જે ઉદ્દામ વર્ગ તરીકે જાણીતો થયો છે. તે પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેશે ખૂબ પ્રગતિ કરી છે અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની સ્થાપનાપર્યંત આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ એ તદ્દન તાજો ઈતિહાસ છે.

ઉપરોક્ત ક્રાંતિકારી બનાવોની ગુજરાત ઉપર પણ બહોળી અસર થવા પામી હતી અને નવા વિચારના વાતાવરણમાંથી ઉછરતી પ્રજા, પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા મેળવી, સ્ફૂર્તિમાન અને આદર્શસેવી બની હતી.

ગુજરાતી પ્રજાની પ્રકૃતિ શાંત અને રાંક ગણાતી. વૈશ્યવૃત્તિ તેનામાં પ્રધાનપણે હોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિ આરંભતાં પ્રથમ તેના લાભાલાભ તપાસવાનું એનું વલણ રહેતું; કોઈ ઉતાવળું અને અવિચાર્યું પગલું તે ભાગ્યે જ ભરે.

દેશભરમાં રાજકીય વાતાવરણ તીવ્ર અને ઉદ્વેગી બન્યું હતું અને ઉદ્દામ વિચારવાદી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધતું હતું, તે કબજામાં રહી શકે એ ઉદ્દેશથી કોંગ્રેસના સંચાલકોએ સન ૧૯૦૭ ની કોંગ્રેસ પ્રથમ નાગપુરમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું, તે મથક જોખમભર્યું માની, ગુજરાત બધી

અને જીંદગીભર એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી પ્રજાને જાગૃત અને એકત્ર કરવા એમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી.

શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતની અસ્મિતા જાગૃત કરવા સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, પણ એ ભાવનાનું બીજ રણજીતરામના કાર્યોમાંથી મળશે. તે સંબંધમાં કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે 'ગુજરાતની અસ્મિતા' એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી. મુનશીજીનો; પણ એ ભાવ શ્રી મુનશીજીએ રણજીતરામમાં સાક્ષાત મૂર્તિવન્ત નિરખેલો, ને ત્યાંથી લીધેલો."** પણ અમારા ધારવા પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ રણજીતરામે યોજેલો; અને અમારા ઉપરના એક પત્રમાં તે લખેલો મળે છે; એ પત્ર એમની અનેક વિધ યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, તેથી તે અત્રે આખો છાપ્યો છેઃ—

મુંબાઈ તા. ૧૫–૨–૧૯૧૭

પ્રિયભાઈ,

લાંબે ગાળે તમારૂં હૃદય કથન વાંચી આનંદ અને ઉલ્લાસ પામ્યો. દિગ્દર્શન પરત્વે મારે આટલાં દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કરવાનાં છે.

(૧) ગુજરાતમાં અસ્મિતા (Consciousness) અને આત્મમાન (Self respect)ના ઉન્મેષ–મહારાષ્ટ્રની પાછળ રહીને નહી પરંતુ ભારતવર્ષના એક અંગ તરીકે પોતાની તૈયારી કરવાની જરૂરનો સ્વીકાર. —પ્રો. ઠાકોરઃ " ગાંડી ગુજરાત "; ભાગ બે લેખો, વસન્તમાં સત્યેન્દ્રરાવને દીધેલો જવાબ અને સમાલોચકમાં આવતા અંકમાં " ગુજરાતની એકતા " વાળો લેખ.

આ વિષય પર ભાષણ ગયે વર્ષે આપ્યું હતું; વસંતમાં પ્રાંતિક પરિષદ્ વિશેના રા. ઉત્તમલાલભાઈના લેખનો અંતિમ ભાગ; સમાલોચકમાં ' કેળવણી પરિષદ્ ' વિષેનો મારો લેખ; સંસાર સુધારા પરિષદના પ્રમુખ સ્થાને ગુજરાતીને લાવવાનું દૃષ્ટિબિંદુ; ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો જન્મ મિ. મુનશીકૃત ' પાટણની પ્રભુતા. '

(૨) રાજદ્વારી જીવનમાં ગુજરાતનો અધિક પ્રવેશ.

અમદાવાદની પ્રાંતિક પરિષદ્; મુંબાઈ, સુરત, અમદાવાદમાં Home rule leagues. અમદાવાદની ગોખલે સોસાઈટી, લખનૌ કોંગ્રેસમાં

** જુઓ હૃદ્બોધન, પૃ. ૭૪

ગુજરાતીઓની હાજરી. નવસારીમાં મળેલી વડોદરા રાજ્યની પંચાયત પરિષદ–જે હવે પ્રજામંડળ નામે ઓળખાશે. વડોદરામાં પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા. મહાત્મા ગાંધીના નિવાસથી અમદાવાદ બનેલું તીર્થ; ઇન્દુલાલનું નવજીવન.'

(૩) સામાજિક સુધારણા પરિષદમાં કરાવેલો ફેરફાર. જ્ઞાતિ મંડળોની પરિષદ, ભરૂચમાં જ્ઞાતિપત્ર તંત્રી સંમેલન; અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરે સ્થળનાં સ્ત્રી મંડળો ડૉ. સુમન્તનું સુરત અને અમદાવાદમાં કામ.

(૪) કેળવણી–ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટીની સ્થાપના, કેળવણી પરિષદ–નેનું કામકાજ, સાર્વજનિક જીવનનો એક મ્હોટો પ્રસંગ, વડોદરા રાજ્યનું કેળવણી કમિશન. મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈના સ્ત્રી વર્ગો, મેટ્રીક્યુલેશન અને ઉંચી પરીક્ષામાં પાસ થનારી ગુજરાતી કન્યાઓનો વધારો, સુરતમાં કોલેજ; અમદાવાદમાં હિલચાલ; મુંબઈમાં સિડનહામ કોલેજ, ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનનું બંધાયલું મકાન અને વધારે મદદ. લોહાણા પરિષદમાં ઉદ્યોગશાળા માટે થયલું ફંડ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ, ભગિની સમાજની સ્ત્રી પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા.

(૫) સાહિત્ય........'વીસમી સદીનું પ્રાકટ્ય' તંત્રી મુસલમાન; સચિત્ર, ગુજરાતી ચિત્રકાર રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.

સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળની વૃદ્ધિ અને તેમાં પ્રો. ઠાકોરે કરવા ધારેલા ફેરફારો. પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ, વર્તમાનપત્રો; ચોપાનિયાં; ભાવનગર રાજ્યનું મફત 'વિક્રમ' (પત્ર); રંગભૂમિ પર વિભાકરનાં નાટકો–'સુધાચંદ્ર.'

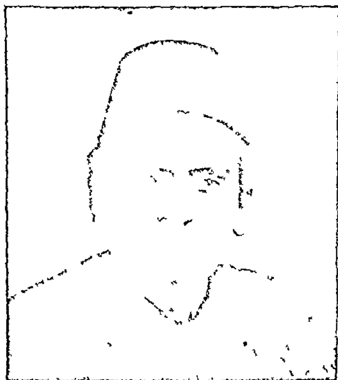
સમાલોચકનો ખાસ પરિષદ અંક, ભોગેન્દ્રરાવનો સર્વત્ર સત્કાર (૧) ગુજરાતી, (૨) સમાલોચક, (૩) સાહિત્ય, (૪) સ્ત્રી બોધ. કેશવલાલ ધ્રુવની વિદ્વતા. ન્હાનાલાલનું 'ગુર્જર સભા'માંનું ભાષણ, એની કલ્પના અને સર્વતોમુખી દૃષ્ટિ, ચીમનલાલ દલાલનું કામ, ફોર્બસ ગુજરાતી સભાએ જૂના ગ્રંથો મેળવવા મણિલાલ બ. વ્યાસને રોકયા તે.

• ગુજરાતીઓ–Oxfordના flying Corps માં પારસીને સ્થાન, મિસરમાં ગુજરાતી લશ્કર; કેપ્ટન જોરાવરસિંહ–ગુર્જર સભાએ આપેલું માન, નવા ગુજરાતી સીવીલીઅનો, વડોદરાના ગુજરાતી દિવાન.

અત્યારે યાદ આવ્યાં તે મુદ્દા ટપકાવી મોકલું છું. તમે તમારૂં ભાષણ લખી મોકલી આપશો તો જરા વધારે ધ્યાનથી જે કાંઈ સૂચના

કરવી હશે તે કરીશ, ઇન્દુલાલ ત્યાં હોય તો આ મુદ્દા એને વંચાવી એની સાથે ચર્ચા કરજે ×

એમની દૃષ્ટિ કેટલી વ્યાપક અને ઉંડી ઉતરેલી હતી, તેનું બીજું દૃષ્ટાંત નોંધીશ.

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા

ગુજરાતી જ નહિ પણ સમસ્ત હિન્દી પ્રજાને નિર્ભય કરવાનો મહા મૂલો મંત્ર મહાત્માજીએ આપેલો છે; અને અમને યાદ છે કે, ખેડા સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડતા પૂર્વે ગુજરાત સભાની મિટિંગ પ્રેમાભાઈ હોલમાં વિચારણા સારૂ રાખી હતી તે પ્રસંગે મહાત્માજીએ સૌને નિર્ભય બનવાનો ખાસ ઉપદેશ કર્યો હતો, અને એ ઉપદેશના પરિણામે ગુજરાતી પ્રજા નિર્ભય અને નિડર બની છે, એ અનુભવસિદ્ધ બિના છે, પણ એ મંત્રનું દર્શન તે અગાઉ ભાઈ રણજીતરામને પણ થયું હતું, અને તેમણે ગુજરાતની પ્રજામાં

× બુદ્ધિપ્રકાશ, જુન સન ૧૯૨૨, પૃ. ૧૮૩

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિંચન કરવા સન ૧૯૦૫ માં ગુજરાતીમાં લખાયલાં દેશભક્તિનાં કાવ્યોનો એક ન્હાનો સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તે ચોપાનિયાને "નિર્ભય ગ્રંથમાળા" મણકો-૧, એવું નામ આપ્યું હતું.

નવગુજરાતના પ્રતિનિધિ અને આદર્શસમા ભાઇ રણજિતરામનો જન્મ સુરતમાં એમના મોસાળમાં સંવત ૧૯૩૮, કાર્તિક સુદ બીજના શુભ દિવસે થયો હતો. તેઓ વાલ્મિક કાયસ્થ જ્ઞાતિના હતા; અને એમના પિતાશ્રી વાવાભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એન્જીનિયરના હોદ્દા પર લાંબો સમય રહેલા; એટલે રણજિતરામનું વિદ્યાર્થીજીવન ઘણુંખરૂં અમદાવાદમાં પસાર થયું હતું. એ અવસ્થાથી જ એમણે એમના સહાધ્યાયીઓ અને સ્નેહીઓ પર એક અભ્યાસી અને વિચારક તરીકે પ્રબળ છાપ પાડી હતી, તે નીચેની હકીકત પરથી માલુમ પડશે.

શ્રીયુત હરિપ્રસાદ, એ સમયનું ચિત્ર દોરે છે, કે "હંમેશાં સાંજે અમે મળતા અને ભદ્રના નદી પાસેના તેમના મકાનને ત્રીજે માળે છજામાં મોડી રાત વીતતી ત્યાં સુધી સાહિત્યની, ઇતિહાસની, સંસારની, દેશદેશની વાતો કરતા અથવા વાંચેલું વિચારતા. × × × × રણજીતરામ ઘણી વસ્તુઓમાં મ્હારા ગુરૂ હતા. માત્ર વર્તમાનપત્રોના વાતાવરણમાં ઉછરેલું મ્હારૂં જીવન એમની સાથેના આ સહવાસમાં સાહિત્યના અને ઈતિહાસના વિવિધ રંગોથી રંગાતું. ગુજરાતી જૂના કવિઓની થોડી કવિતા અંગ્રેજી નિશાળના અભ્યાસમાં મેં જોએલી અને જિજ્ઞાસા પ્રગટતાં વધારે વાંચેલી. પરંતુ નવી કવિતાનું એમના સમાગમમાં આવ્યો ત્યાં સુધી મ્હને ભાન જ નહોતું. રણજીતરામની ન્હાની ન્હાની નોંધપોથીમાંથી શ્રી. મણિશંકર ભટ્ટનાં એમણે હાથે ઉતારેલાં કાવ્યો વાંચી ન સમજાતા એમની દ્વારા સમજવા યત્ન કર્યો. પછી તો ઘણી નવી કવિતા વાંચી. પણ નવી કવિતા તરફ પ્રેરનાર એ. રણજીતરામનું શરૂઆતમાં કવિતા તરફ લક્ષ ઘણું હતું. કવિતા રચવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો, પણ અશક્તિ સમજાએલી. કવિતા—નવી કવિતા એ ઘણીજ ત્વરાથી પૂર્ણ રીતે સમજતા. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત કવિતા અને કાવ્ય ચર્ચાના સારા અભ્યાસનું એ પરિણામ હતું. કવિતા કરી તો નહિજ શકાય એ વાત વ્હેલથી એમને સમજાઈ. નવી કવિતા દેશના લોકોને સમજાવવાનો એમણે પછી યત્ન કર્યો. એમાં એ કેટલે અંશે સફળ થયા, એ એમના લેખોમાંથી જોઈ શકાય એમ છે. કાવ્ય ચર્ચા પછી ન્હાની વાર્તાઓ લખવાનો અને મ્હોટી વાર્તાઓનાં ખોખાં રચી તેમાંથી વાર્તા નીપજાવવાનો

આરંભ પણ તેમણે આ સમયમાં કર્યો હતો. સાહિત્યમા, જ્યોતિમાં, સુન્દરી સુબોધમાં એમણે ન્હાની વાર્તાઓ લખી છે. ઈતિહાસનુ વાંચન અને સંશોધન એ કવિતા અને વાર્તા પછી એમના અભ્યાસ, મનન, અને કાર્ય પ્રદેશનો ત્રીજો વિષય હતો હિન્દના ઈતિહાસના તથા ગુજરાતના ઈતિહાસના ઘણા અપ્રસિદ્ધ યુગોના સાહિત્યનો અભ્યાસ, બુદ્ધના સમયના ઈતિહાસ વિગેરેનાં પુસ્તકોમાથી અને શિલાલેખો વિગેરે સાધનો વડે આ સમયથી જાતે કરતા. બીજો ઘણાં પુસ્તકો સાથે કલહણની રાજતરંગિણીનો અભ્યાસ એમણે ૧૯૦૪ મા કર્યો હતો.

લોક સાહિત્યનો અભ્યાસ, સંગ્રહ અને શોધન એ એમનો બીજો પ્રિય વિષય હતો. લોક ગીતાનો એમણે પહેલી સાહિત્ય પરિષદ્ આગળ વાંચેલો નિબધ અને એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં લોકગીતો તેની પ્રતીતિ છે. આ અને બીજા અનેક વિષયોમાં જે અભ્યાસ અને મનન એમણે કરેલાં તેનાં બીજ તેમની શાળા અને કોલેજના સમયથી જ વવાયાં હતાં. "×

એ ચિત્ર તદ્દન વાસ્તવ અને સાચું છે, એ આપણે એમના સ્નેહી શ્રીયુત જયસુખલાલે હમણાં જ શરદ વાર્ષિકમાં રણજીતરામનો અંગત પરિચય વર્ણવ્યો છે, તેમાં જોઈ શકીએ છીએ.

તેઓ લખે છે, " આ જીવનમાં રસ લેવાને અને રસ લઇ શકવાને યોગ્ય બનવાને મને રણજીતરામે શીખવ્યુ—એકલા મને જ નહિ પણ અનેક મિત્રોને. Jerome નુ પુસ્તક Passing of the Thiid Floor Back ઘણાંએ વાંચ્યું હશે. તેમાંના મુખ્ય પાત્ર જેવી પ્રકૃતિ રણજીતરામની હતી. દરેક વ્યક્તિમાં સારા અંશ શા છે તેનુ નિરીક્ષણ કરવું અને તે અંશોને બહાર કાઢી ખીલવવા. એક કવિમિત્ર હતા. રોજ સાઝે મેટા થાય ત્યારે તેમને કવિતા લખવાને પ્રેરણા કરવી. સાક્ષર મિત્રો હતા તેમને સાહિત્યમાં વધારે શક્તિ ખીલવવાને કહેવું. અધિપતિઓ થવાને તત્પર બનેલા મિત્રો હતા તેને અધિપતિ બનાવવાની જોખમદારી સમજાવવી. સંસાર સુધારાવાળાઓને સંસાર સુધારા તરફ લઇ જવા. આ પ્રમાણે દરેક ગોપીને મન જેમ કૃષ્ણ પોતાના હૃદયની પ્રેરણાના મૂર્તિમંત બનેલા હતા તેમ રણજીતરામનો દરેક મિત્ર એમ ધારતો કે રણજીતરામ પોતાની ભાવનાની પ્રતિમાસમા હતા."*

× બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૦ જાન્યુઆરી પૃ. ૩-૪.

* શરદ વાર્ષિક.

પ્રસ્તુત કથન લેશમાત્ર અતિશયોક્તિભર્યું નથી. તેની પ્રતીતિ અનેક મિત્રો ઉપર લખેલા તેમના સેંકડો પત્રો વાંચવાથી થશે. તે મ્હોટી સંખ્યામાં મળી આવશે એટલું જ નહિ પણ તે ઘણા મિત્રોને લખેલા માલુમ પડશે; અને રણજીતરામને એમના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં જોવાને, એમની અનેકવિધ યોજનાઓ સમજવાને, તે ઉત્તમ સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે; એક દાખલો નોંધીશું:—

ગુજરાતી પ્રજા જીવનના ઘડતરનો એવો કોઈ પ્રશ્ન નહિ હોય જે એમની નજર બહાર રહ્યો હોય. બાળ સાહિત્યનો પ્રશ્ન છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે પ્રથમ ઉપાડયો હતો પણ તે અગાઉ રણજીતરામે એ વિષે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. બાળ સાહિત્યના આપણા એક જાણીતા પ્રયોજક અને અનુભવી લેખક શ્રીયુત ગિજુભાઇએ, રણજીતરામ સુવર્ણ-ચંદ્રકનો સ્વીકાર કરતાં, સ્વર્ગસ્થે એમને એ સાહિત્ય રચવા પ્રેરણા આપેલી તે સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો હતો:—

"બાળ કેળવણીની પ્રવૃત્તિના મૂળ વિષે આજે હું નહિ બોલું; પણ બાળ સાહિત્યની મારી આજની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં, ખાસ કરીને બાળવાર્તા અને વાર્તા સાહિત્યના મૂળમાં, સ્વ. રણજીતરામની મને પ્રેરણા મળી છે. બાળકને માટે હું વાર્તાનું સાહિત્ય શોધી રહ્યો હતો, બાળવાર્તાના સાહિત્યનો પ્રથમ પ્રથમ પરિચય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઇને કરી રહ્યો હતો ને એ સુંદર સાહિત્યને કેમ સંઘરવું, કેટલા અને કેવા વિભાગો પાડવા તેના અસ્પષ્ટ વિચારો ઘડતો હતો તે વખતે મને કોઇએ સ્વ. રણજીતરામ ભળાવ્યા, અને પત્રોદ્વારા તેમજ રૂબરૂ વાતચિતથી મારો કામ કરવાનો માર્ગ ઉઘડયો. તે સૌમ્ય, ગંભીર પ્રસન્નમૂર્તિએ મને કેટલીયે લોક વાર્તાઓની યાદી મોકલી આપી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેવું કેવું સાહિત્ય થયું છે તેની વાતો કરી, મારો પ્રયત્ન પહેલવહેલો જ થશે અને તે ઉપયોગી થશે એવી તેમણે મને ખાત્રી આપી અને મને તે કામ કરવા ઉત્સાહી કર્યો."*

શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિના શબ્દોમાં કહીએ, તો "રણજીતરામ એટલે ઘણાનું પૂછવાનું ઠેકાણું ને મંત્રણા સ્થાન×" અથવા તો શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈ

* એમનાં એક અપ્રસિદ્ધ ભાષણમાંથી

× જુઓ ઉદ્બોધન, પૃ ૭૪.

જણાવે છે તેમ, અભ્યાસીને તે અભ્યાસ કરવા પ્રેરતા; કવિને તે કવિતા લખવા પ્રેરતા; નવલકથાકારને તે લખવા ઉત્તેજીત કરતા; સહુને ભેગા કરવા મથતા; ભેગા પ્રયાસધોધમાંથી નવનવાં સાહિત્ય વહેણ ઉપજાવવાનાં સ્વપ્ન સેવતા અને ગુર્જરી સાહિત્યનો તથા ગુર્જર સાહિત્ય દ્વારા ગુર્જર સમાજનો સર્વતોભદ્ર વિકાસ સાધવા કટિબદ્ધ રહેતા. સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્ભવમાં રણજીતરામનો કેટલો હિસ્સો છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. વ્યક્તિનું સમગ્ર બળ સંસ્થામાં રેડી તેને સામાજીક-સાર્વજનિક બનાવી વ્યક્તિ તરીકે લુપ્ત થઇ જવું એ વ્યક્તિની ભારેમાં ભારે સેવા. એવી સેવા કરનાર જુજ વ્યક્તિઓમાં રણજીતરામ મોખરે છે."*

એમનું અવસાન થયે આ વર્ષે વીસ વર્ષ પૂરાં થશે; નવી પ્રજાને એમનાં કાર્યોની કદાચ્ બરોબર માહિતી પણ નહિ હોય; એમની શક્તિ પૂરી ખીલવા પામે એ પહેલાં, ભરજુવાનીમાં એઓ દેવલોક પામ્યા હતા; એમણે આદરેલી અનેક પ્રવૃત્તિઓ હજી તો પ્રથમાવસ્થામાં હતી; કેટલાંક સ્વપ્નો તેઓ સેવતા, તે, તેવીજ દશામાં ગુપ્ત વા અણવિકસેલાં રહેવા પામ્યાં છે; પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ સારૂ જે વિચાર વાતાવરણ એમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું, ગુજરાતની અસ્મિતા માટે જે પ્રચારકાર્ય આરંભ્યું હતું, તેની અસર અદ્યાપિ ભુંસાઈ નથી. એમની કૃતિઓ વખતે વિસરાશે, પણ એમનું વ્યક્તિત્વ, એમનો જીવન સંદેશ કદાપિ નહિ વિસરાય. એમની મહત્તા એમનાં કાર્ય કરતાં એમની ભાવનામાં, એમના આદર્શમાં, તે પાછળના ત્યાગ અને સેવામાં રહેલી છે; જેની સિદ્ધિ અર્થે એમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું.

ગાંધીજીના આગમન પછી દેશમાં સૂર્યોદય થયો છે, એટલે તેના પ્રકાશમાં પાછળના તેજ ઝાંખાં પડે એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ એ પૂર્વ ભૂમિકા રચવામાં, તેની તૈયારી કરવામાં ઉષાના તેજ સમા જે તારાઓએ માર્ગદર્શક થઈ, પ્રજાને પ્રગતિને પંથે પ્રેરી છે, તેમને આપણે વિસરી શકીએ નહિ; એવા તેજસ્વી તારાઓમાં, શુક્રના તારા જેવા રણજીતરામને ગણાવી શકાય.

સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટી તરફથી સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી રાખવા "રણજીત કૃતિ સંગ્રહ" પ્રકટ થયલો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં, રણજીતરામના ગાઢ સ્નેહી અને વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યના એક

* જીવન અને સાહિત્ય, પૃ. ૯૬.

પ્રભાવશાળી સર્જક શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ, એમનાં કાર્ય, અને કૃતિઓની સમીક્ષા કરી, જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે અમે માનીએ છીએ, કે, સર્વમાન્ય થઈ પડશેઃ—

"રણજિતરામ માણસ નહોતા—એક ભાવના હતા. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા (Self Consciousness)ના એ અવતાર હતા. ત્હેનેજ માટે તે જીવતા, ત્હેનેજ માટે ત્હેણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી, ત્હેનેજ માટે તે નવાનવા માણસોના સંસર્ગમાં આવવા ઝંખતા. ત્હેનેજ માટે ગમે તે વેઠી એ બધાને એ ભાવનાએ પ્રેરવા મથતા. ત્હેના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો. બંગાળની માફક આપણું સાહિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય—આપણી કળા ક્યારે વ્યક્તિત્વ પામે—આપણો ઈતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય—આપણી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક સાનુકૂળતા ક્યારે સંધાય—આપણી સંસ્કૃતિ ક્યારે વિજય પામે અને આ બધાને પરિણામે નવિન ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આગળ નવિન ગુજરાત સ્વપ્નું ન્હોતું—જીવન્ત વ્યક્તિ હતી. એ બધાને પ્રેરતા તો એક લક્ષ તરફ—ગુજરાતના ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા. વિવિધતાથી ભરપૂર ગામેગામના લેખકોનાં, એ—આ ભાવનાના અવતાર—કેન્દ્રસ્થાન હતા. એ ભાવના પ્રસારવી એજ એનો જીવનમંત્ર હતો."×

× રણજીતકૃતિ સંગ્રહ. પૃ. ૧૯

પ્રકરણ ૨

કેળવણીના પ્રયોગો

"सा विद्या या विमुक्तये ।

માણસ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બંધનોમાંથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારમાંથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજીક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાંથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે; આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજામાંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ 'કેળવણી'

अज्ञानेनावृतं ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तवः એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.

[જીવન વિકાસ પૃ. ૧૫–૧૬ કાકાસાહેબ કાલેલકર.]

સને ૧૮૮૨માં હિંદીઓની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા લોર્ડ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હંટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્યુ હતું, તેણે, અગાઉના ખંડમાં જણાવાયુ છે તેમ, યુનિવરસીટીના શિક્ષણનો આખોય પ્રશ્ન અલગ રાખી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે હિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેની સાધન સંપતિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જીલ્લાવાર એકેક નમુનેદાર હાઈસ્કુલ અને કોલેજ ચલાવી, એવી બીજી સંસ્થાઓ કાઢવા ખાનગી સાહસ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપશે હિંદી પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને શિર હતી અને તે કાર્યમાં પ્રજાનો સહકાર અને સાથ સરકારે ઈચ્છયો એ આપણે ખુશી થવા જેવું હતું અને એ કેળવણી નીતિનું પરિણામ ખાનગી સાહસને અવકાશ

આપતાં, સુંદર આવ્યું છે, એ તે બીનસરકારી–ખાનગી કેળવણી સંસ્થાઓનો ઈતિહાસ કહી આપે છે.

પરન્તુ પ્રાથમિક કેળવણીની બાબતમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સખેદ કહેવું પડશે.

તે સમયે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ–મ્યુનિસિપાલેટી અને જીલ્લા લોકલ બોર્ડ નવાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં અને હિન્દી સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી એ સંસ્થાઓ–local authorities ઉપર નાંખી પણ તેમને તે કાર્ય સારૂ પુરતી નાણાંની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તંત્ર–વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી કેળવણી ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત સ્થાનિક સંસ્થાઓ ફક્ત યંત્રવત વિધિપુરઃસરનું કામકાજ કરતી; તે પ્રદેશમાં નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ સાધક પગલાં ભરવા તેના સંચાલકોને ભાગ્યેજ સવડ કે અવકાશ મળતો. આવો દ્વિહસ્થુ વહિવટ નીરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મંદતા આવે એ દેખીતું છે. ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી; સરકારી કેળવણી ખાતું સ્થપાયે એંસી વર્ષ પૂરાં થયાં છે, તથાપિ પ્રજાના અક્ષર જ્ઞાનનું પ્રમાણ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું બતાવે છે ?

પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રશ્ન વિષે આગળ જતાં કહેવાનું આવે છે, એટલે આપણે હાલ તુરત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણી આપવાનું દ્વાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતાં, તેમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થવા પામી છે, તે તપાસીશું.

અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અરસામાં સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની ફીનું ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને એ શિક્ષણ લેતાં અટકી પડે એવી પરિસ્થિત ઉભી થઈ હતી.

પણ હંટર કમિશનની ભલામણ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને અંગ્રેજી શાળાઓ કાઢવાની છુટ મળતાં, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં નવી હાઈસ્કુલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ હતી અને અમદાવાદે તો હાઈસ્કુલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુદ્ધાં ઉઘાડી હતી.

પ્રકરણ ૨

કેળવણીના પ્રયોગો

"सा विद्या या विमुक्तये।

માણસ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બંધનોમાંથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારમાંથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજીક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાંથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે; આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજામાંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ 'કેળવણી'

अज्ञाननाशनं ज्ञानं तेन मुच्यन्ति जन्तवः એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાંથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.

[જીવન વિકાસ પૃ. ૧૫-૧૬ કાકાસાહેબ કાલેલકર.]

અને ૧૮૮૨માં હિંદીઓની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા લોર્ડ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હંટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્યુ હતું, તેણે, અગાઉના ખંડમાં જણાવાયું છે તેમ, યુનિવરસીટીના શિક્ષણનો આખોય પ્રશ્ન અલગ રાખી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે હિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેના સાધન સંપત્તિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં છુટાછવાર એકક નમુનેદાર હાઈસ્કુલ અને કોલેજ ચલાવી, એવી બીજી સંસ્થાઓ કાઢવા ખાનગી સાહસ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપશે હિંદી પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને શિર હતી અને તે કાર્યમાં પ્રજાનો સહકાર અને સાથ સરકારે ઇચ્છયો એ આપણે ખુશી થવા જેવું હતું અને એ કેળવણી નીતિનું પરિણામ. ખાનગી સાહસને અવકાશ

આપતાં, સુંદર આવ્યું છે, એ તે બીનસરકારી-ખાનગી કેળવણી સંસ્થાઓનો ઈતિહાસ કહી આપે છે.

પરન્તુ, પ્રાથમિક કેળવણીની બાબતમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સખેદ કહેવું પડશે.[૧]

[૬]તે સમયે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ-મ્યુનિસિપાલેટી અને જીલ્લા લોકલ બોર્ડ નવા સ્થાપવામા આવ્યા હતાં અને હિન્દી સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી એ સસ્થાઓ-local authorities ઉપર નાંખી પણ તેમને તે કાર્ય સારૂ પુરતી નાણાંની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તંત્ર-વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી કેળવણી ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત સ્થાનિક સંસ્થાઓ ફક્ત યંત્રવત વિધિપુરઃસરનું કામકાજ કરતી; તે પ્રદેશમાં નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ સાધક પગલાં ભરવા તેના સચાલકોને ભાગ્યેજ સવડ કે અવકાશ મળતો. આવો દ્વિહસ્થુ વહિવટ નીરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મંદતા આવે એ દેખીતું છે ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી; સરકારી કેળવણી ખાતુ સ્થપાયે એંસી વર્ષ પૂરાં થયાં છે, તથાપિ પ્રજાના અક્ષર જ્ઞાનનું પ્રમાણ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું બતાવે છે?

પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રશ્ન વિષે આગળ જતાં કહેવાનું આવે છે, એટલે આપણે હાલ તુરત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણી આપવાનુ દ્વાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતાં, તેમાં કેની અને કેટલી પ્રગતિ થવા પામી છે, તે તપાસીશું.

[૧]અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અરસામાં સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની ફીનુ ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલ થઈ પડયું અને એ શિક્ષણ લેતાં અટકી પડે એવી પરિસ્થિત ઉભી થઈ હતી.

પણ હંટર કમિશનની ભલામણ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને અગ્રેજી શાળાઓ કાઢવાની છૂટ મળતાં, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં નવી હાઈસ્કુલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ હતી અને અમદાવાદે તો હાઇસ્કુલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુદ્ધાં ઉઘાડી હતી.

પ્રથમ સુરતની હકીકત જોઈએ.

સન ૧૮૮૬ માં સરકારી કેળવણી ખાતાએ સ્કુલની ફીના દરમાં વધારો કર્યો અને એ બોજો મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઉપાડી ન શકે એવો સંજોગ ઉપસ્થિત થતાં સુરતના ચાર માહસિક મુબાઇ યુનિવરસિટિના અંડર ગ્રેજ્યુએટો—શ્રી. ચુનીલાલ શાહ, શ્રી. જેકોસનદાસ લલ્લુભાઈ અડુવાળા, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પ્રાણજીવનદાસ બારડોલીવાળા અને શ્રી. ભાઈદાસ ઇચ્છારામ રેશમવાળા-એ ઓછી ફીના દરવાળી અંગ્રેજી હાઈસ્કુલ કાઢવાનું નક્કી કરી, તા. ૭ મી જુન સન ૧૮૮૮ ના રોજ તેની શરૂઆત કરી હતી.

"જે ચાર તરુણોએ આ સંસ્થા ઊભી કરી-તેમાંથી કોઇની પણ આર્થિક સ્થિતિ એવી ન હતી કે સંસ્થાના ખર્ચનો સઘળો ભાર પોતે ઉપાડી શકે. તેમજ સ્કુલની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી ન હતી. તે સઘળાનો વિચાર કરી સ્થાપકોએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ સુધી સ્કુલની આવકમાંથી તેઓ પૈકી કોઈએ પોતાના નિર્વાહ માટે કાંઈપણ લેવું નહિ. તેમજ સંસ્થા અલ્પાયુ ન નીવડે એ હેતુથી આવકમાંનો અમુક ભાગ સ્થાયી ફંડ માટે અલગ રાખવાનું ઠરાવ્યું."*

તે સંબંધી વધારે રસિક અને જાણવા યોગ્ય વિગતો તો શ્રીયુત શાહની નોંધપોથીમાંથી મળે છેઃ—

તેઓ લખે છે, "સ્કુલ કહાડવાને દરેક જણે રૂ. ૫૦) નો ફાળો આપીને રૂ. ૨૦૦) ની થાપણ કરી. શરૂઆતમાં દરેક ભાગીદારે પોતાને ઘેરથી ખુરશી, ટેબલ વિગેરે વસ્તુઓ આણી હતી, અને બાકીની જરૂરી ચીજો ઉપલી રૂ. બસેની થાપણમાંથી બનાવી હતી.×

પણ એમના માટે આપણે મગરૂરી લઈ શકીએ એવો ખાસ પ્રસંગ એ બન્યો હતો કે તેના આરંભના અને ખરી રીતે એમની કસોટીના દિવસોમાં કેળવણી ખાતાના વડાએ શાળાની ફીનું ધોરણ જો ઉંચુ કરવામાં આવે તો સરકારી ગ્રાન્ટ તે શાળાને આપવાનું જણાવ્યું હતું; પણ એ પ્રલોભનને વશ ન થતાં, તેના સંચાલકોએ તેમને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું

* સ્વ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર, પૃ. ૯, ૧૦.

× સ્વ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ. ૧૦.

હતું, કે એ માગણી અમે સ્વીકારીએ તો સસ્તી અને વધારે સારી કેળવણી આપવાની, આ શાળા સ્થાપવાની અમારી નેમ, નષ્ટ જ થવા પામે.+

સ્વ૦ ચુનીલાલ શાહ

એ શાળાએ તે પછી જે સુંદર અને સંગીન પ્રગતિ કરેલી છે, તેના વૃત્તાંતમાં અત્રે ઉતરવું એ અપ્રાસંગિક થઈ પડે; પણ જે શુભ નિષ્ઠાથી અને ઉદાર આશયથી તે કાર્યનો આરંભ થયો હતો, અને પાછળથી તેણે એક સાર્વજનિક કેળવણી સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ બનાવ ખચિત્ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ઉપર આપણે જોયું તેમ એ સંસ્થા ખાનગી માલીકીની હતી, અને પચીશ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન એ શાળાએ સુરત શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે સંસ્થા આબાદ અને સમૃદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચી હતી. એ સંજોગોમાં તેનો વહિવટ,—શાળાના માલીકી હક્ક અને તેની મ્હોટી મીલકતના લોભમાં નહિ પડતાં,—બીનસરતે પ્રજાને સોંપી દેવો એ સામાન્ય મનુષ્યનું ગજું નથી. પણ શ્રીયુત શાહે તેની શરૂઆત શુદ્ધ સેવા ભાવથી શરૂ કરી હતી અને એ ક્ષેત્રમાં ડેક્કન એજ્યુકેશનલ સોસાયટીએ જે સુંદર આદર્શ સ્થાપિત કર્યો હતો તેને નજર સમીપ રાખીને, કેળવણી વિષયમાં રસ લેતા કેટલાક

+"We can plead no justification for the existance of the school, if what was our original aim i. e. the aim of giving cheaper and better education were subverted."

સ્વ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ. ૧૧.

ગૃહસ્થોની પ્રાથમિક સભા બોલાવી, તેમને પોતાની શાળાના કુલ મુખત્યાર નીમી સુરત સાર્વજનિક એન્યુકેશન સોસાઇટીના ગણેશ માંડયા હતા. એ શાળા પાછળ શ્રીયુત શાહે એમનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું; એમના અવિરત શ્રમ વડે તે સારી સ્થિતિમાં આવી હતી પોતે નિવૃત થતાં તેનો વહિવટ અન્ય કોઇ વ્યક્તિ વા સંસ્થાને સોંપ્યો હોત તોપણ એમને અને એમના વારસોને એક સારી રકમ પ્રતિ વર્ષ વર્ષાસન રૂપે મળતી રહેત; પરન્તુ તે શાળાની સ્થાપના, આપણે પાછળ જોયું તેમ, એમણે અને એમના સાથીઓએ વેપાર અર્થે કે આર્થિક લાભની દષ્ટિએ કરી નહોતી, એટલે તેમણે સ્થાપવા ધારેલી સાર્વજનિક એન્યુકેશન સોસાઈટીના નવા નિયામકોએ એ શાળાની ગુડવીલ તરીકે કાંઈક રકમ તેમના માટે નહિ તો તેમની સંતતિ માટે સ્વીકારવા શ્રીયુત શાહને સૂચવ્યું ત્યારે એમણે જે જવાબ આપ્યો હતો તે નોંધવા યોગ્ય છે. તેમણે જણાવ્યું હતું, " કે મારી શાળા અને મારી સંતતિ વચ્ચે હું કાંઈ ભેદ જોતો નથી અને તમે જે રકમ આપવા માંગો છો તે મારી શાળા—સંતતિને મારી હયાતિમાં વારસ તરીકે આપી દઉ છું."*

કેવળ સ્વાર્પણમાંથી ઉદ્ભવવા પામેલી આ સંસ્થારૂપી વૃક્ષનાં ડાળાં-પાંદડાં કેળવણીની જુદી જુદી સંસ્થાઓ રૂપે ખૂબ ફૂલ્યાંફાલ્યાં છે, અને તેનાં મિષ્ટ ફળોનો આસ્વાદ ગુજરાતી પ્રજા લઈ રહી છે; અને તેની શિતળ છાયા આહ્લાદક અને કલ્યાણકારી નિવડી છે.

ચાલુ વર્ષમાં એ શાળાની સ્થાપનાના પચાશ વર્ષ પૂરાં થતાં સાર્વજનિક એન્યુકેશન સોસાઈટી તેનો રજતમહોત્સવ ઉજવનાર છે; અને એ મંગલ પ્રસંગ નિમિત્ત સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ કાઢવાની તે ઉમેદ ધરાવે છે.

એક સેવાભાવી શિક્ષકના પ્રયાસમાંથી સદરહુ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, અને જેમ એક બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ ઉદ્ભવી તેને અનેક ફળો લાગે છે, તેમ શ્રીયુત શાહે રોપેલા બીજમાંથી અનેક શાહો ઉત્પન્ન થાય એ દશ્ય કોને ન રૂચે! કોણ ન ઇચ્છે! એ યોજના સ્વર્ગસ્થના આત્માને જરૂર સંતોષશે; અને તે જ એમનું સાચું સ્મારક થઈ પડશે.

સાર્વજનિક સોસાઈટીએ ઉંચી કેળવણીના વિષયમાં જે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તેની અસર એકલા સુરત જીલ્લા પરજ નહિ પણ

* સ્વ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ. ૩૨

આખા પ્રાંતમાં થવા પામી છે અને એ સંસ્થાનું સેવાકાર્ય હજી પણ વધુ લોકોપકારી અને યશસ્વી નિવડે એમ આપણે ઇચ્છીશું.

એજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઉપરોક્ત કારણે ભરૂચમાં પણ ઉપડી હતી. "ભરૂચ શહેરનો ઈતિહાસ" લખનાર જણાવે છે, કે, સન ૧૮૮૫ માં કેટલાએક ગૃહસ્થ પંક્તિના સાહસિક જુવાનીઆ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો કે આપણે પણ એક અંગ્રેજી સ્કુલ કાઢવી. "તદનુસાર લલ્લુભાઈના ચકલામાં એક શાળા સ્થાપવામાં આવી અને તેના હેડમાસ્તર તરીકે "એ જુવાનીયાઓમાંના એક તાજા મેટ્રિક થયેલા, સાત્વિક સ્વભાવના, મિલનસાર અને શાંત ગુણના રાજેશ્રી રતનરામ અમરતરામ થાનકીને નિમવામાં આવ્યા હતા."* અને એ સ્કુલમાં શિક્ષણ સારૂ અપાય છે, એવી ખ્યાતિ થતાં છોકરાઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે શાળા માટે બીજું મકાન રાખવાનું આવશ્યક થઈ પડયું હતું; તે શાળાનું નામ "લોકહિતેચ્છુ સભા સ્કુલ" એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કેળવણી ખાતાના વડાએ તેની તપાસ લેતાં તે શાળાનું કામ સંતોષકારક લાગ્યું હતું, તેથી એ શાળા મુકરર રીતથી ઓછી ફી ના લે તો તેને સરકારે ગ્રાન્ટ આપવા તત્પરતા દર્શાવી હતી, જે માગણી તેના સંચાલકોએ તુરત સ્વીકારી હતી.

લોકહિતેચ્છુ સભાની શાળા અદ્યાપિ ચાલે છે, પણ પહેલાંનું તેનું આકર્ષણ કમી થઈ ગયું છે; અને તેનો વહિવટ હાલમાં અમદાવાદની ટયુટોરિયલ સ્કુલના સંસ્થાપક અને પ્રિન્સિપાલ શ્રી. વિનાયકરાવ એસ. ત્રિવેદી હસ્તક છે.

સુરત અને ભરૂચમાં જે ઉદ્દેશથી અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી હતી તે ધોરણે અમદાવાદમા સન ૧૮૮૬ માં એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપવાનો પ્રયાસ થયો હતો. તેની મુખ્ય નેમ "શહેરના મધ્યમ વર્ગના બાળકોને જેમ બને તેમ થોડા ખર્ચે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી પાડવાની હતી. એ અંગ્રેજી શાળાનો રજતમહોત્સવ ગત વર્ષમાં ઉજવવામાં આવ્યો, તે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેર વિજ્ઞપ્તિમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં જણાવાયું હતું, કે "તેની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસથી જ શાળાને કોઈપણ સંચાલકના કોઈ પણ પ્રકારના અંગત હિત કે આર્થિક સ્વાર્થ રાખ્યા વિના શુદ્ધ સાર્વજનિક સંસ્થા તરીકે ચલાવવામાં આવેલી છે."

---

* ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૪, ૨૪૫

એ શાળાનો વહિવટ વર્ષો સુધી અમદાવાદના જાણીતા વકીલ સ્વર્ગસ્થ વ્રજરાય સાકરલાલ દેસાઈએ સારી રીતે કર્યો હતો અને એ શાળાને આબાદ કરવામાં, તેના હેડમાસ્તરો શ્રીયુત ગુપ્તે, શ્રીયુત મગનલાલ ઘેલાભાઈ, શ્રીયુત હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિ, વગેરેએ મુખ્ય અને મ્હોટો ફાળો આપેલો છે. એ શાળા પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન કરવાને નશીબવંત નીવડી છે, તેનો યશ તેના માજી હેડ માસ્તર શ્રીયુત હરિપ્રસાદ છત્રપતિને છે. એમણે સન ૧૯૨૪માં બાઈ જીવકોર, ગુજરાતમાં પુનર્લગ્ન કરનાર પહેલાં બાઈ, જેમને કાંઈ સંતતિ નહોતી, પોતે શિક્ષિકા હતાં અને કેળવણી પ્રતિ અનુરાગ હતો, તેમને સદરહુ શાળા સારૂ એક સારા મકાનની જરૂરીઆત બતાવી, તે કાર્યમાં આર્થિક સહાયતા આપવા વિનંતિ કરી હતી, અને એમના આગ્રહ અને પ્રોત્સાહનથી એ ભલાં બાઇએ એક મોટી રકમ શાળાને ભેટ આપી, જે વડે એ મકાન બંધાવવામાં આવ્યું હતું. એ શાળા એક સાર્વજનિક સંસ્થા છે અને તેના મંત્રીઓ, હાલમાં, શ્રીયુત ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર અને શ્રીયુત હરિપ્રસાદ બુલાખીદાસ દેસાઈ છે.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી હિન્દી સરકારની કેળવણીની રીતિનીતિના પરિણામે ગુજરાત કૉલેજ પ્રથમ મુંબાઈ સરકાર હસ્તક હતી, તેનો વહિવટ સન ૧૮૮૭માં ગુજરાતમાં ઉંચી કેળવણી ઉત્તેજનને માટે સ્થપાએલાં એક સાર્વજનિક મંડળને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો.

તે મંડળ પાસે એવું સારૂં ફંડ નહોતું કે તે પુરતા અને સારા અધ્યાપકો રોકી શકે, તેમ સાયન્સના શિક્ષણ માટે સાધનસંપન્ન લેબો-રેટરી અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય નિભાવી શકે; એવી તંગ સ્થિતિમાં લાંબો સમય એ સંસ્થાએ તેનો કારભાર ચલાવ્યો હતો; જો કે તેનો વહિવટ સરકારે તેનાં ચાલુ ધોરણ અનુસાર હાથમાં લેવો જોઈએ એવી સતત માગણી થતી રહેતી હતી. અંતે સર ચીનુભાઈએ સારી રકમ ભેટ આપતાં સરકારે તે માગણી સ્વીકારી હતી. તે પછી એ કૉલેજની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે; અને ગામ પરગામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો મોટી સંખ્યામાં લાભ લે છે.

ખાનગી વ્યક્તિઓ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને શાળા પાઠશાળા કાઢવાની સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી પરવાનગી મળતાં દેશભરમાં માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણીને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું અને તેના પરિણામે

પ્રજામાં કાંઈક વિશેષ જાગૃતિ આવી; પણ હિન્દના હાકેમ તરીકે નિમાઈ આવતાં લૉર્ડ કર્ઝને આ લોક જાગૃતિમાં મ્હોટો ભય જોયો; અને તેથી તેઓએ તેને વધુ વિસ્તરતી અટકાવવા એ કેળવણીની સંસ્થાઓ પર સખ્ત અંકુશો મૂકવાને પેરવી કરવા માંડી. સન ૧૯૦૦ માં કેળવણી કૉન્ફરન્સ ભરી, એ પ્રશ્નને સમગ્રપણે અવલોક્યો; સન ૧૯૦૨ માં યુનિવરસિટિ કમિશન નિમ્યું અને તેની ભલામણ પરથી યુનિવરસિટિ એક્ટ પસાર થયો, જે દ્વારા યુનિવરસિટિના તંત્રમાં સરકારી સત્તા, બહુમતિના બળે સ્થાપિત કરી; વસ્તુતઃ તેને એક સરકારી ખાતું જ બનાવી દીધું હતું. તે પછી સન ૧૯૦૪ માં હિન્દી કેળવણી વિષે એક વિસ્તૃત ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરી એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી કે રમતગમતના મેદાનમાં હરિફાઈમાં ઉતરનાર ઉમેદવારો સામે અડચણો (hurdles) મુકી તેમાં વિજયી નિવડે તે ઉમેદવારને ઈનામ પ્રાપ્ત થાય તેમ ઉંચી કેળવણીનું દ્વાર થોડાક જ માટે ખુલ્લું રહે અને તેમને સરકારી ઉંચી જગો મળી શકે. તે કારણે ઉંચી કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉપર સરકારનો જાપતો મજબુત અને તંગ બને એવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા. નવા યુનિવરસિટિ એક્ટ વડે યુનિવરસિટિ સેનેટની સંખ્યા ⅘ સરકારનિયુક્ત સભ્યોની બહુમતિવાળી કરી; તેની સાથે જ ખાનગી હાઈસ્કુલો અને કૉલેજોની નિયમિત તપાસ (regular inspection) અને જોડાણ (affiliation) સારૂ સખ્ત નિયમો ઘડાયા. હિન્દી સરકારે આ પ્રમાણે સખ્ત કાર્યનીતિ (policy) અખ્ત્યાર કરવાનું પ્રયોજન, એમ ખુલ્લું કહેવાતું, કે યુનિવરસિટિ તંત્રને પ્રધાનતઃ એક સરકારી સંસ્થા (official) કરી મૂકવાનું અને ઉંચી કેળવણી લેવામાં જે સરલતા સુલભ હતી તે કમી કરવાનું હતું.*

તે પરથી લૉર્ડ કર્ઝનની કેળવણીની નીતિ સામે કેળવાયલા વર્ગમાં ભારે ચકચાર થવા પામી હતી અને તે નીતિને પીછે હઠનારી (reactionary) જણાવી સને ૧૯૦૪ ના હિન્દી કેળવણી વિષયક ઠરાવનો વિરોધ કરતાં સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ એ વિષે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, કે, "ડોશીમાની ડાહી વાતો

* It was openly alleged that Government intended, by these measures, to officialise the universities and to curtail existing facilities for higher education.

—Education In India by H. S. Vakil 40.

જેવો આખોય ઠરાવ અનાકર્ષક માલુમ પડે છે. શાળાઓની સખ્તાઈથી તપાસ અને તેના વહિવટ પર વધુ અને પ્રબળ જાપતો, ખાનગી સાહસ આડે પ્રતિબંધો વધારવા અને ખાનગી અને સરકારી સંસ્થાઓ વચ્ચેની હરિફાઈ નિર્મૂળ કરવા, એ અંશો એમા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. જીવનમા જે સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તેને બંધબેસ્તુ થઈ પડે એવુ શિક્ષણ ચાલુ રાખવુ, વધારે આધીન અને કહ્યાગરા કર ભરનારા પ્રજાજનો નિવડે એ જ દૃષ્ટિબિન્દુપર આખાય ઠરાવનો મદાર છે સારા શહેરીઓ ઉત્પન્ન થાય એ જાતના શિક્ષણનુ એમા કાંઈ તત્વ નથી લૉર્ડ કર્ઝનની એ વૃત્તિ જ દેખાતી નથી ઈશ્વરની અથવા દેશની સેવા કરવામા નિઃસ્વાર્થ જીંદગી ગાળવાનો નિર્દેશ સરખો નથી તે ઠરાવ વાચતા આપણા મનપર એ જ છાપ પડે છે કે શાળાની શિષ્ટ જેમ બને તેમ સખ્ત કરવામા આવે સમગ્રપણે અવલોકતા, સરકારી કેળવણીની નીતિ પ્રતિપાદન કરતો, રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ, આથી વધારે નિરાશાજનક ઠરાવની કલ્પના કરવાનુ*

* The grand-motherly tone of the Resolution is itself the least inviting feature of it More stringent inspection, increased control of Government, discouragement of private enterprise, and condition of competition between Government and private institutions, *this is the general note of the resolution* Education suitable to the position in life, education suited to create a race of more docile and obedient tax-payer of Government, is the corner-stone of the edifice There is not one word of rearing a race of better citizens Lord Curzon did not want them There is no mention of the higher life in the service of God or Country . the main impression conveyed is the utility of more stringent school discipline

Upon the whole, it may be said that from the national standpoint, a more disappointing manifesto of the Educational Policy of the Government it is not *easy to conceive*, disappointing in the ideal set forth, in the tone of the precepts laid down, and in the measures devised for the suggested improvements, such as they are

—A Theory of National Education of India (1907) p 2.

ભાગ્યે જ સહેલું થશે; અને તેમાં સૂચવેલા સુધારા, જેવા છે તેવા, અમલમાં મૂકવાના ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે તે પણ નિરાશાજનક છે. તેમાં જે આશય રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે નિરાશાજનક છે; વળી જે નિયમો ઘડ્યા છે તેનું ધોરણ નિરાશાજનક છે.”

સરકારી કેળવણી નીતિના ગુણદોષની તપાસ વા ચર્ચામાં આપણે ઉંડા નહિ ઉતરીએ; પણ એટલું ચોક્કસ છે કે લૉર્ડ કર્ઝને, જે હમે પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિના સુધારાનું કાર્ય ઉપાડ્યું, તેમાં તેઓ પ્રજાના આગેવાનોનો સહકાર મેળવી ન શકયા, એટલું જ નહિ પણ તે, નીતિ સામે જનતામાં અવિશ્વાસનો ધ્વનિ પેદા થયો હતો. બંગાળા પ્રાન્ત પ્રથમથી એક અને અખંડ હતો તેના વિભાગ કરી, બંગાળી પ્રજામાં એક પ્રકારનું વૈમનસ્ય ઉભું કરવાની જે પ્રવૃત્તિ તેમણે આદરી, તેને લઈને એકલું બંગાળ નહિ પણ અખિલ ભારતવર્ષ ખળભળી ઉઠયો હતો અને તેનો પ્રતિકાર કરવા જે કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો, તેમાં રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આપણા દેશનેતાઓએ પ્રચલિત કેળવણીનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું, કે વર્તમાન યુનિવરસિટિઓ પરીક્ષા પર ભાર મૂકે છે તે અયોગ્ય છે, તેથી જ્ઞાનનો વિકાસ થવા પામતો નથી, પણ ઉલટું એથી ગોખણપટ્ટીને ઉત્તેજન મળે છે. તે શિવાય એ શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ થઈ પડયુછે. તેનો બોજો આપણા દેશની ગરીબ પ્રજા ભાગ્યે જ સહી શકે, તેમજ જે શિક્ષણ અપાય છે તે વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત વા મુશ્કેલીને લક્ષમાં લેતું નથી, એટલે તેનું એકસરખું ધોરણ તેના વિકાસને રોધે છે, અને તેને સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. જે કાંઈ શિખવવામાં આવે છે તે માહિતીના સંગ્રહ તરીકે ઉપયોગી નિવડે છે પણ તે કેળવણીનો ઉદ્દેશ નથી. તેની બુદ્ધિ વિકસે અથવા તેની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીલે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા જ તેમાં નથી. વળી બાદ્ધિક વિકાસ પ્રતિ જેટલું લક્ષ અપાય છે તેટલું તેમને ધંધા ઉદ્યોગનું, વેપાર રોજગારનું, વિજ્ઞાનનું, કળાકૌશલ્યનું, ખેતીનું કે યંત્રશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવા કશી તજવીજ થતી નથી. માત્ર સરકારને ઉપયોગી થઇ પડે એવા કલાર્કો ઉભા કરવા એ જ અંતર્ગત હેતુ એમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

એ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વધારે શોચનીય બીના એ હતી કે વિદ્યાર્થીઓમાં દેશના ગૌરવ માટે માન અને પ્રેમ ઉપજે એવું કાંઈ પણ શિખવાતું નહોતું.

પરદેશના ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી આપણો વિદ્યાર્થી પરિચિત હોય પણ હિન્દના ઈતિહાસના મહત્વના બનાવો, તેના સાહિત્યના અમર ગ્રંથો વા દેશના નિર્માતા એવા મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રોથી અજાણ હોય, એ સ્થિતિ ખરેખર શરમજનક અને અસહ્ય જ કહેવાય.

વળી ધર્મના વિષયમા તટસ્થતાના નામે, જીવનને ઉન્નતિના અને સુખશાન્તિના પંથે દોરનાર ધર્મના શિક્ષણને ચાલુ કેળવણીમાંથી બાતલ રાખી, આપણી પ્રજાને પારાવાર નુકશાન પહોંચાડવામાં આવ્યુ છે, તે દુઃખની કથા છે.

એ ઉણપે આ અવસરે પ્રજાનુ વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું. થિયોસોફીકલ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા મીસીસ એનિ બિસન્ટ તે સમયે હિંદમાં નવાં આવ્યા હતાં, તેમણે હિંદીઓની ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો અને તે સિદ્ધ કરવાને બનારસમાં નવી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી. એ બીજ રોપ્યુ તે પરિપકવ અવસ્થાએ પહોંચતાં, તેમાંથી ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીના અથાક પ્રયાસથી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીરૂપી સુંદર કલ્પવૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું છે.

બંગાળાએ નેશનલ કોલેજ સ્થાપી કેટલુંક પ્રચારકાર્ય ઉપાડયું હતું અને વિજ્ઞાનનું અને હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવવા વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશિપો આપી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

એ નવી પ્રવૃત્તિના ભણકારા આપણા ગુજરાત પ્રાંતમા પણ સંભળાયા હતા; અને તે સંદેશો ગુજરાતી જનતાને પહોંચાડવાનું બની શકે એવો કાર્યક્રમ યોજવા કોઈ જાગૃત થાય તે પહેલાં સ્વ. રણછોડરામ પ્રવૃત થયા હતા. તે વિષે યોગ્ય હિલચાલ ઉપાડી લેવા અને લોકમત કેળવવા તેમણે સન ૧૯૦૮માં ગુજરાત સાહિત્ય સભાને એક પત્ર લખ્યો હતો પણ તે ઝીલવા ભૂમિકા બરાબર તૈયાર નહોતી એટલે તેનું મૂળ બાઝતાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. છેવટે એમનાજ ચાલુ દબાણ અને આગ્રહથી સન ૧૯૧૬માં પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું બની શકયું હતું; જેના મુખ્ય સંચાલક શ્રીયુત ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક હતા.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ વિષે રણછોડરામ કેવા ખ્યાલ સેવતા તે લક્ષમાં આવવા એમનો સન ૧૯૦૯માં લખેલો એક પત્ર અત્રે ઉતારીશું,

જો કે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટના આમુખમાં પણ પ્રસ્તુત વિષયનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.*

કેળવણી પરિષદ

"સભા મારફત કેળવણી પરિષદ બોલાવવા મેં ડૉ. એચ. વી. દેસાઈને સૂચના કરી છે. આ અઠવાડીઆના અંત પહેલાં હું પરિષદ કરવાના કામનો કાચો ખરડો મોકલીશ.

તે ખરડો નીચે પ્રમાણે હતોઃ—

"(૧) ખાનગી અથવા જાહેર ભરવી. (અ) આપણી હાલની કેળવણીમાં ક્યાં ક્યાં ખામી છે? તે કેમ દૂર થાય? (આ) આપણા દેશના વિવિધ તબક્કાને લક્ષમાં લેતાં વિવિધ પ્રકારની કેળવણી કેવી આપવી અને કેમ આપવી? આ સવાલો વિચારવા, ચર્ચવા; ઠરાવો કરવા નહીં. હમણાં તો (ઈ) ગુરૂકુળ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજનાઓ કેટલે દરજ્જે હિતાવહ છે તે પણ વિચારી શકાશે. બેશક politics તો દૂરજ રાખવાની. (ઈ) આ પ્રશ્નોને અંગે મારી અને ફરજિયાત કેળવણીનો સવાલ પણ લઈ શકાશે. (ઉ) સરકારી અને દેશી રાજ્યોના કેળવણી ખાતાની મદદ અને સહાનુભૂતિ લઇને આ કામ કરવું.

પરિષદ ભરવાનો વિચાર થાય તો પછી તેની આવશ્યકતા, અગત્ય અને કાર્યક્રમ વિષે નક્કી વિચાર કરવા ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો, કેળવણી ખાતાના અમલદારો તેમજ હિન્દુસ્તાનમાંના સારા શિક્ષણ ચિંતકોની સલાહ લેવી અને તે પ્રમાણે બધુ ગોઠવવું. ખાનગી પરિષદ ભરવાનું ઠરે તો તેમ experts ની સભા કરવી અને ત્હેમની વિચારચર્ચા લોકોને માટે પ્રસિદ્ધ કરવી; અને જાહેર ભરવાનું ઠરે તો તેમ કરવું.

! આ પરિષદનો એક ઉદ્દેશ લોકોને કેળવણીના વિષયમાં રસ લેતા કરવાનો છે. (The discussions of this educational conference must be educative of public opinion.)

બીજો ઉદ્દેશ કેળવણીની વિવિધ સ્વરૂપી સંસ્થા સ્થાપવા લોકોને પ્રેરણા અને ઉત્તેજના કરવાનો છે.

---

* સરખાવો, હાલ અપાતી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઇ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા, તેમજ પ્રજાજીવનના ઉર્ધ્વ પ્રયાણને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના નિમરાવી."

[પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.પૃ. ૨.]

ત્રીજો ઉદ્દેશ સરકારી અમલદારો અને દેશના અગ્રણી વિદ્વાનોને એકત્ર સમાગમમા લાવી આ મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ સારૂ થાય એવી વ્યવસ્થા આણવાનો છે

ચોથો ઉદ્દેશ એવો છે કે સરકાર અને દેશી રાજાઓને આપણી કેળવણીની જરૂરીઆતો કવી અને કેટલી છે તે બતાવવાનો છે "×

એ યુગ જ નવચેતનનો હતો નવજીવનના આંદોલનો દેશ પર ફરી વળતા, તે ઝીલવા સૌ કાંઈ થોડુ ઘણુ તત્પર બન્યુ હતુ

અમદાવાદના નવયુવગે પણ એ વિચાર વાતાવરણથી તરબોળ થયા હતા તેમણે સ્વદેશી મિત્ર મડળ નામની એક જાહેર સસ્થા સ્થાપી હતી અમદાવાદમા પહેલવહેલો સ્વદેશી સ્ટોર્સ કાઢનાર એ મડળના કાર્યકર્તાઓ જ હતા સન ૧૯૦૯ મા તેણે સમસ્ત પૈસા ફડની યોજના ઘડી હતી તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જનસમાજમા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો. તે હેતુ ફળિભૂત થવા એણે એક કાર્યક્રમ નીચે મુજબ રચ્યો હતો

આ ફડમા ભેગા કરેલા નાણા નીચેની બાબતોમા જ ખર્ચી શકાશે —

(ક) સાર્વજનિક શારીરિક અને માનસિક કેળવણી ખાતાઓ સ્થાપવામા અથવા તેવા સ્થપાયલા ખાતાઓને મદદ કરવામા —

(ખ) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો અને વાચનગૃહો સ્થાપવામા અગર સ્થપાએલાને મદદ કરવામા

(ગ) ઔદ્યોગિક અથવા વિજ્ઞાન સબધી (scientific) કેળવણીને માટે હિન્દુસ્તાનમા કોઈ જગ્યાએ અગર તો પરદેશ જતા અગર ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને લોનરૂપે મદદ કરવામા

(ઘ) ગુજરાતના ન્હાના મ્હોટા ગામોમા અનેક પ્રકારના ઉપયોગી શાસ્ત્રીય વિગેરે વિષયો ઉપર ભાષણો અપાવવા અથવા તૈયાર કરેલા ભાષણો અગર લેખો વચાવવા અથવા છપાવી પ્રગટ કરવામા *

સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર અબાલાલ સાકરલાલે જીવનની છેક ઉત્તરાવસ્થામા ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર કરવાનો ભગીરથ અભિલાષ સેવ્યો હતો, તે સારૂ સન ૧૯૨૩ માં એમણે ગુજરાતના શિક્ષિત સમાજની સહાય મેળવી ગુજરાત કેળવણી મડળની સ્થાપના કરી હતી તે મડળ એક ગુજરાતી યુનિવરસિટિની ગરજ સારે એવી

× બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૯૨૦, પૃ ૧૩

* જુઓ, સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફડ અમદાવાદ દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ પૃ ૫૦, ૫૧

એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. માતૃભાષા માટે એમને અત્યંત અભિમાન હતું, અને સઘળાં કામકાજમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવા તેઓ આગ્રહ ધરતા. એ નવાં મંડળનું કામ દરીકામ પડે તે પહેલાં તેઓ દેવલોક પામ્યા; નહિ તો તેઓ કેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિમાન થાત. એ મંડળના ઉદ્દેશો વાંચતાં જણાશે કે એનું ધ્યેય કેટલું વ્યાપક અને વિશાળ હતું. તેમાં સર્વ પ્રકારની કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ રહ્યું તે મંડળીનું ટીપ્પણ:—

"(અ) સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર-સંપત્તિનો ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રસાર કરવો.

(બ) એ ઉદ્દેશ સાધવા સારૂ આ મંડળી, પોતાની વખતોવખતની મગદુર જોઈને, મુખ્યત્વે કરી નીચે દર્શાવેલા પ્રકારનાં કોઈ એક અથવા અધિક કાર્ય કરશે:—

(૧) જન-ઉપયોગી પ્રાથમિક કેળવણી મળે તેવી મફત ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપવી, ચલાવવી, નભાવવી વિગેરે;

(૨) બીજાઓએ સ્થાપેલી તેવી શાળા કે સંસ્થાઓને પોતાના વહિવટમાં યોગ્ય સરતોથી કે બીનસરતે લેવી.

(૩) બુદ્ધિમાન ગરીબોને ગુજરાતી કે પરભાષામાં હરેક જાતની કેળવણી મળી શકે તેવી મદદ કે સવડ કરવી.

(૪) ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, નીતિ, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન તથા કળાનો પ્રસાર થાય તેવાં ભાષણ અપાવવાં, પ્રયોગ કરાવવા, તથા બીજા ઈલાજ લેવા.

(૫) રાત્રીશાળા કે રજાના દિવસોની શાળાઓ કાઢવી.

કલમ ૩ માં બતાવેલા હેતુઓ ઉપરાંત નાણાંની ઘટતી સવડ થયેથી અને સાધારણ સભાના ખાસ ઠરાવની મંજુરી મેળવીને નીચે પૈકીનાં એક કે વધારે કાર્ય તે ઠરાવ અન્વય બજાવવા આ મંડળી મુખત્યાર છે.

(૧) હસ્તકળાના ઉદ્યમ શિખવવાની શાળાઓ કે વર્ગ કાઢવા.

(૨) હુન્નર કે કળાની શાળાઓ કે વર્ગ, કિંવા ઉદ્યોગશાળાઓ કાઢવી.

(૩) મંડળીનો અર્થ સાધવા સારૂ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં રચાવવાં.

(૪) પુસ્તકશાળાઓ કે વાંચન શાળાઓ કાઢવી કે તેમાં મદદ કરવી.

(૫) શરીર સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે તેવી કસરતશાળાઓ કાઢવી, ને તે હેતુ સારૂ વખતોવખત બીજું ઘટતું ખરચ કરવું.

(૬) સ્ત્રીઓને સારી કેળવણી ગુજરાતીમા આપી શકાય તેવા સર્વ ઉપાય લેવા.

(૭) ગુજરાતી ભાષામાં ઉંચી ને સપૂર્ણ કેળવણી તથા સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય તેવા ઇલાજ લેવા × "

તે વિષયનો સ્ફોટ કરતા એમણે વસ્તુસ્થિતિનુ નિદર્શન કરાવ્યુ હતું તે વાસ્તવિક હતુ, એટલુજ નહિ પણ એના કારણો દર્શાવ્યા હતા, તે આજે પણ મનનીય માલુમ પડશે

તેમણે કહ્યુ હતુ, કે "અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો આ પ્રયાસ નવીન છે એમ નથી. ઉદાર નીતિવાળા અગ્રેજ સરદારે તેમજ કેટલાક સ્વદેશી ભાઈઓએ થોડોવત્તો પ્રયત્ન આજ લગી કર્યો છે ને તે પ્રયત્ન કરતા તેઓએ ઘણા શુદ્ધ ભાવથી દ્રવ્યભોગ આપ્યા જ કર્યો છે બીજો શ્રમ ઉપાડ્યો છે તે વિશે શકા લેવા કારણ નથી તો પણ ઠડા મગજથી વિચાર કરતા તેમા કેટલીક મોટી ને ઉંડ ખામીઓ નજરે પડે છે. એક સૌથી મોટી ખોડ એ છે કે એમાના ઘણાખરા પ્રયાસ અગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપીને આજ લગી કરવામા આવ્યા છે ને હજી કરાય છે. અગ્રેજી જાણનારની સખ્યા સરખી વસ્તિના પ્રમાણમા હાલ ઘણી થોડી છે. ને તે વધી વધીને ઘણી વધશે તો પણ ભાગ્યે જ સેકડે એક બે ટકા જેટલી થઈ શકશે એટલે અગ્રેજી ભાષાને દ્વાર તરીકે વાપરી પ્રયત્ન કરવાથી સોમાથી નવાણુને અજ્ઞાણ ઉપર કઈ પણ સાક્ષાત અસર થવાનો ઘણો જ થોડો જોગ છે હાલના પ્રયાસોની બીજી મોટી ખામીનો અણુમારો ઉપર કરવામા આવ્યો છે તે એ કે તે પ્રયાસો થડ મૂળને ન બાઝતા ડાળા પાખડાને વળગે છે, ને એકદેશી સુધારા તરફ કેટલીક સંસ્થાઓ વિશેષ આગ્રહ બતાવે છે આવા વ્યવસાય ઇચ્છિતુ ફળ આપતા નથી મનુષ્યનુ મન એવુ ગેલુ છે કે તેના એક પાસાને મસાર્યાથી જોઈતુ ફળ થતુ નથી, એટલુજ નહિ પણ ઘણીવાર તેથી તેની પાક્ષિક ને એકદેશી ખીલવણી થાય છે આ પરિણામ ઈષ્ટ નથી એ ઉંડ છે

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના વિચારોને વશ થઈને આ સસ્થાએ પોતાનો મુખ્ય હેતુ એવો રાખ્યો છે કે ગુજરાતી ભાષાદ્વારે જ્ઞાન આપી અજ્ઞાન દૂર કરવુ ને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર સંપત્તિનો વધારો કરવો. આપણા દેશની, દ્રવ્યની કે ઈતર-પ્રકારની વૃદ્ધિ

× બુદ્ધિપ્રકાશ મે, ૧૯૧૩ પૃ ૧૨૯-૩૦

કરવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે આ સંસ્થાએ રાખ્યો નથી, પણ શરીર સંપત્તિ વધશે, જ્ઞાનવડે બુદ્ધિ ખીલશે, હુન્નર કળા ને કસબનું જ્ઞાન મળશે, ને નીતિ વધશે, ને વહેમનાં બંધન તૂટશે, તો દ્રવ્યનીતિ ઈતર પ્રગતિ થયા વગર રહેશે નહિ, કારણ પ્રગતિનાં કારણને આપણે સારી પેઠે સેવીશું તો સાક્ષાત પ્રગતિ એ સાધનોની પાછળ એની મેળે આવશે. કારણનું સંયોજન થાય એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેજ નહિ."*

દેશમાં આવેલી નવી જાગૃતિએ પ્રજા કેળવણીના પ્રશ્નને મોખરે આણ્યો હતો અને સમાજમાં ઘોર અજ્ઞાનતા પ્રવર્તી હતી તેના નિવારણ સારૂ સન ૧૯૧૦ માં હિન્દી વડી ધારાસભામાં ગોખલેએ, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાનો એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો અને પછીથી સન ૧૯૧૨ માં તે વિષે એક બીલ આણ્યું હતું, પણ હિન્દી સરકારે બન્ને વખત બાલિશ કારણો આગળ ધરી તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

પરન્તુ એ વિષયમાં લોકલાગણી બહુ તીવ્ર બનેલી હતી, તે લક્ષમાં લઈને સન ૧૯૧૨ માં તાજપોષીની ક્રિયા દિલ્હીમાં થઈ, તે બનાવની ખુશાલીમાં પ્રતિ વર્ષ રૂ. ૫૦) લાખની ગ્રાન્ટ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવશે તે પ્રકારની નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમે જાહેરાત કરી હતી. એ વાતને આજે પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે; તો પણ હિન્દુસ્તાનનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ હજુ સુધર્યું નથી, તે બતાવે છે કે વર્તમાન સરકાર એ વિષય પરત્વે કેટલી બધી ઉદાસિન વૃત્તિ ધરાવે છે.

લોકનેતાઓને પ્રજાની એ ઘોર અજ્ઞાનતા સાલતી હતી; રાજ્યની તીજોરી જ એ વિશાળ કાર્યને પહોંચી વળી શકે; તેમ છતાં લોકમત જાગ્રત કરવા તેમના તરફથી વારંવાર પ્રયાસ થતા રહેતા. અને એવો એક સંદેશો ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અર્થે સર ચીમનલાલ સેતલવાડે આપેલો તે અત્રે ઉતારીશું:—

"ગુજરાત કેળવણીમાં કેટલું પછાત છે, અને અજ્ઞાનનો અંધકાર તેમાં હજુ કેટલો વ્યાપી રહેલ છે, તેનો જરા ખ્યાલ કરશો તો સારૂં. ગુજરાતમાં દર એક હજાર માણસે ફક્ત ૧૧૭ માણસો ગુજરાતી લખી વાંચી શકે છે; પુરુષ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જો જૂદું કહાડીએ તો લખી વાંચી શકે છે, એવી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ તો એથી પણ ઘણું ઓછું આવશે. ગુજરાત વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતું છે, તેમાં ધનાઢ્ય લોકો ઉંચી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો છે, તે બધાની ફરજ છે, કે કેળવણીનો વધારો એવો

*બુદ્ધિપ્રકાશ, મે ૧૯૧૩. પૃ. ૧૩૩.

કરવો જોઈએ કે થોડા વરસમા ગુજરાતમા દરેકે દરેક પુરુષ તથા સ્ત્રી ઓછામા ઓછુ ગુજરાતી લખતા વાચતા તો જાણે. એવો દિવસ જલદી આવે એજ મારી ખરા મનની પ્રાર્થના છે"x

સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈએ સન ૧૯૧૬ મા મુબાઈની ધારાસભામા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા બાબત એક બીલ આણ્યુ હતુ, પણ હિન્દી સરકારે સન ૧૯૧૩ ના કેળવણી વિષયક ઠરાવથી ચોક્કસ નીતિ ધારણ કરેલી છે એની આડે પ્રાંતિક સરકાર આવી શકે નહિ એવી વજુદ વિનાની ઉપનક દલીલ કરી તે બીલને ઉડાડી મૂકયુ હતું

સને ૧૯૧૯ મા મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા પસાર થતા કેળવણી ખાતુ તે પછી હિન્દી પ્રધાન હસ્તક સોપાયુ હતું, અને તેઓ એ પ્રશ્નની ગુચો ઉકેલશે એવી આશા રખાઈ હતી, પણ છેલા સત્તર વર્ષનો ઈતિહાસ જોતા આપણે કહેવુ પડશે કે તેઓ એક વા બીજા કારણે કશી જ પ્રગતિ સાધી શકયા નથી

મુબાઈ સરકારના પ્રથમ હિન્દી કેળવણી પ્રધાન ડૉ. રઘુનાથ પુ. પ્રાજપેએ પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમા કેવા વ્યવહારૂ પગલા લઈ શકાય એની રીતસર તપાસ થઇ, રીપોર્ટ કરવા સર નારાયણ ગણેશ ચદાવરકરના પ્રમુખપણા હેઠળ એક કમિશન નિમ્યુ હતું, અને તે કમિશનની ભલામણના આધારે સન ૧૯૨૩ મા પ્રાથમિક કેળવણી એકટ પસાર થયો હતો પણ તેનો અમલ સંતોષકારક નિવડયો નથી, એ નવા એકટથી પ્રાથમિક કેળવણીની સઘળી જવાબદારી લોકલ ઓથોરિટિઝ-મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને જીલ્લા લોકલ બોર્ડ ઉપર નાખવામા આવી છે, પરન્તુ તેમની પાસે પૂરતા પૈસા નથી કે તેઓ સારી સખ્યામા નવી શાળાઓ ખોલી શકે અને તે સબ'ધમા સરકારી ગ્રાન્ટનું ધોરણ એવુ ગુચવણભર્યું યોજવામા આવ્યુ છે કે તે દિશામા પ્રગતિ કરવામા કાઈ ને કાઈ અતરાયો ઉપસ્થિત થાય

કેળવણીના પ્રયોગો વિષે વિચાર કરતા, બોર્ડિંગ હાઉસ-છાત્રાલયોએ જે સુદર પ્રગતિ કરેલી છે, તેની નોધ લેવી ઘટે છે, છાત્રાલયનુ કર્તવ્ય પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને રહેવા કરવા અને ભોજનની સવડ કરી આપવી એમાં સમાઈ જતું, પણ કેળવણીના વિચારોમા પરિવર્તન થતા, છાત્રાલયની ભાવના પણ બદલાઈ છે, અને છાત્રાલયોના સચાલકોનુ પ્રમગોપાત્ સંમેલન થતા તેની વહીવટી ગુચો ઉકેલવામા કેટલીક સરળતા થવા પામી છે.

---

xસમરત ગુજરાત પૈસા ફડ-અમદાવાદ, દ્વિતીય રીપોર્ટ-પૃષ્ઠ પર

એવા છાત્રાલયોમાંથી બે છાત્રાલયોનું કાર્ય વિશેષ દીપી ઉઠ્યું છે, તે કારણે તેમની પ્રવૃત્તિની વિસ્તૃત અને ખાસ નોંધ થવી ઘટે છે.

પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિમાં ધાર્મિક વિષયને સ્થાન મળતું નથી, એ ઘણુંને ખુંચે છે; અને તે ઉણપ પૂરી પાડવાનું શક્ય થઈ પડે એ ઉદ્દેશથી ગુજરાતી જનતાને ધર્મ વિષેનું જ્ઞાન આપવા જેમના પ્રયાસો પ્રશંસનિય જણાયા છે, તે મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ એક વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપવાનો નિરધાર કર્યો હતો; પણ તેનો પ્રધાન આશય એ ગૃહના છાત્રોને જરૂરી સગવડો પૂરી પાડવા ઉપરાંત, ધાર્મિક, નૈતિક, અને લૌકિક શિક્ષણ આપી તેમના અંતઃકરણાદિના શુભ બળને વધારી તેમને આ લોકના તથા પરલોક સંબંધના કર્તવ્યમાં અડગ નિષ્ઠાવાળા અર્થાત્ તેમને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવવા,* એ રાખ્યો હતો, અને તેના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે એમના જ એક પ્રિય શિષ્ય શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટની પસંદગી થવા પામી હતી.

આવા એક સાંપ્રદાયિક ધર્મ વિચારવાળા તત્ત્વમાંથી આ સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયલો અને તેની સત્તાવીસ વર્ષની કારકિર્દીમાં તેણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ ચેતન આણ્યું છે અને જનસમુદાયમાં તે વિષે રસ પેદા કર્યો છે, તે ખાસ ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને તે યશના ભાગીદાર શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ અને શ્રીયુત ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા તે સંસ્થાના બે મુખ્ય આજીવન સભ્યો છે.

શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદભાઈ શામળદાસ કોલેજના અધ્યાપક હતા. તેઓ તે જવાબદારી સાથે વિદ્યાર્થી ભવનના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે તેની મમતાપૂર્વક સેવા કરતા હતા; એ કર્તવ્ય અદા કરતા કાંઈ કાંઈ કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો તેમને મુંઝવવા લાગ્યા; તેના અંગે જૂદા જૂદા આદર્શો અને અભિલાષો તેઓ સેવવા લાગ્યા;× છેવટે એમની પ્રતીતિ થઈ કે કોલેજના

---

*જુઓ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન વિષેનો નિબંધ લેખક શ્રી. પરમાનંદ કુંવરજી, પૃ. ૨.

× સરખાવો: "હાલની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરો અને મગજ ચગદાઈ જાય છે, અને તેના ભારથી એમનો વિકાસ વહન નજીવો થાય છે તે અટકાવી સાચી કેળવણીના ફળરૂપે, વિદ્યાર્થીઓ મનુષ્યો બને અને સમાજમાં રહેતાં તેમને શિર અનેક રીતે અનેક પ્રસંગોમાં આવી પડતી જવાબદારીઓને તે ધીરજથી, હિમ્મતથી અને આનન્દથી ઉઠાવી શકે, અને મનુષ્ય ધર્મને બજાવી જીવન સાર્થક કરે એ હેતુથી આ શાળા અમે શરૂ કરીએ છીએ."

(શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનનો પાંચમા વર્ષનો વાર્ષિક વૃત્તાંત, પૃ. ૪૧).

અધ્યાપકનું અને વિદ્યાર્થીભવનના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું કામ એક સાથે કરતાં, બેમાંથી એકેયને બરાબર ન્યાય આપી શકાતો નથી, અને મનમાં ચાલુ અસંતોષ રહ્યા કરે છે, એટલે એ ધર્મરત અને સેવાપરાયણ સાધુ પુરુષે કૉલેજના અધ્યાપકનો ઉંચો હોદ્દો છોડી, વિદ્યાર્થીઓના ભેગા રહેવાનું અને તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થવાનુ ઉચિત ધાર્યું અને એમનો એ નિર્ણય સંસ્થાને તેમ પ્રજા ઉભયને લાભદાયી નિવડયો છે; તેમના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થતાં, જે આનન્દ અને સુખશાન્તિ તેઓ અનુભવતા હશે, તે ખરે વિરલ તેમ અમૂલ્ય છે.

શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

થોડાંક વર્ષોમાં જ એમને એમ જણાયું કે વિદ્યાર્થીગૃહને એક આદર્શ સંસ્થા કરવી હોય તો વિદ્યાર્થીઓને બહાર શાળામાં નહિ મોકલતાં, ગૃહને અંગે એક શાળા કાઢી તેમને શિક્ષણ આપવું, જેથી તેમના પર બીજા સંસર્ગમાં આવતા કેટલાક કુસંસ્કારો પડે છે અને ખોટા આચાર

તેઓ શિખે છે, તેમાંથી તે મુક્ત રહેવા પામે, એટલુંજ નહિ પણ પોતીકી શાળામાં કેળવણી વિષયક ભિન્ન ભિન્ન અખતરાઓ, જેવા કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, સંભાષણ પદ્ધતિ (direct method) વગેરે, અજમાવી શકાય, જે માટે બહારની શાળામાં અવકાશ નહોતો.'

તેમના મનમાં આ પ્રમાણે વિચારની ગડમથલ થઇ રહી હતી, તેવામાં રણજીતરામ સાથે તેમનો સમાગમ થયો. સ્વર્ગસ્થ પણ એમની પેઠે કેળવણીના રસિયા અને તે વિષયમાં સ્વપ્નસેવી હતા.

ગયે વર્ષે જ કૌમુદી માસિકમાં રણજીતરામ વિષે લેખ લખતા પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદે જણાવ્યું હતું, કેઃ

"દક્ષિણામૂર્તિ શરૂઆતમાં માત્ર એક બોર્ડીંગ હતી-પણ એ માત્ર બોર્ડીંગ રહે એવો અમારો મૂળથી જ ઇરાદો નહોતો. દક્ષિણામૂર્તિ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર બની રહે અને ચાલુ કેળવણીના તમામ દોષો દૂર કરી શકે એવાં સ્વપ્નાં તે દિવસે અમને આવતાં. આ સ્વપ્નાંમાં ભાઈ રણજીતરામ ભળ્યા એટલે મને વધારે વેગ મળ્યો. દક્ષિણામૂર્તિએ આજ ગાળામાં અંગ્રેજી ચોથા ધોરણનો એક વર્ગ અખતરા ખાતર કાઢ્યો. રણજીતરામભાઈએ આ વર્ગમાં ઈતિહાસ શીખવવાનું માથે લીધું અને ભાવનગરમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તે આ વર્ગના ઈતિહાસ શિક્ષક રહ્યા હતા *

વળી આ સંસ્થા શરૂ કર્યા પછી થોડા વખતમાં એનું સંપ્રદાયીપણું અમને સાલવા લાગ્યું; દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનીજ સંસ્થા બની ન રહે પણ સમસ્ત ગુજરાતની બને એવા સારા આશયને રણજીતરામે વેગ આપ્યો અને દક્ષિણામૂર્તિ મારફત ગુજરાતની કેળવણીને નવો પ્રકાશ મળે એ વિચારથી પ્રેરાઈને રણજીતરામે દક્ષિણામૂર્તિ સાથેનો સંબંધ દિવસે દિવસે વધારે ગાઢ કર્યો; અને તે કાર્યમાં એમને એટલો રસ પડયો હતો કે શ્રીનૃસિંહપ્રસાદને તેઓ છેલ્લા મળ્યા ત્યારે રણજીતરામે કહ્યું હતું, કે, 'નાનાભાઈ હવે તો મેં દક્ષિણામૂર્તિના આજીવન સભ્ય થવાનો નિર્ણય કરી દીધો છે. મારી સ્ત્રી પણ સંમત છે.'×

તે પછી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવને શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટના નેતૃત્વ નીચે અવનવા કેળવણી પ્રયોગો કરેલા છે. તે ફતેહમંદ નીવડયા છે,

* કૌમુદી સન ૧૯૩૧, ઓગષ્ટ, પૃ. ૧૪૩

× કૌમુદી સન ૧૯૩૧, ઓગષ્ટ પૃ. ૧૪૪.

એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે અભિલાષો તે સંસ્થા સેવતી આવી છે, તે મૂર્તિમંત થયા છે; અને આખા પ્રાન્તના વિચાર વાતાવરણ પર તેની પ્રબળ છાપ પડી છે; અને એ સંસ્થાના પ્રચાર કાર્યથી કેળવણીનો વિષય એક જીવંત પ્રશ્ન થઇ પડયો છે.

એ સંસ્થાના રીપોર્ટમા તેના વિકાસની સાલવારી થોડાક સમયથી નોંધાય છે, તે જાણવા જેવી છે; તે પરથી એ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર, તેની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તુરત ધ્યાનમાં આવશે

સન ૧૯૧૦ વિદ્યાર્થીગૃહની સ્થાપના.

સન ૧૯૧૪ શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કોર્ટની નોકરી છોડી સંસ્થામાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયા.

,, ૧૯૧૮ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન જાહેર સંસ્થા તરીકે રજીસ્ટર થયું.

,, ૧૯૧૯ પુસ્તક પ્રકાશનનું કાર્ય આરંભ્યું.

,, ૧૯૨૦ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષાનું ધ્યેય છોડી દીધું,

,, ,, બાળમંદિરની સ્થાપના.

,, ૧૯૨૩ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે વિનય મંદિરને જોડયું,

,, ,, બાળ અધ્યાપનમંદિરની શરૂઆત

,, ૧૯૨૪ દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિક ચાલુ કર્યું.

,, ૧૯૨૫ વિદ્યાર્થી સંમેલન અને મોન્ટેસરી સંમેલન.

,, ૧૯૨૬ સ્વતંત્ર પ્રકાશન મંદિરની શરૂઆત અને ડોલ્ટન યોજના અમલમાં આણી.

,, ૧૯૨૭ છાત્રાલય સંમેલન.

,, ૧૯૨૮ ગુજરાત વિદ્યાપીઠથી વિનયમંદિર જુદું પડયું.

,, ૧૯૨૯ અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત.

,, ૧૯૩૦ અક્ષરજ્ઞાનની યોજના આરંભી.

,, ૧૯૩૧ ગ્રામ સેવા અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત અને નવી પ્રાથમિક શાળા.

,, ૧૯૩૩ માધ્યમિક અધ્યાપન મંદિરની રીતસરની શરૂઆત.

પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસનું કામ, ભાવનગરની ઉપલી સંસ્થાથી જુદા પ્રકારનું પણ પ્રજાજીવનના વિકાસની દષ્ટિએ મહત્વનું અને લોકોપકારી

જણાશે. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની હકુમત હેઠળ એ પેટલાદ હાઈસ્કુલ અને તેનું બોર્ડિંગ હાઉસ હોઈને, તેનો વહિવટ, સરકારી ધારાધોરણ મુજબ થાય અને તેના અંગે તેની પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલીક મર્યાદાઓ રહે, પણ એક કાર્યદક્ષ અને કર્તવ્યપરાયણ, ભાવનાશાળી અને આદર્શસેવી શિક્ષક, એવી સંસ્થાનો નિયામક હોય તો એક શિક્ષણ સંસ્થા કેટલું સંગીન અને સરસ કાર્ય કરી શકે તેનું ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસની કાર્ય વ્યવસ્થા પુરૂં પાડે છે; એ બોર્ડીંગ હાઉસમાં શ્રીયુત મોતીભાઇ અમીનના હાથ નીચે તાલીમ લઈ ગયલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એમના જીવન ઘડતરમાં તે કાળે શ્રી. અમીને જે ફાળો આપેલો, તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ કરે, તો તે છાત્રાલયના વહિવટ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે અને તેમાંથી ઘણું જાણવા વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય; તેમ તે હકીકત રસિક અને બોધપ્રદ થઈ પડે એ વિષે અમને શંકા નથી

સદરહુ સંસ્થાનો રજતોત્સવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેના સંસ્થાપકે તેના કાર્ય વિષે જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે જાણવા જેવો છે.

તેઓ લખે છે, કે 'આ સંસ્થા સ્થપાયા પછી ચરોતર પ્રદેશના યુવકોમાં સંપ, સહકાર અને સેવાભાવથી સાર્વજનિક કાર્યો કરવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થતી રહી અને પ્રતિ દિન વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે, એ નરી આંખે જોઇ શકાય છે.×

કેટલું, સુંદર ચિરસ્થાયી અને સંગીન પરિણામ!

પ્રસ્તુત બોર્ડીંગ હાઉસનો ઉલ્લેખ કરવાનું ખાસ પ્રયોજન એટલા માટે છે કે આખા ચરોતરમાં કેળવણીની પ્રવૃત્તિ સંગઠિત રીતે થઈ શકે એ આશયથી કામ કરતી ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટીનો ઉદ્ભવ ઉપરોક્ત પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસને આભારી હતો.

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટીના પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં આપણે વાંચીએ છીએ, કે,

"ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટીની યોજના પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસના ૧૦ મા વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે તા. ૧૬-૪-૧૬ ના દિવસે પ્રથમ જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તે યોજના સંબંધે વિચાર કરવા કેળવણીના કાર્યમાં ઉમંગ અને દિલસોજી ધરાવનાર સદ્ગૃહસ્થોની એક

× "ચરોતર" સન ૧૯૩૨, પૃ ૨.

જાહેર સભા બીજે દિવસે તા ૧૭-૪-૧૬ ને રવિવારે બોર્ડીંગના મકાનમા સવારના આઠ વાગે ઓન ભી આર પી પગજપેના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવામા આવી હતી તે સભામા ચરોતર અને તેની નજીકના પ્રદેશમા કેળવણીનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી સોસાઈટી સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો હતો ''

એ સભામા હાજર રહેલા સભ્યોનો મોટો ભાગ પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસના સચાલકો અને તેના જુના વિદ્યાર્થીઓનો હતો

છેલ્લા વીસ વર્ષમા એ સસ્થાએ અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તેમા ખાનગી કેળવણી સસ્થાઓનો વહિવટ લેવો, ટ્રસ્ટ ફડો સ્વીકારવા, સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવુ, રાત્રિશાળાઓ ચલાવવી, શારીરિક રમત ગમતના મેળાવડાઓ યોજવા, વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપના અને વિદ્યાર્થીઓ માટે લોન ફડની યોજના કરવી, એ મુખ્ય છે, એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ તેના સૂત્રધારરૂપે શ્રીયુત મોતીભાઈનો હાથ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ રીતે કામ કરતો આપણી નજરે ચઢશે

ઉપર વર્ણવેલી કેળવણીના ઘણાખરા પ્રયોગોમા ચાલુ કેળવણી-તેની સુધારણા, તેનો વિસ્તાર, તેના દોષોનું નિરૂપણ અથવા તેમા થોડા ઘણા ઉમેરા કે ફેરફાર સૂચવવાનું ધોરણ જોવામા આવશે, તે સુધારા અને ફેરફાર ઉપરઉપરના, એ વૃક્ષના ડાળા પાખડા કાપી કુટી, સુધારી વધારી વિસ્તૃત કરવાના અને તેના વિકાસને વેગ વા બળ આપવાના હતા, પણ પ્રચલિત કેળવણી સામાન્યત જીવન વ્યવહાર અને જીવન નિર્વાહ માટે નિરૂપયોગી છે, તેમા મોટા દોષો છે, અને તેમા મૂળમાથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, એ મુદ્દા પર તો મહાત્મા ગાધીજીએ જ ભાર મૂકયો હતો અને તેમા ફેરફાર કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો પૂર્વે આપણી પ્રાચીન પરપરાનુસાર ગુરુકુળ સસ્થાઓ કેટલેક સ્થળે સ્થાપવાના પ્રયત્નો થયા હતા, પણ તે લોકપ્રિય થયા નહોતા, અને તેનો આદર્શ પણ સામાન્ય મનુષ્યને ઝાઝી અપીલ કરતો નહોતો

સન ૧૯૧૭મા ભરૂચમા બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ મળી, તેના પ્રમુખપદે મહાત્મા ગાધીજીને નિમવામા આવ્યા હતા મહાત્મા ગાધીજી એટલે દૃઢ સકલ્પવાળા અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સપૂર્ણ આગ્રહ ધરાવનાર એક સમર્થ વ્યક્તિ કેળવણીના ક્ષેત્રમા એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામા ત્યાના

પોતાની સાથે રહેતા ગુજરાતી બાળકોની કેળવણી અર્થે અનેક વિધ અખતરાઓ અજમાવ્યા હતા; અને એ વિષયમાં કેટલાક નિર્ણયો પર પણ તેઓ આવ્યા હતા.

ગાંધીજીએ આપણા દેશના જાહેરજીવનમાં દાખલ થયા પછી તેના ધોરણમાં મ્હોટું પરિવર્તન આણેલું છે; તેમાં મુખ્ય અને મ્હોટો ફેરફાર આપણી સભા, પરિષદ વગેરેનું કામકાજ માતૃભાષામાં અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં થવું જોઈએ, એ છે.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખે તેમનું વ્યાખ્યાન ચાલુ પ્રથાને અનુસરી, અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું, પણ મહાત્માજીએ એ પ્રણાલિકાનો ઈરાદા પૂર્વક ભંગ કરીને; પોતાનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં આપ્યુ હતું એટલુંજ નહિ પણ પરિષદનું સઘળું કામકાજ ગુજરાતીમાં ચલાવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

એ પ્રથાથી આપણી સભા અને પરિષદોનાં કામકાજમાં નવું ચેતન આવ્યું છે; અને તેના કામકાજનાં જનતા વધુ ને વધુ રસ લેતી થઈ છે, એ એક વિશેષ લાભ થયો છે; એટલું જ નહિ પણ આપણી માતૃભાષાને તેનું સ્વભાવિક અને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, એ એક મહત્વની બીના છે.

એની રીતે આપણી શાળાઓમાં શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીનો બહુધા ઉપયોગ થતો તે સામે એ પરિષદમાં એમણે કડવી ફરિયાદ કરી હતી, એટલે સુધી કે આપણે આપણી માતૃભાષાના ગૌરવ સારૂ માન ધરાવતા થઈશું નહિ તો કદાચ આપણને સ્વરાજ્ય મળે તો પણ તેને લાયક આપણે થઈશું નહિ

વળી હાલની કેળવણીમાં માત્ર માનસિક વિકાસ પર ધ્યાન અપાય છે, એ પણ નુકશાનકર્તા છે; ખરી રીતે વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર ઘડવા, તેને એક ઉત્તમ નાગરિક અને મનુષ્ય બનાવવા ખાસ કાળજી લેવાવી જોઈએ. તેમ તેની આજીવિકા માટે તે સ્વાશ્રયી થાય એવા ધંધા રોજગાર અને હુન્નર, ઉદ્યોગનું અને જાત મહેનતનાં કાર્યમાં ગૌરવ લેવાનું શિક્ષણ આપવું ઘટે છે.

સન ૧૯૧૯માં અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં મહાત્માજીએ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળા પાઠશાળા છોડવાને અપીલ કરી હતી; અને તે માગણીને માન આપી હજારો વિદ્યાર્થીઓ નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં

જોડાયા હતા. તેના અંગે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેના કુલપતિ તરીકે એ નવી વિદ્યાપીઠના હેતુ વિષે બોલતાં ગાંધીજીએ એકજ મુદ્દા પર વજન આપ્યું હતું કે 'કેળવણી વિષે તમારા જે મંતવ્યો હોય તે બદલી, નવું મૂલ્યાંકન કરો તેમાં ચારિત્રને તેની કસોટી કરશો.'

આપણા પૂર્વજોએ કેળવણીમાં ચારિત્ર્ય પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો; પ્રકાશ માટે તેમની પ્રાર્થના હતી અને સન ૧૮૯૦ માં જાપાનમાં કેળવણીની બાબતમાં જે શહેનશાહી ફરમાન બહાર પડ્યું હતું, તેમાં એ વિષયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું;* અને પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભમાં ગાંધીજીના અનન્ય શિષ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરના એક લેખમાંથી અવતરણ મૂકવામાં આવ્યું છે તેનું ધ્યેય, પણ, મુક્તિ આપે એ જ કેળવણી, દર્શાવાયેલ છે; અને તે મહાત્માજીના વિચાર અને આદર્શને સુંદર રીતે મૂર્તિમંત કરે છે.

આપણે અહિં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ વસ્તીના ૭ ટકા જેટલું આવે છે; વડોદરા રાજ્ય જ્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવામાં આવેલી છે, ત્યાં તેનું પ્રમાણ ૧૮ ટકા થવા પામ્યું છે; પણ જાપાને તો સાઠ સિત્તેર વર્ષના ગાળામાં વસ્તીના ૯૯ ટકાને અક્ષરજ્ઞાન આપ્યું છે. એ

---

* સરખાવો:

પ્રજાજનો, તમારા પિતૃઓ અને માબાપ તરફ ભક્તિભાવ રાખજો; તમારાં ભાઈ બ્હેનો સાથે માયાળુ થજો; પતિપત્ની તરીકે એક દિલથી સંપીને રહેજો; વિનયી અને વિવેકી થજો; સર્વ સાથે ભલાઈ રાખજો; જ્ઞાનનો સંચય કરજો તથા કળાનો અભ્યાસ કરજો અને એ રીતે તમારી બુદ્ધિશક્તિ તથા સદાચારનું બળ કેળવજો; પ્રજાનું હિત વધારજો તથા પ્રજા કલ્યાણમાં તત્પર બનજો; રાજ્યબંધારણ માટે માન રાખજો; કાયદાઓનું પાલન કરજો; વિપત્તિના સમયે રાજ્યને માટે વીરતાથી પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેજો, અને છેવટે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સાથે. એક સરખો સંબંધ ધરાવતા આપણા શહેનશાહના રાજ્યાસનની સમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવા અને તેને નિશ્ચિત બનાવવા કોઈપણ ભોગે તૈયાર રહેજો. આમજ તમે અમારી વફાદાર અને ભલી પ્રજા બની શકશો, તેમજ તમારા પિતૃઓની ઉચ્ચ પ્રણાલિકાઓની કીર્તિ વધારી શકશો." જાપાનની કેળવણી, પૃ. ૭.

બતાવે છે કે રાજ્યસત્તા ધારે તો પ્રજાની અજ્ઞાનતા નિવારવા શું અને કેટલું કાર્ય તે કરી શકે એમ છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રસાર, સુધારા અને વૃદ્ધિ અર્થે ખાનગી પ્રયત્નો આપણે અહિં ચર્ચ્યા છે, તેની નોંધ લેવામાં આવી છે; અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યને સન ૧૯૩૭ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઈંડિયા એક્ટ અમલમાં આવતાં જે પ્રધાનમંડળ લઘુમતિવાળું આવેલ છે, તેણે કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવા સારૂં તે પાછળ રૂ. ૪૧ લાખનું નવું ખર્ચ કરવા તેના કાર્યક્રમની કાચી રૂપરેખા તૈયાર કરી છે.

કેળવણીનો હેતુ ફલીભૂત થવા આમ હરેક પ્રકારના પ્રયત્નો રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી થાય, તે સર્વ રીતે હિતકારક અને ઇચ્છવાયોગ્ય છે પણ તેના સિદ્ધાંત તરીકે એ લક્ષમાં રહેવું જોઈએ, કે 'વિદ્યાર્થીને લખતાં વાંચતાં કે થોડા હિસાબ કરતાં આવડે, એ બસ નથી; તેમ એકલી તેની બુદ્ધિનો વિકાસ થવા પામે એવું એક ધારીનું ભણતર સર્વથા ઉપયોગી નથી. વસ્તુતઃ તે વિદ્યાર્થીનું જીવન નૈતિક બળવાળું, ખરેખર ઉન્નત અને સંસ્કારી બની શકે, એવો અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ. કેમકે "જગતના ગુંચવણભરેલા જીવનમાં સફળ થવાને માટે બુદ્ધિ કરતાં નૈતિક બળ વધારે ઉપયોગી છે; અને તે બળ તો દરેક માણસે હરરોજ ખિલવવું જોઈએ. તે ખિલવવામાં આવે તો જ દેશની સંસ્કૃતિ સ્થાયી રહે, અને દેશની આબાદી ટકી રહે."*

* જુઓ જાપાનની કેળવણી પૃ. ૧૦

પ્રકરણ ૩

જ્ઞાનગંગાનો પ્રવાહ

"હતાશ થતા દેશભક્તના દિલમાં ઘડીભર આશા ઉત્પન્ન કરે એવી હિન્દની તાકાત અને પ્રગતિકારક થોડી પ્રવૃત્તિઓમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય જનસમાજના મનમા તેણે પોતાના નામમાં રહેલા અર્થ કરતા વધારે અમર કરી છે અને દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં તે અગત્યના પૂરક તત્ત્વ તરીકે વિસ્તરી છે. ખરૂ કહું તો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની આ વિશાળ બાજુએ એટલી મોટી પ્રતીતિ આપી છે કે રાષ્ટ્રીય સાધનોમાં તેના મહાન શાળાની ચારે તરફથી વકીલાત થાય છે, અને રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ તેને પોષવાનુ દબાણ થઈ રહ્યુ છે. સુધરેલા દેશોના દૃષ્ટાંતો આ વાતની તરફેણમા છે "*

(રાઈટ ઑનરેબલ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી.)

કેળવણીની પુષ્ટિરૂપે અને જ્ઞાન ઉપાર્જન, તેની વૃદ્ધિ અને સંશોધન સારૂ, પુસ્તકાલય, શાળા જેવુ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે, એ મત સર્વત્ર સર્વમાન્ય થયલુ છે, અને શાળા પાઠશાળાની પેઠે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પણ સમાજમા દિનપ્રતિદિન વધુ મજબુત થતી અને પ્રસરતી જાય છે. આપણા દેશમા સુદ્ધા, પરાપૂર્વથી પુસ્તકોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ અને ઉપયોગ સારૂ કાળજીપૂર્વક સારી વ્યવસ્થા કરવામા આવતી, અને આપણુ કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય, ઉત્તમ અને કિંમતી, કાળના અને જંતુની વિદેશી વિજેતા પ્રજાના આક્રમણમાથી, રક્ષણ પામી, બચ્યુ છે, એ રૂડો પ્રતાપ આ પુસ્તકભંડારોને, મુખ્યત્વે, આભારી છે. એ ખરૂ છે કે આ પુસ્તક ભંડારોનો હાલના જેવો સાર્વત્રિક ઉપયોગ પૂરે થતો નહોતો, પણ જેને જરૂર પડતી તેઓ તેનો અવશ્ય લાભ મેળવી શકતા, અને એવા પુસ્તક ભંડારોને નવી નવી કૃતિઓની નકલ ઉતરાવી સમૃદ્ધ કરવા એ એક પુણ્યનુ કાર્ય મનાતુ હતું. તે પછી મુદ્રણકળાનો ઉદ્‌ભવ થતા અને સામયિક પત્રો પ્રકટ થવા શરૂ થતા, પુસ્તકાલયનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલાઈ ગયુ છે. જ્ઞાન પ્રચાર અને જ્ઞાન સંપાદન કરવામા પુસ્તકાલયનુ મહત્ત્વ અનેક ગણું વધ્યુ છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રજા જીવનના વિકાસનું તે એક પોષક તત્ત્વ થઈ પડ્યુ છે, અને એ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એટલી બધી મહત્ત્વની મનાય છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમા

---

* જુઓ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ—આપણો અને લેખો, પૃ ૧૬૮

રાજ્ય અને પ્રજા ઉભય તેના પ્રચાર અને વિસ્તાર માટે ખાસ કાળજી રાખે છે; અને કર્ણ દાનેશ્વરી જેવા એન્ડ્રુ કાર્નેગીએ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા લાખોની બક્ષિસ છૂટથી આપેલી છે; તેથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખૂબ વેગ પામી છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર થવાની સાથે, ખુશી થવા જેવું એ છે, કે, જન સમુદાય પણ તેનો પુષ્કળ લાભ લેતો થયો છે.

નવી અંગ્રેજી કેળવણીનો આપણા દેશમાં આરંભ થતાં અભ્યાસ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના એક અંગ તરીકે પુસ્તકાલયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું; પરંતુ ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાત પુસ્તકાલયોની સૂચી જે પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરા, તરફથી પ્રસિદ્ધ થયલી છે તે જોતાં, તેનો ઝાઝો વિસ્તાર થયેલો જણાતો નથી. મોટાં શહેરોમાં અને દેશી રાજ્યોની રાજધાનીમાં મુખ્યત્વે, એ પુસ્તકાલયો નિકળ્યાં હતાં; પણ તે પુસ્તકાલયોનો સંગ્રહ નવાં અને તાજાં પુસ્તકો ઉમેરીને સમૃદ્ધ કરાય અને તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય એવી થોડીક જ તજવીજ થતી; શહેરનું તે એક આભૂષણ માત્ર છે, એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

કેળવણીના પ્રચાર, ખીલવણી અને સુધારા અર્થે આપણા પ્રાન્તમાં, વિવિધ રીતે જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ, જે પ્રયાસો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે થયલા તેનું સંક્ષેપમાં વિવરણ ગયા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને એ સર્વ પ્રયત્નો થયા છતાં, એ પણ આપણે જોયું હતું, કે આપણી પ્રજાનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ હજી ૭ ટકાથી વધારે આગળ જવા પામ્યું નથી. જેઓ ફક્ત સહી કરી જાણે અથવા સહેજ લખી વાંચી જાણે તેઓ સૌનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પણ તે પરત્વે શોચનીય બીના એ છે કે જેઓ થોડું ઘણું ભણી આગળ અભ્યાસ કરવા એક વા બીજા કારણે અટકી જાય છે, તેમને જીવનમાં પાછળથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની કાંઈ સવડ હોતી નથી અને જે કાંઈ શીખ્યા હોય છે તે પણ તેઓ ઘણું ખરૂં વિસરી જાય છે; જ્ઞાન પ્રકાશનો કાંઈક લાભ મેળવ્યા પછી, તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વિકસે છે, પરન્તુ તે તૃપ્ત કરવા જેવી સાધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ નહિ તે કારણે તેમની સ્થિતિ ભણેલા ન ભણેલા જેવી નિકૃષ્ટ થઈ પડે છે; અને તેમનો જીવન રસ સુકાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર અને વિસ્તાર જો કે સાર્વત્રિક અને એકસરખો નહોતો; તો પણ જન સમુદાય પર સુવિચાર અને ઉચ્ચ

સંસ્કારની છાપ પાડવા જૂદા જૂદા પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી; અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વર્ગ વ્યવસ્થિત શિક્ષણદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા; પણ નવા સંજોગોમાં આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તીનો મ્હોટો સમૂહ અદ્યાપિ અજ્ઞાન રહેલો છે; વળી કેટલાક લખતાં વાંચતાં શિખ્યા છે, તેમની પાસે પણ તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનાં સાધનો સુલભ નથી. ખેતરમાં બી રોપવામાં આવે પણ તેને પૂરતું જળ ન મળે તો તેમાંથી અંકુર ન ફુટે અથવા તો ફુટે તો અંતે કરમાઈ જાય, એવી દયાજનક સ્થિતિ ચાર ચોપડીઓ શિખેલાની થઇ પડેલી છે. કેટલીક વાર તેમની જ્ઞાન પિપાસા જાગૃત થયા પછી તેને સંતોષવા તેઓ અશક્ત તેમજ સાધનહિન હોય છે.

સારા વિચારોનો ફેલાવો કરવો એ રાજકર્તાઓનું અને શિક્ષિત સમાજનું કર્તવ્ય છે; નવું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં આપવાનું શરૂ થયું ત્યારે તેના પ્રવર્તકોએ એવો અભિપ્રાય સેવ્યો હતો કે એ કેળવાયલો વર્ગ તેમને પ્રાપ્ત થયલાં જ્ઞાનનો લાભ માતૃભાષાદ્વારા પછાત રહેલા એમના અન્ય બંધુઓને એક વા બીજી રીતે અવશ્ય આપશે.

સંજોગવશાત્ એ યોજના પુરી અમલમાં આવી શકી નથી, અને તેમાં મુશ્કેલીઓ પણ અનેક પ્રકારની હતી; તેમ છતાં ભણેલાઓએ આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ સંગીન કાર્ય કર્યું છે, તે પાછલા પ્રકરણમાં આપણે અવલોક્યું છે; અને અહિં એવા એક બીજા સત્પુરુષની પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, જેમણે પુસ્તકાલયોની સ્થાપના અને ખીલવણીના કાર્યમાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું છે, અને તે કારણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ભિષ્મ પિતામહ જેવું ગૌરવવંતું બિરુદ તેમને અપાયું છે.

કેળવણી અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનોની બાબતમાં મોટા શહેરોથી દૂરના નાનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ અત્યારે પણ દયાજનક છે, અને ઘણા આશાવંત અને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ એવાં સાધનોની સગવડતા ૦ અભાવે, અકાળે કરમાઇ, તેમની બુદ્ધિ શક્તિ કુંઠિત રહેવા પામે છે.

' એ મુશ્કેલી ટાળવા અને જ્ઞાનનાં કિરણો દૂરના અને ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રસરે એ શુભ આશયથી શ્રીયુત મોતીભાઇ નરસીભાઈ અમીને-ત્યારે પેટલાદ હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તર–સન ૧૯૦૬ માં ' મિત્રમંડળ

પુસ્તકાલય' નામની એક નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી; કેવા સંજોગોમાં તે ઉદ્‌ભવી એ હકીકત એમનાજ શબ્દોમાં અહિં ઉદ્ધૃત કરીશું:—

"સને ૧૯૦૪-૫માં અમૃતલાલ સુન્દરજી પઢિયારનું "સંસારમાં સ્વર્ગ" અને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયલું "સંગીત નીતિ વિનોદ" એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં અને મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોહક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કોઈ યોજના કરવાની જરૂર મને જણાઈ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું, કે "સારા વિચારોનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાં નાનાં ગામોમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઈએ. અને ગામડામાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી સન ૧૯૦૬ના માર્ચ માસમાં વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજુ કરી કે પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડામાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જ્યારે તેઓ જાય ત્યારે પોતપોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂ. ૧૦ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂ. ૨૦) વા ત્રીસના વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લાભ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું. મેં તેમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવ્યું કે ગામડાઓ રેલ્વેથી દૂર હોય છે. કોઈ પણ જાતના સમાચાર સીધી રીતે તેમને મળી શકતા નથી. જ્ઞાન મળવાનો અને વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને મળતો નથી અને તેમનું જીવન શુષ્ક બને છે. માટે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની દૃષ્ટિએ પુસ્તકાલયને માટે ૧૦-૧૫ રૂપિયા તેઓ એકઠા કરે તો વર્તમાન પત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા પોતાને તેમજ બીજાઓને માટે વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને દૂરદૂરના ગામડામાં રહ્યા છતાં પરોક્ષ રીતે વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવી સંસ્કાર પામે. આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમાં શિક્ષકોદ્વારા પુસ્તકાલયો નીકળવાનું નક્કી થયું. આ રીતે સને ૧૯૦૬ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે ગુજરાતમાં 'મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો' નામની સૌથી પહેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.*

પ્રસ્તુત યોજના પ્રસિદ્ધ થતાં, કેળવણી જેમનો પ્રિય વિષય હતો અને પ્રજાકીય કેળવણીની દૃષ્ટિએ તે વિષે જેમણે ખૂબ ચિંતન કરેલું હતું તે દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ તે બદલ શ્રી. મોતીભાઈને

* પુસ્તકાલય, સન ૧૯૩૧, જુલાઈ.

અભિનંદનનો પત્ર+ લખી મોકલ્યો, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિની અગત્ય પિછાની પોતાના તરફથી ગ્રામ વાચનાલયો સહાયના આપવા રૂ. ૫૦૦)નું એક ટ્રસ્ટ ફંડ ગુ. વ. સોસાઇટીને તે અરસામાં સોપ્યું હતુ. અને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન તરફથી સોસાઈટીના સંચાલકોને તેમની નવી પ્રવૃત્તિને મદદ મળવા માગણી કરવામા આવી ત્યારે સોસાઇટીના પ્રમુખ તરીકે તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી, તેને નીચે પ્રમાણે સવડ કરી આપવામાં તેઓ સહાયભૂત થયા હતાઃ

(૧) "મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોમાંથી જે પુસ્તકાલય રૂ ૫૦) આપી સોસાઈટીના નિયમ પ્રમાણે સોસાઇટીમાં રજીસ્ટર થશે, તેને સોસાઈટીએ છપાવેલાં પુસ્તકોમાંથી પુસ્તકાલય પસદ કરે તે રૂ. ૨૫) સુધીની કીંમતનાં પુસ્તકો એકી વખતે બક્ષીસ આપવામાં આવશે

(૨) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોને "બુદ્ધિપ્રકાશ" આઠ આનાના લવાજમથી આપવામાં આવશે. લવાજમ વર્ષની શરૂઆતમાં અગાઉથી આપશે તેને એ ખાસ લાભ મળશે.

(૩) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય સોસાઈટીએ છપાવેલાં પુસ્તકોમાંથી રૂ. ૨૫) અથવા તે ઉપરાંતની કીંમતનાં પુસ્તકો એકી વખતે ખરીદશે તો તે અર્ધી કિંમતે આપવામાં આવશે.×

તદનુસાર એ યોજનાનો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લાભ લેવાયો હતો.*

\+ Ahmedabad,

16th July 1906

Sir,

Though I do not know you personally, I venture to write this to you in order to express to you my genuine approbation of your scheme of opening new library. It is one in which I take great interest and I shall be very happy to lend you my help in my power in your praiseworthy effort.

Yours Faithfully,

Ambalal S. Desai.

×જુઓ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ-મંત્રીનું નિવેદન પૃ. ૨.

*મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ. પૃ. ૧૩.

વર્ષ	બુદ્ધિપ્રકાશ	અર્ધી કિંમતે પુસ્તકો.	રજીસ્ટર થયલાં પુસ્તકાલયો.
સન ૧૯૦૭	૫૬	૨૫-૦-૦	(૧) ઈટાલા (૨) એરૂ
,, ૧૯૦૮	૭૪	૧૨૫૦-૦-૦	(૩) ઓડ્જ (૪) ખાંધલી
,, ૧૯૦૯	૬૧	૭૨૦-૦-૦	(૫) તારાપુર (૬) મંગળા (૭) વાંકીઆ (૮) વલણ (૯) પેટલાદ સાર્વજનીક બોર્ડીંગ હાઉસ.

એજ સાલમાં શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો કરી અમરેલી પ્રાન્તમાં પહેલો અખતરો શરૂ કર્યો અને ત્યારબાદ અમેરિકાના પ્રવાસે પોતે જતાં, એ શાણા અને બુદ્ધિશાળી રાજવીની નજરમાં ત્યાંની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખુંપી ગઈ અને તેની ઉપયોગિતા વિચારી વડોદરા રાજ્યમાં, ફરતાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા તુરત જ હુકમ મોકલી આપ્યો હતો.

ફરી અમેરીકા જવાનું પ્રાપ્ત થતાં શ્રીમંતે મી. બોર્ડનને વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મજબુત અને વ્યવસ્થિત કરવા નિમંત્ર્યા હતા; અને સન ૧૯૧૦-માં તેઓ અત્રે આવતાં વડોદરામાં એક મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપવામાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ આખા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી તેમજ ફરતાં પુસ્તકાલયોની અને મેજીક લેન્ટર્ન, સિનેમા વગેરે દ્વારા લોક શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તજવીજ થઈ હતી. વળી એ હેતુ ફળિભૂત થવા લાયબ્રેરી વ્યવસ્થાના અભ્યાસીઓ તૈયાર કરવા ગ્રેજ્યુએટોનો એક ખાસ વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો. તે પગલું જરૂરનું હતું; અને એ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિના પરિણામે વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય ખાતું વિકસવા અને ખીલવા પામ્યું છે.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને, તે પૂર્વે ખાનગી રીતે, મિત્રોની સહાયતા વડે અમલમાં મૂકી હતી તે વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે અને વડોદરા રાજ્યે તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેતાં તેના એક વ્યવસ્થાપક અને નિયામક તરીકે શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનની પસંદગી કરવામાં આવી એ બહુ ઉચિત થયું હતું.

એવા એક સેવાભાવી પુરુષ હસ્તક પ્રાન્ત, કસ્બા, અને ગ્રામ પુસ્તકાલય સ્થાપવાનું અને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ આવતાં, તે પ્રદેશમાં છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થયલી છે, તેની પ્રતીતિ નીચેના પત્રકમાં જે

આંકડા દર્શાવ્યા છે, તે ઉપરથી થશે. વડોદરા નરેશનું આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કાર્ય, દેશભરમાં, અગાઉ પસાર કરેલા ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાની પેઠે, ખુબજ પ્રશંસા પામ્યું છે, અને ગુજરાત પ્રાંત માટે એ ગૌરવનો વિષય બન્યો છે.

પુસ્તકાલય ખાતાની પ્રવૃત્તિ.×

સાલ.	ફ. પુ	ગ્રા. પુ	વાચનાલય.	મકાનો વાળું.	સરકારી મદદ.	લોકમદદ	પંચાયત મદદ.	કુલખર્ચ.
૧૯૦૬–૦૭	૨૪			૧૪				
૧૯૧૧–૧૨	૯	૨૬૫	૬૦	૧૯	૧૧૬૫૧	૪૮૨૫	૨૪૮૪૧	૪૨૩૧૭
૧૯૩૪–૩૫	૪૬	૧૦૧૭	૨૧૬	૧૩૮+૮ મ. પુ. ૪				
				બા. પુ.	૪૯૦૦૯	૫૭૪૧૨	૪૧૧૨૬	૧૫૦૫૩૮

એની અસર એકલા વડોદરા રાજ્યમાંજ નહિ પણ આખા દેશમાં ચોતરફ પ્રસરવા પામી છે અને હિન્દના દરેક ભાગે તે દિશામાં વત્તીઓછી પ્રગત્તિ કરેલી છે.

પર પ્રાન્તોની હકીકત અહિં નહિ નોંધીએ પણ ગુજરાત પ્રાન્તમાં જે કાર્ય થયું છે અને થયે જાય છે, તે આપણે અવસ્ય જાણવું જોઈએ; એમાંથી તેનો વિકાસ સાધવા માર્ગદર્શક વિચારો અને કાંઈક પ્રેરણા પણ મળશે.

સન ૧૯૧૬ માં શ્રીયુત ઈન્દુલાલે પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ભર્યા પછી ગુજરાતના ગામડાઓમાં વાચનાલયો ઉઘાડવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું અને તેનું ધોરણ એ રાખ્યું હતું કે જે ગામ રૂ. ૧૫) મોકલે તેને રૂ. ૩૦) ની રકમનાં છાપાં તથા માસિકો પૂરાં પાડવાં; અને પછીથી એ યોજના વિસ્તારી જે ગામ રૂ. ૨૫) ઉઘરાવી મોકલે તેને એથી બમણી રકમ ઉમેરી રૂ. ૭૫)નાં પુસ્તકો તેમજએક નાનું કબાટ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

ત્યારબાદ રાજકીય ચળવળમાં ભાઈ ઇંદુલાલ ગૂંથાઈ જતા એ કાર્ય મંદ પડયું હતું; પણ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનનો રસ પુસ્તકાલય

પ્રવૃત્તિમાં પહેલાની જેમ ચાલુ હતો. તેમણે એ પ્રવૃત્તિને બંધ પડવા દીધી નહિ. વડોદરા રાજ્યનાં ગામો માટે રાજ્ય તરફથી વાંચનાલયો અને પુસ્તકાલયો કાઢવાની વ્યવસ્થા થતી; પણ બ્રિટિશ પ્રદેશમાં ગામો માટે તે બહારથી મદદ મેળવતાં; તે કાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈ સોલિસીટરે સારી સહાયતા આપી હતી.+અને પછીથી " વિલાસ " ત્રૈમાસિકના અધિપતિ મીસ બાનુ બમનજી હીરજી ખુરશેદે હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજજીના સ્મરણાર્થે ગામડાંઓનાં દવાખાનાં તથા વાચનાલયો કાઢવા મુંબાઈમાં એક વગવાળી કમિટી નિમેલી હતી તેના તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦) ની રકમ મળ્યા કરે છે. અને તેમાંથી ખેડા જીલ્લામાં ૨૫ વાચનાલયો ચલાવવામાં આવે છે.*

સોલાપુર મીલના મેનેજર શ્રીયુત વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરની પુત્રી પ્રિયંવદાનું અવસાન થતાં ગુજરાતમાં એક હજારથી ઓછી વસ્તી વાળાં ગામોમાં વાંચનાલયો કાઢવા એમણે રૂ. ૩૦૦ દર વર્ષે પાંચ વર્ષ સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને સોંપ્યા હતા; એથી પણ એ પ્રવૃત્તિને જાહેરાત મળી, નવું બળ પ્રાપ્ત થયું હતું.

પરન્તુ આ સઘળી વાચનાલય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સર પુરૂષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે સુરત જીલ્લાના બધા તાલુકાઓની શાળાઓમાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા, ઉત્તર વિભાગના માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. કૃષ્ણલાલ એસ. વકીલ દ્વારા કરેલી, તે વિશેષ ખેંચાણકારક અને ઉપયોગી નિવડી હતી.

એનો આશય વિદ્યાર્થીઓમાં ઈતર વાચનનો શોખ જગાડવાનો હતો; અને શ્રીયુત વકીલે એ પ્રવૃત્તિમાં અંગત રસ લેવા માંડતા ટુંક સમયમાં તેની સારી અસર થવા પામી હતી. શાળા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાને પ્રેરતા, એટલું જ નહિ પણ તે જે પુસ્તકો વાંચે તેની જૂદી નોંધ રાખી પાછળથી તેમને એ બધામાંથી જે પુસ્તક ખાસ પસંદ પડયું હોય તેનાં કારણો પૂછી, તેમને વિચાર કરતા શિખવતા; અને આ પ્રમાણે આ બધી શાળાઓ માટે બાળ સાહિત્યનાં પુસ્તકોની ચાલુ માગણી થતાં તેના પ્રકાશનને પણ સારૂં ઉત્તેજન મળ્યું હતુ.

+ તેમના તરફથી એકઠા કરવામાં આવેલા ફંડનો હિસાબ રજુ કરતાં પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં તેમણે લખ્યું હતું, કે, આજ માર્ગે કામ કરવાને આપણી આગળ બહોળું ક્ષેત્ર પડયું છે અને તેમાં જો ચાલુ પ્રયાસ કરવામાં આવે તો થોડાંક વર્ષોમાં ગુજરાતમાં એકેએક ગામડાંઓમાં વાચનગૃહો સ્થાપી શકાય અને ગામડાંનાં લોકને વાચનનો લાભ આપી શકાય.

*વધુ માહિતી માટે જુઓ ચરોતર માસિક સન ૧૯૩૨, પૃ. ૧૯૨

શ્રીયુત મોતીભાઇએ એ વિષયને પોતાના જીવનનો પ્રિય વિષય બનાવ્યો છે, અને ગુજરાતમાં એક પણ ગામડું ન્હાનું કે મોટું વાચનાલય કે પુસ્તકાલય વિનાનું ન રહે એવો અભિલાષ તેઓ સેવે છે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન

જે વડોદરા રાજ્યે પ્રાપ્ત કર્યું તે સમસ્ત ગુજરાતને સુલભ થાય એ હેતુથી અને એમની સૂચનાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ સન ૧૯૩૪માં સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાના પ્રમુખપદ હેઠળ અમદાવાદમાં ભરી હતી. તેની મુખ્ય નેમ ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયોનું સંગઠ્ઠન કરી, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર વધારવાની હતી. વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્ય આશ્રય હોઇને અને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન જેવા એ વિષયના અનુરાગી અને સેવાભાવી અમલદાર પુસ્તકાલય ખાતાને પ્રથમથી પ્રાપ્ત થતાં, તેની ખૂબ જ પ્રગતિ થવા પામી

હતી; અને પ્રતિ વર્ષ પ્રાન્ત પુસ્તકાલય પરિષદોની ગોઠવણુ થવાથી જનસમાજ પણુ તે કાર્યમાં વિશેષ રસ લેતો થયો હતો તેમ તે પ્રવૃત્તિના પ્રશ્નો વિચારવા અને ચર્ચવા 'તેમ તેની ખિલવણી કરવા પુસ્તકાલય માસિક કાઢવામાં આવ્યું છે, તે અનેક રીતે ઉપયોગી જણાયું છે. વળી પુસ્તકાલયોના સંચાલકોની વહીવટી મુશ્કેલી ઓછી કરવા પુસ્તકાલય સહાયક સહકાર મંડળની સ્થાપના ખાસ ઉપકારક નીવડી છે; વિશેષ કરીને વડોદરા રાજ્યનાં સઘળાં પુસ્તકાલયોનું સંગઠન થવા પામે અને અરસપરસના સહકાર વડે તેઓ બળ અને પ્રગતિ સાધી શકે તે સારૂ વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળની યોજના દુરદેશી ભરી, વ્યવહારૂ અને ડહાપણભરી માલુમ પડશે.

આ સૌ કાર્યોમાં એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલો ગુજરાતમાં જ્ઞાન ગંગા ગામે ગામે વહેવડાવવાનો એમનો પવિત્ર સંકલ્પ જો કે ભગીરથ પણ સાધ્ય બન્યો છે. એનું ઝરણ વિચાર વાતાવરણમાંથી પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં એમણે ઉતાર્યું છે, અને તે જ્ઞાન પ્રવાહને ગતિમાન, મજબુત અને વિશાળ બનાવવો, એ હવે ગુજરાતી પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. તે વિષે નિવૃત્ત થયા પછી ચાલુ વર્ષની શરૂઆતમાં નવસારી પ્રાંત પુસ્તકાલય પરિષદ મળેલી તે પ્રસંગે એમણે જે લાગણીભર્યા હૃદયના ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા તે વિચારણીય તેમ માર્ગદર્શક માલુમ પડશે.

“અજ્ઞાન ટાળવા માટે એકલી શાળા પ્રવૃત્તિથી નહિ ચાલે. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પણ જરૂર છે. ૪–૬ ચોપડીઓના ભણતરથી જ્ઞાનઅર્જનનો હેતુ સધાતો નથી ૮૦ વર્ષના બુઢ્ઢાને પણ જ્ઞાનાર્જનનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. એમ ન થાય તો આત્મોન્નતિના હેતુ બર ન જ આવે. એ ઉમદા ઉદ્દેશથી જ શરૂ કરાયલી મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીની મારી યોજનાને ઉંચકી લઈ રાજ્યે આટલે દરજ્જે ખીલવી છે. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ કેળવણીની સંસ્થા હોવા ઉપરાંત સહકારની પણ સંસ્થા છે. સહકારનું જબરજસ્ત દૃષ્ટાંત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પુરૂં પાડે છે. એના સંચાલનમાં પ્રજા, સરકાર, પંચાયત, શિક્ષક વર્ગ, અને સેવાભાવી પ્રજાકીય કાર્યકરોનો સાચો સહકાર રહ્યો છે. મુલ્કી ખાતું, કેળવણી ખાતું, 'વિગેરે એકે એક ખાતાનો સહકાર પણ લેવાનો રહ્યો છે. સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિ પણ એ ખરી જ.”×

× પુસ્તકાલય ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭, પૃ ૧૯૩.

પ્રકરણ ૪

નવું પત્રકારિત્વ

"વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય શું? લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનુ કે લોકમતને સંસ્કારવાનું? જેમ સાહિત્યાદિક વિષયમાં તેમજ આમાં મ્હારૂં નમ્ર ભાવે માનવું છે કે જગતનું ખરૂ જીવન વૃત્ત કે વર્તમાન સ્થિતિમાં નહિ, પણ ભવિષ્યમાણ ભાવનામાં રહેલું છે. કવિની વાણીમાં બોલીએ તો મ્હારા પગ નીચેની ધરતીમાં નહિ, પણ "પેલા દિવ્ય કિનારા" માં રહેલું છે. આમ હોઈ જગત કોઈ ક્ષણે એવું નથી કે જેને પછીની ક્ષણમા વધારે સારૂં ન કરી શકાય, અને તેમ કરવાના માર્ગો શોધવા અને સૂચવવા એ વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય છે. અને તેથી તેનું લક્ષ લોકમતને અનુસરવાનુ નહિ, પણ લોકમતને દોરવાનું હોવું જોઈએ."×

ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

કેવા ઉદ્દેશથી અને શા સંજોગોમાં છાપખાનાં અને વર્તમાનપત્રોનો ઉદ્‌ભવ આપણા પ્રાન્તમાં થયો તેનું આછુંપાતળું વર્ણન બીજા ખંડમાં કરવામાં આવેલું છે. તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં અને પાશ્ચાત્ય પત્રકારિત્વના વધુ અને નિકટ સંસર્ગમાં આવતાં આપણાં વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી હતી અને તેના પરિણામે, વર્તમાનપત્રના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં મોટા ફેરફાર થવા પામ્યો છે, તેમજ તે પ્રજાજીવનના ઘડતર અને વિકાસનું એક મહત્વનું અંગ બન્યું છે.

નવજીવનનાં આંદોલનો, નવી સદીના આરંભકાળમાં આપણા પ્રાન્ત પર ફરી વળતાં, પ્રજામાં નવો પ્રાણ આવ્યો હતો અને તેના માનસમાં અજબ પરિવર્તન થયું હતું.

શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામાન્યતઃ સમાજના જાણવાયોગ્ય અને ઉપયોગી સમાચાર રજુ કરતા અને તેનો ખપ વધારવા જ્ઞાનપ્રચાર અને લોકરંજનનું કાર્ય પણ તેઓ કરતા, અને જેમ તેની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી અને એ પ્રવૃતિ પગભર થવા પામી તેમ તેના સંચાલકોએ તેમાં નવાં નવાં તત્ત્વો દાખલ કર્યા. આમ વધતે વધતે એ છાપાંઓ લોકમતનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલનારાં જ ન રહ્યાં, પણ લોકમતને કેળવવાનું, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવાનું, તેમજ નવીન વિચારોનું પ્રતિપાદન અને પ્રચારકાર્યનું તેઓ એક જબરજસ્ત સાધન વા વાજીંત્રરૂપ થઈ પડયાં હતાં.

× બીજી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ, પૃ. ૧૩.

નવયુગનાં કિરણો પ્રકટતાં, આપણા દેશહિતચિંતકો અને વિદ્વાનોએ, આ સાધનનું સામર્થ્ય લક્ષમાં લઈ, તેનો બહોળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને તે કારણે ઓગણીસસે એક પછી, અનેક નવાં અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયના અને વિચારના સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને એ પ્રવૃત્તિ, આપણાં સામયિકોનો ઈતિહાસ સમગ્ર રીતે અવલોકતાં, તેના કડક ટીકાકારને પણ એટલું કબૂલ કરવું પડશે, કે, લોકોપકારી, પ્રજાજીવનને ઉત્તેજનારી અને તેને પોષક અને સંસ્કારી તત્ત્વો પૂરાં પાડનારી હતી.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ આલેખવો એ એક દુસ્તર કાર્ય છે. તે કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે તે સામયિકોની ફાઈલો સચવાયલી મળતી નથી અને તેનો સંગ્રહ કોઈ સ્થળે સુલભ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેની નામાવલિ સુદ્ધાં ઉપલબ્ધ નથી. આ સંજોગોમા અને જે ધોરણે પ્રસ્તુત રેખાદર્શનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં, મ્હોટાં અને સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોનો વૃત્તાંત નોંધવો એજ અમને દુરસ્ત જણાયું છે; તેમાં પણ તેના એક વિભાગ માસિક ત્રૈમાસિકોને પ્રાધાન્ય આપીશું.

નવા વિચારોનો સંપર્ક થતાં આપણા સામયિકોનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો હતો. તેઓ હવે રાજકીય પ્રશ્નો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ચર્ચવા લાગ્યાં હતાં. પહેલાંની પેઠે માત્ર સમાચાર છાપી કે જાહેર હિતના પ્રશ્નો ચર્ચી કે લોકમતનો પડઘો પાડી, શાન્ત બેસી રહેવાનું પસંદ ન કરતાં, તેના સંચાલકોએ લોકમત જાગૃત કરવાનું, લોકસંઘ શક્તિ ખીલવવાનું અને પ્રજા સર્વોપરિ છે, એ વિચારોનું પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને તે જેમ સમયોચિત તેમ જરૂરનું હતું; તેથી જ જુના ધોરણથી તેને જુદું પાડવા પ્રસ્તુત પ્રકરણને નવું પત્રકારિત્વ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારના સંસ્કાર પામી આપણા નવ-શિક્ષિત વર્ગની દૃષ્ટિમાં ફેરફાર થયો હતો. દેશની ગંભીર પરિસ્થિતિ એમના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાના દેશબાંધવો જે અજ્ઞાન અને વહેમી હતા, દુઃખી અને ગરીબ હતા, અનિષ્ટ અને ખોટાં રિતરિવાજનાં ભોગ થઈ પડેલાં હતાં તેમને સુધારવાનું અને સુખી કરવાનું એ તેમને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાયું; એ રીતે દેશસેવાના કાર્યમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયા, તેમાંના કેટલાકે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પત્રકારિત્વને પસંદ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૪

નવું પત્રકારિત્વ

"વર્તમાનપત્રનુ કર્તવ્ય શુ ? લોકમતનુ પ્રતિબિંબ ઝીલવાનુ કે લોકમતને સંસ્કારવાનું ? જેમ સાહિત્યાદિક વિષયમા તેમજ આમા મ્હા. નમ્ર ભાવે માનવુ છે કે જગતનુ ખરૂ જીવન વૃત્ત કે વર્તમાન સ્થિતિમા નહિ, પણ ભવિષ્યમાણ ભાવનામા રહેલુ છે કવિની વાણીમા બોલીએ તો મ્હારા પગ નીચેની ધરતીમા નહિ, પણ "પેલા દિવ્ય કિનારા" મા રહેલુ છે. આમ હોઈ જગત કોઈ ક્ષણે એવુ નથી કે જેને પછીની ક્ષણમા વધારે સારૂ ન કરી શકાય, અને તેમ કરવાના માર્ગો શોધવા અને સૂચવવા એ વર્તમાનપત્રનુ કર્તવ્ય છે અને તેથી તેનુ લક્ષ લોકમતને અનુસરવાનું નહિ, પણ લોકમતને દોરવાનુ હોવુ જોઈએ."*

ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ

કેવા ઉદ્દેશથી અને શા સંજોગોમા છાપખાના અને વર્તમાનપત્રોનો ઉદ્ભવ આપણા પ્રાન્તમા થયો તેનુ આછુપાતળુ વર્ણન બીજા ખંડમાં કરવામા આવેલુ છે તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતા અને પાશ્ચાત્ય પત્રકારિત્વના વધુ અને નિકટ સંસર્ગમા આવતા આપણા વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી હતી અને તેના પરિણામે, વર્તમાનપત્રના સંપાદન અને પ્રકાશનમા મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો છે, તેમજ તે પ્રજાજીવનના ઘડતર અને વિકાસનુ એક મહત્વનુ અંગ બન્યુ છે

નવજીવનના આંદોલનો, નવી સદીના આરંભકાળમા આપણા પ્રાન્ત પર ફરી વળતા, પ્રજામા નવો પ્રાણ આવ્યો હતો અને તેના માનસમા અજબ પરિવર્તન થયુ હતું

શરૂઆતમા વર્તમાનપત્રો સામાન્યત: સમાજના જાણવાયોગ્ય અને ઉપયોગી સમાચાર રજુ કરતા અને તેનો ખપ વધારવા જ્ઞાનપ્રચાર અને લોકરંજનનુ કાર્ય પણ તેઓ કરતા, અને જેમ તેની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી અને એ પ્રવૃત્તિ પગભર થવા પામી તેમ તેના સંચાલકોએ તેમા નવા નવા તત્ત્વો દાખલ કર્યા, આમ વધતે વધતે એ છાપાઓ લોકમતનુ પ્રતિબિમ્બ ઝીલનારા જ ન રહ્યા, પણ લોકમતને કેળવવાનુ, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવાનુ, તેમજ નવીન વિચારોનુ પ્રતિપાદન અને પ્રચારકાર્યનુ તેઓ એક જબરજસ્ત સાધન વા વાજીંત્રરૂપ થઈ પડયા હતા.

* બીજી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ, પૃ ૧૩

નવયુગનાં કિરણો પ્રકટતાં, આપણા દેશહિતચિંતકો અને વિદ્વાનોએ, આ સાધનનું સામર્થ્ય લક્ષમાં લઈ, તેનો બહોળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને તે કારણે ઓગણીસસેં એક પછી, અનેક નવાં અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયના અને વિચારના સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને એ પ્રવૃત્તિ, આપણાં સામયિકોનો ઈતિહાસ સમગ્ર રીતે અવલોકતાં, તેના કડક ટીકાકારને પણ એટલું કબૂલ કરવું પડશે, કે, લોકોપકારી, પ્રજાજીવનને ઉત્તેજનારી અને તેને પોષક અને સંસ્કારી તત્ત્વો પૂરાં પાડનારી હતી.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ આલેખવો એ એક દુસ્તર કાર્ય છે. તે કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે તે સામયિકોની ફાઈલો સચવાયલી મળતી નથી અને તેનો સંગ્રહ કોઈ સ્થળે સુલભ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેની નામાવલિ સુદ્ધાં ઉપલબ્ધ નથી. આ સંજોગોમા અને જે ધોરણે પ્રસ્તુત રેખાદર્શનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં, મ્હોટાં અને સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોનો વૃતાંત નોંધવો એજ અમને દુરસ્ત જણાયું છે; તેમાં પણ તેના એક વિભાગ માસિક ત્રૈમાસિકોને પ્રાધાન્ય આપીશું.

નવા વિચારોનો સંપર્ક થતાં આપણા સામયિકોનો દષ્ટિકોણ બદલાયો હતો. તેઓ હવે રાજકીય પ્રશ્નો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ચર્ચવા લાગ્યાં હતાં. પહેલાંની પેઠે માત્ર સમાચાર છાપી કે જાહેર હિતના પ્રશ્નો ચર્ચી કે લોકમતનો પડઘો પાડી, શાન્ત બેસી રહેવાનું પસંદ ન કરતાં, તેના સંચાલકોએ લોકમત જાગૃત કરવાનું, લોકસંઘ શક્તિ ખીલવવાનું અને પ્રજા સર્વોપરિ છે, એ વિચારોનું પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને તે જેમ સમયોચિત તેમ જરૂરનું હતું; તેથી જ જુના ધોરણથી તેને જુદું પાડવા પ્રસ્તુત પ્રકરણને નવું પત્રકારિત્વ એવું નામ આપવામાં આવ્યુ છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારના સંસ્કાર પામી આપણા નવશિક્ષિત વર્ગની દષ્ટિમાં ફેરફાર થયો હતો. દેશની ગંભીર પરિસ્થિતિ એમના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાના દેશબાંધવો જે અજ્ઞાન અને વહેમી હતા, દુઃખી અને ગરીબ હતા, અનિષ્ટ અને ખોટાં રિતરિવાજનાં ભોગ થઈ પડેલાં હતાં તેમને સુધારવાનું અને સુખી કરવાનું એ તેમને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાયું; એ રીતે દેશસેવાના કાર્યમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયા, તેમાંના કેટલાક પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પત્રકારિત્વને પસંદ કર્યું હતું.

પ્રજાબંધુ, ગુજરાતી પંચ, જૈન વગેરે જાણીતાં સાપ્તાહિકોનો જન્મ આ અરસામાં થયો હતો. તેમના ધ્યેયને પહોંચવામાં તેઓ સફળ નીવડયા છે, તે એ પત્રોની યશસ્વી કારકીર્દી કહી આપે છે; અને તે પત્રોના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે, પ્રજાએ પણ એમની સેવાની યોગ્ય કદર કરી હતી, એ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

વર્તમાનપત્રોને આપણા વિષયની મર્યાદા બહાર રાખેલાં છે એટલે એ પત્રોનો ફક્ત નિર્દેશ કરી આપણે હવે ગુજરાતી માસિકોની સમાલોચના કરીશું; તેમાં વસન્ત માસિક, જે તેના જન્મ વર્ષ પ્રમાણે તેમજ તેના વિશિષ્ટ ગુણો વડે ગુજરાતી માસિકોમાં અગ્રસ્થાન લે છે તેને, આપણે, ગુજરાતી માસિકોનુ શિરોમણિ, એવું ઉપનામ નિઃશંક આપી શકીએ.

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરે, વસન્તની સ્થાપના પૂર્વે એમના આત્મ–બંધુ મણિલાલ નભુભાઈનું "સુદર્શન" નામક પત્ર સંપાદન કરી તે દ્વારા સ્વર્ગસ્થનુ સેવા કાર્ય જારી રાખી, પોતે કૃતકૃત્ય થયા હતા; પણ તે માસિકની કેટલીક મર્યાદાઓ અને તેના અંગે રહેલી જવાબદારી તેની ગતિને અંતરાય રૂપ માલુમ પડતાં, તેમણે થોડીક મુદતમાં તે પત્રનું તંત્રીપદ છોડયું હતું.

ગુજરાતના બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી કારકીર્દિવાળા વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર પ્રધાનપદ લે છે; અને હિન્દભરમાં એક પ્રભાવશાળી અને બહુશ્રુત અધ્યાપક તરીકે એમણે બહોળી કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એમનું વાચન પહેલેથી–વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી–વિશાળ છે; અને એમના લેખો વાંચતા કોઈપણ કહી શકાશે કે તેઓ એક સમર્થ ચિંતક છે. વળી જૂદા જૂદા વિષયોનો એમનો અભ્યાસ બારીક અને વ્યાપક છે, તેની સાથે દેશોત્કર્ષ માટે અંતરમાં ઉંડી ધગશ ધરાવે છે. પરંતુ એમના પ્રતિ વિશેષ આદર ઉપજાવે એવું એમનું આપણા ઋષિમુનિ જેવું, સાદું અને સંસ્કારી જીવન છે; તેઓ આપણા પ્રાચીન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના નિષ્ણાત અને સાહિત્યપ્રેમી છે, તેમ નવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય, ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના માર્મિક અન્વેષક અને જ્ઞાતા છે. એમનો વિદ્યાવ્યાસંગ, ખરે અનુકરણીય છે; અને એમનાં વિદ્વત્તાનો પ્રભાવ, એમના સમાગમમાં આવતાંજ તુરત પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે વિદ્યા વિનય વડે એમનામાં વિશેષ શોભી ઉઠે છે.

ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

ગઈ સદીનાં આખરનાં વર્ષો આપણા પ્રાન્તપર ભારે આફત સમાન નિવડ્યાં હતાં; પ્લેગથી પ્રજા મરી રહી હતી. તેમાં છપ્પનીઆ દુકાળે પાટુ મારી તેનું કાસળ કાઢ્યું હતું. મહારાણી વિકટોરિયાનું નવી સદી શરૂ થતાં અવસાન થયું હતું; અને સામ્રાજ્યવાદી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધતાં શ પર વધુ સખ્તાઈ થશે, એવી ભીતિ ઉદ્‌ભવી હતી; તેમ એ જ વર્ષમાં મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સ્વર્ગસ્થ થતાં, પ્રજા શોકસાગરમાં ગરકાવ થઈ હતી.

હિન્દી પ્રજા કંગાળ અને વહેમી, અજ્ઞાન અને દુઃખી હતી. તેના ઉત્કર્ષ અર્થે, તેની સ્થિતિ સુધારવા વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્નો થવા જોઈએ, એવી માન્યતા દૃઢ થતી જતી હતી; આપણા હિતચિંતકો દાદાભાઈ નવરોજજી, રમેશચંદ્ર દત્ત, અને વિલિયમ ડિગ્બી અને સર હેન્નરી કોટન, દેશની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન ખરાબ થતી હતી તે પ્રતિ અંગ્રેજ ્રજાનું લક્ષ ખેંચી રહ્યા હતા.

એક કુશળ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે જેમની ખ્યાતિ દેશ-પરદેશમાં પ્રસરેલી હતી અને જેમનું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક-'ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર'

વજનદાર અને વગવાળું ગણાતુ હતું. તેના તંત્રી બહેરામજી મ. મલબારીએ, યુરોપ અને હિન્દુસ્તાનના જાણીતા લેખકોનો સહકાર મેળવી એક બીજાના દષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરી, વિચાર વિનિમય અને ચર્ચાદ્વારા તેમને નિકટ આણી, પરસ્પર મિત્રાચારી અને ઐક્યની લાગણી ઉદ્‌ભવે એ ઉદ્દેશથી "ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" નામનુ એક ઉચી કોટીનુ માસિક અગ્રેજીમાં પ્રકટ કર્યું હતું, પણ તેનુ ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતુ, માત્ર ભણેલાઓને તે સ્પર્શતુ હતું.

જનસમુદાયને પહોંચવા અને તેમને નવયુગનો સદેશો આપવા ગુજરાતીમા એક સારા માસિકની ખોટ માલુમ પડતી હતી અને તે પૂરી પાડવાનું કાર્ય શ્રીયુત આનંદશંકરે બરોબર વખતે ઉપાડી લીધુ હતુ

ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપક તરીકે એમને શિર ઘણી જવાબદારી રહેતી, પણ એમની આર્ય દૃષ્ટિએ જોયુ કે સમાજને પ્રગતિને રસ્તે દોરવાનો અને સુધારવાનો આ એક સુયોગ છે. પ્રજાજીવનના પ્રશ્નોમા એમને ખૂબ રસ પડતો, એટલું જ નહિ પણ, તેનો એમણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે 'વસન્ત' નું તંત્રીપદ એમણે કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી ઉપાડયું હતુ, એ એના ઉદ્દેશો વાંચતા સહજ સમજાશે.

તેઓ લખે છે,

"આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષનો ઈતિહાસ અવલોકીશુ તો જણાશે કે એ દરમિયાન આપણા આચારવિચાર અને કર્તવ્ય ભાવનાના સ્વરૂપમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. કેટલાક જૂના પ્રશ્નો આજ પતી ગયા છે, કેટલાક નવીન પદ્ધતિએ ચર્ચાવા લાગ્યા છે, કેટલાક નવા ઉત્પન્ન થયા છે, અને કેટલાક થવાની શરૂઆતમા છે. આવી સ્થિતિમા, સમયનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ઝીલે, અને તેના જીવન વિકાસમા કાંઈક પણ સહાય થાય એવા એક માસિકની ગુજરાતને બહુ જરૂર છે અને એ જરૂર થોડી ઘણી પણ કાંઈક સંતોષકારક રીતે-પૂરી પાડી શકાય તો ઠીક, એ આ નવીન ઉપક્રમનો એક ઉદ્દેશ છે."×

પણ વધુ મહત્વનો ભાગ તે કાર્ય પાછળનુ ધ્યેય હતુ, જે એમના માનસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

તે ધ્યેય આ પ્રમાણે રજુ કરાયું હતું:—

"શ્રુતિ કહે છે કે 'સત્ય એ સર્વ ભૂતોનુ મધુ (પુષ્પ રસ છે, અને સર્વ ભૂતો સત્યનું મધુ છે.' એ 'મધુ'ને પોષવુ, પ્રકટાવવું, રેલાવવું

× વસન્ત વર્ષ ૧, અંક ૧ માઘ પૃ ૭

એ વસન્તની પરમ ઉદ્દેશ ભાવના છે. એ ભાવનાનો લક્ષાંશ—એ 'મધુ'નું એક પુષ્પમાં એક બિંદુ પણ પ્રતીપકારક રીતે ઉપજાવી શકાય તો વસન્તનો જન્મ સાર્થક છે. શ્રુતિ સત્યને 'સર્વ ભૂતોનું મધુ' અને સર્વ ભૂતોને 'સત્યનું મધુ' કહે છે એ વિવિધ ઉક્તિમાં બહુ ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે. સત્ય એ સર્વભૂતોનું અન્તસ્તમ તત્ત્વ છે, અને બહાર તારવી કાઢવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ભૂતો પણ સત્યમાં જ બનેલાં છે, અર્થાત સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે ગૃહ, રાજ્ય, સમાજ આદિ સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સંસ્થાના અન્તરમાં સત્ય નથી એ અભાવગ્રસ્ત છે. 'છે' નહિ પણ 'નથી' ગણવા યોગ્ય છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો વિચારમાં અને સિદ્ધાંત (abstract thought) માંજ થઇ શકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ સંસ્થાઓ (institutions) રૂપે એને પરિણામ પામેલું હોવાની જરૂર છે. બન્ને એકજ સત્યના આન્તર (subjective) અને બાહ્ય (objective) સ્વરૂપો છે. એ સત્યના અન્તરમા તેમજ એની પાર સત્યસ્વરૂપ તન્મય અમૃતમય પરમાત્માનો નિવાસ છે. જીવ અને જગત્ ઉભયના અન્તરમાં અને બહાર એજ છે, ઉભય એ રૂપ જ છે. એટલે—

(૧) સત્યસ્વરૂપ વિચાર (abstract thought) નું, અને

(૨) સત્યસ્વરૂપ સંસ્થાઓ (institutions)નું અવલોકન કરવું, અને

(૩) ધર્મ એમના મધ્ય બિંદુ સ્થાને રાખવો એ વસન્તનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હરે છે."*

તેના નામ પ્રમાણે "વસન્તે" ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવું ચેતન અને વિચારબળ આણેલાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે નવપલ્લવિત, રસાળ અને સ્ફૂર્તિદાયક કર્યું છે; પણ એથી વિશેષ જે તાજગીભર્યું વિચાર વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, તે પ્રેરક તેમ પ્રોત્સાહક નિવડયું છે. પણ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે પદવીધારી શિક્ષિત વર્ગ, માતૃભાષામાં લખવા ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કરતો એઓમાંથી શ્રીયુત ભુલાભાઈ દેસાઇ, પ્રો. બાલકિસનદાસ દલાલ, શ્રીયુત છોટાલાલ લલ્લુભાઈ વકીલ, શ્રી. શિવાભાઈ મોતીભાઈ, શ્રીયુત ચુનીલાલ કેશવલાલ વગેરે ને શ્રીયુત આનન્દશંકરે વસન્તમાં લખતા કર્યા હતા. આ પ્રમાણે 'વસન્ત'નો એક ઉદ્દેશ ફળિભૂત કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા.

* વસન્ત પુ. ૧ અંક ૧ પૃ. ૯-૧૦

વસન્ત કેવળ સાહિત્યનું માસિક નથી. તેમાં સમાજજીવનને લગતો હરેક પ્રશ્નો વિદ્વત્તાભરી રીતે ચર્ચાય છે. એ તેનો મહત્ત્વનો ભાગ હતો, પણ એનું આકર્ષક અંગ તો તંત્રીની નોંધ રહેલી છે અને તે પર જ 'વસન્ત'નું વ્યક્તિત્વ બંધાયલું છે.

આપણા પ્રાન્તનો છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષનો ઈતિહાસ જોવા જાણવાને વસન્તની ફાઈલો કિંમતી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે; અમે અન્ય પ્રસંગે જણાવ્યુ હતું તેમ, " તેનાં પૃષ્ઠોમાં સમયનુ, દેશની સ્થિતિનું અને ચાલુ પ્રશ્નોનુ વિવેચન, સંજોગોનુસાર આછુપાતળું, ઘેરૂ, સ્પષ્ટ, ઝાંખુ, અર્ધપ્રકાશિત, ભુંસાતું, વખતે માત્ર તરછી રેખાવાળું ચિત્ર જરૂર મળી આવશે અને એમાના એ ચિત્રો–નોંધ, અવલોકન, નિરૂપણ, ચર્ચા–એટલા કિંમતી, મૌલિક, સૂચક, માર્ગદર્શક અને વિચારપૂર્ણ જણાશે કે જુદી જુદી કક્ષાના મનુષ્યોને–કોઈને જેમકે સ્થળદર્શન, રંગચિત્ર, સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું નિરૂપણ, પ્રાણી આલેખન, રેખાચિત્ર વસ્તુઓછું આકર્ષે અને આનંદ આપે તેમ–તે ઉપયોગી અને મદદગાર માલુમ પડશે અને જેમ ચિત્રમાં, ચિત્રનો ઉઠાવ, રંગની મિલાવટ, પિંછીની કુમાશ અને સફાઈથી ચિત્રકારનું કલાકૌશલ્ય ખાલી–દીપી ઉઠે છે તેમ આ લખાણ, વિચારની વિપુલતાથી, ભાષા લાલિત્યથી, રસિક વર્ણનશૈલિથી, વિધવિધ અને નવિન દૃષ્ટિકોણથી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના સૂક્ષ્મ અંશોની ફોરમથી, આલ્હાદક નિવડી, અનેરૂ માધુર્ય અને રસ ઝરતું જણાય છે જ. તેના પ્રવાહમાં તે આપણને ખેંચે છે, અને તન્મય કરે છે; અને એજ એની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા છે."×

વસન્ત ૠતુ બારે માસ ચાલુ રહેતી નથી. ભરતીઓટની પેઠે વસન્તની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયલા છે; તથાપિ વસન્તે જે વિદ્વતાનું અને સંસ્કારિતાનું ઉચ્ચુ વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમાં પેદા કર્યું છે તેની ઉંડી અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવા પામેલી છે. અગાઉ કહ્યું તેમ વસન્તનું વ્યક્તિત્ત્વ આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર પર અવલંબે છે; અને તે બંને એક બીજામાં એટલા બધા ઓતપ્રોત છે કે આપણે એમ કહી શકીએ, કે વસન્ત એટલે સંસ્કારમૂર્તિ આનન્દશંકર અને આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર એટલે કે વિદ્વતા અને પ્રતિભાનું સાક્ષાત દર્શન, જે એમની લેખિનીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

× વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક અંક પૃ. ૫

અંગ્રેજોની સત્તા સ્થાપિત થતાં ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ન્યાઓને ભણાવવા કન્યાશાળાઓ ઉઘાડી રીતસરના પ્રયત્નો થયા હતા; પણ હિન્દુ સંસારમાં છોકરીઓનાં લગ્ન ન્હાની વયે થતાં અને લગ્ન થયા બાદ કન્યાશાળામાં તેમને વધુ અભ્યાસ કરવા જવું એ હિનપતભર્યું મનાતું, એટલે એમનો અભ્યાસ અધવચમાં અટકી પડતો અને તેમનો માનસિક વિકાસ કુંઠિત અને અધકચરો રહેતો; તેમ ઘર આગળ જ્ઞાન વધારવાનાં બીજાં સાધનો નહોતાં, તેમ તેવી સગવડ પણ નહોતી. તેથી જે શિક્ષણ તેમને પ્રાપ્ત થતું તે અધુરૂં, ખામીવાળું અને અસંતોષકારક જણાતું, અને તે પરિસ્થિતિમાં સુધારો અને ફેરફાર થવા જોઈએ એવી લોકલાગણી ઉદ્ભવી હતી.

સમસ્ત દેશમાં નવચેતનનું મ્હોટું પુર આવ્યું હતું, તેના પ્રવાહમાં ન્હાનાં મ્હોટાં સૌ ખેંચાયાં હતાં; અને એ પુનિત પ્રવાહથી પાવન થઈ, જેઓ જ્ઞાતિ સુધારણા, સમાજ સેવા, કેળવણીનો પ્રચાર, સાહિત્યને ઉત્કર્ષ, સ્વદેશીને ઉત્તેજન વગેરે સુધારાના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તેમાં અમદાવાદના બંધુસમાજની સેવા નોંધપાત્ર છે.

સદરહુ બન્ધુસમાજના સભ્યોની સંખ્યા તદ્દન મર્યાદિત હતી. તેના ઘણાખરા સભ્યો વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિના હતા. તો પણ અન્ય જ્ઞાતિનાઓને તે મંડળમા લેવા જેટલા ઉદાર હતા; તેમજ તે સૌ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને પ્રગતિમાન વિચારોને સેવનારા હતા. એમાંના મ્હોટા ભાગે કવિતા, નવલકથા અને સામાન્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખીને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે,* એ તેમના માટે ગૌરવભર્યું છે, પણ એ મંડળની વિશિષ્ટ સેવા તે 'સુન્દરી સુબોધ' માસિકનું સંચાલન અને પ્રકાશન હતું.

આપણા સ્ત્રી સમાજની સ્થિતિ નિરાશાજનક હતી; તેઓ દયામણી, દુઃખી, અજ્ઞાન અને વહેમી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેમને વ્યક્તિત્વ જેવું કાંઈજ નહોતું. તેઓ પતિમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ સુખ અને અખંડ સૌભાગ્ય જોતી હતી. એ સ્ત્રીઓ પૈકીની જે થોડી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રી કેળવણી લીધેલી તે પણ પૂરી સંતોષકારક ન હોતી.

* ઉદાહરણ તરીકે શ્રીયુત રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ દેસાઈકૃત યોગિની અને બાળા; સ્વર્ગસ્થ ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા લિખિત, સિતારનો શોખ, ઉષાકાન્ત, અજામિલ વગેરે, સ્વ. શિવુભાઈની અલક્ષ્ય જ્યોતિ અને ડાહ્યાભાઈ પટેલ રચિત સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી, સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ, ભાગ્યના સુધાઓ વગેરે વગેરે.

સ્ત્રીઓની એ ઘોર અજ્ઞાનભરી સ્થિતિ સુધારવાને, કેળવણી અને જ્ઞાન-પ્રચારના એક સાધન તરીકે બન્ધુ સમાજના સભ્યોએ 'સુંદર સુબોધ' નામનું એક માસિક કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, તે જેમ સમયાનુકૂળ તેમ આવશ્યક હતો; એ માસિકદ્વારા બન્ધુસમાજે ગુજરાતી સ્ત્રી સમાજની જે ઉત્તમ સેવા કરેલી છે, તે કદી વિસરાય એવી નથી; વળી તેની અસર બહાળી થવા પામી હતી. તે મંડળના વિચારો તદ્દન સુધારક નહિ તોપણુ પ્રગતિવાળા હતા. સ્ત્રીઓનુ સ્વાતંત્ર્ય ખીલી, પુરુષો સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં ઉતરે, અને તેમના સમાન થઈ રહે એમ તેઓ નહોતા માગતા; પણુ સ્ત્રીઓ સહચારિણી નિવડે; ગૃહકાર્યને પ્રાધાન્ય આપે; અને પતિપરાયણુ થઈ રહે એમ ઇચ્છતા હતા. સ્ત્રીઓની વર્તમાન સ્થિતિમાં સુધારો અને ફેરફાર કરવાની જરૂર સ્વીકારતા, પણ પ્રચલિત કેળવણીને દોષભરી નિહાળતા; પુરૂષ અને સ્ત્રીની કેળવણીમાં જૂદા ધોરણુ રાખવાનો આગ્રહ ધરાવતા; અને તે કારણે પશ્ચિમની કેટલીક રીતિઓ તદ્દન ત્યાજ્ય નહિ તોપણુ અનિચ્છનીય ધારતા હતા.

એમના સ્ત્રી વિષેના સઘળા વિચારો અને આદર્શો સાથે આપણે કદાચ સંમત ન થઈ શકીએ તો પણુ તે કાળે "સુન્દરી સુબોધે" ગુજરાતી સ્ત્રી સમાજને વિવિધ વિષયો પર, રસભરી અને આનંદદાયક, સદ્બોધક અને પ્રોત્સાહક વાચન સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. તે જરૂર વખતસરની ને ઉપકારક હતી. ગુજરાતી પ્રજા ઉપર એમનું તે એક મ્હોટું ઋણુ હતુ. વધુમાં એ મંડળે સુન્દરી સુબોધદ્વારા સ્ત્રીઓને જાહેરમાં ભાગ લેવા અને લેખો લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમને આગળ આણ્યાં હતાં, એ ઓછું પ્રશસ્ય કાર્ય નહોતું. તેની મહત્તાનો ખ્યાલ આવવા એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે દરેક સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત કુટુંબમાં "સુન્દરી સુબોધ" પત્રે આદરભર્યું તેમ આવશ્યક સ્થાન મેળવ્યું હતુ.

તેના વિષે વિસ્તાર નહિ કરતાં, વાચક બન્ધુને તે સમયની સ્ત્રી સમાજનો સહેજે પરિચય કરાવવા સન ૧૯૦૩ માં સુન્દરી સુબોધ કાઢતી વખતે જે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી અપપૂરતો ઉતારો કરીને અટકીશું:—

"અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ કેળવણી બાળાઓને અપાઈ છે અને અપાય છે, તે ઘણે ભાગે માત્ર પ્રાથમિક જ છે; તેની અસર શબ્દજ્ઞાન (વાંચવા લખવાના જ્ઞાન) મળ્યાં શિવાય બીજી કાંઈ રીતે ભાગ્યેજ આગળ

વધેલી જોવામાં આવે છે. તે ઉંચા પ્રકારની કેળવણી–મન, બુદ્ધિ અને વિચારો ખીલવી, હૃદયને શુદ્ધ અને ઉદાર બનાવી તેમાં સદ્ગુણ અને શુદ્ધચારિત્ર્યની દૃઢ છાપ પાડે તેવી તથા સાંસારીક, વ્યવહારીક જ્ઞાન આપી જુદા જુદા દરજ્જાના પોતાના સંબંધીઓ તરફથી યોગ્ય ફરજનું ભાન કરાવી પોતાના તેમજ તે સંબંધીઓના જીવનમાં સુખશાન્તિ અને આનન્દ રેલાય એવું વર્તન શીખવે તેવી–ઉંચા પ્રકારની કેળવણી તો, ભાગ્યેજ કોઈ સ્થળે અપાતી હોય એમ જણાય છે. મૂળ ખરૂં જોતાં તો આપણા પ્રાન્તમાં સ્ત્રી વર્ગના પ્રમાણમાં ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી જ જુજ છે, અને જ્યાં ભણાવવામાં આવે છે ત્યાં કેળવાયલી બાળાઓની કેળવણી સાધારણ, અધુરી અને કેટલીક બાબતમાં બીન જરૂરીઆતની છે, તો પછી ઉપર જણાવેલી ઉંચા પ્રકારની કેળવણીની તો વાત જ ક્યાંથી! આથી બાળાઓને નિશાળે મોકલી ભણાવ્યા છતાં સમજુ વડિલોને પરિણામે ઈષ્ટ લાભ ઘણો જ થોડે અંશે જણાય છે, અને તેથી અંતે સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં અસંતોષ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. હાલ આવી જાતની નિરાશાની બૂમો ચોતરફ સાંભળવામાં આવે છે અને તેટલે અંશે સ્ત્રી કેળવણી ન્યૂનતા-વાળી છે એમ સર્વને લાગે છે. આ ન્યૂનતા તરફ આપણા અનેક વિચારકો અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને તે દૂર કરવા તેઓએ ભાષણો, પુસ્તકો, છુટક લખાણો વિગેરે દ્વારા કંઈક વખાણવા લાયક પ્રયત્નો કર્યાં છે અને હજી પણ કર્યે જાય છે, એટલુ જ નહિ પણ કેટલાક માસિક અને અઠવાડિક પત્રકારોએ પણ એ કામ ઉપાડી લઈ કોઈકિ કોઈક વખતે એ વિષય સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડયું છે. પરન્તુ એમ પ્રસંગોપાત છુટક છુટક કરેલા પ્રયાસો કરતાં માત્ર સ્ત્રી કેળવણી તરફ જ અનન્ય લક્ષ રાખી ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પ્રકટ થતા માસિક પત્રોની હાલમાં ઘણી જ આવશ્યકતા છે. મુંબાઈમાં પારસીઓ તરફથી આવા પ્રકારનાં માસિકો નિકળે છે એ ખરૂં, પણ તે લોકોનાં જીવન-પદ્ધતિ, વિચાર, ભાષા વિગેરેમાં તફાવત હોવાથી તે આપણી ગુર્જર બ્હેનોને ભાગ્યેજ રસપદ અને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, તો આ ખામી દૂર કરી ગુર્જર સાહિત્યની તેમજ દેશી જનોની સેવા કરવી એ કેળવાયલા મનુષ્યોનું કર્તવ્ય જ છે.

આવાંજ કર્તવ્ય જ્ઞાનની પ્રેરણાથી "બન્ધુસમાજ" નામના મંડળે

બીજી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓની સાથે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણેનું એક માસિકપત્ર પ્રકટ કરવાનું સાહસ આદર્યું છે."*

સન ૧૯૦૩ ના નવેમ્બરમાં ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવ પ્રસ્થાપિત "ચંદ્ર" ને ફરી ચાલુ કરવાનો પ્રયાસ થયલો; અને તેના બે અંકો પ્રસિદ્ધ થયલા; પણ તે પ્રવૃત્તિ કોઈ કારણસર આગળ જારી ન રાખતાં, એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. નરસિંહરાવ ધ્રુવ, જેમના ઉપર બંગાળી સાહિત્યનો વિશેષ પ્રભાવ પડેલો હતો, તેમણે "સાહિત્ય" નામથી નવું માસિક તે પછી શરૂ કર્યું હતું; તેના સંપાદનકાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ એમના પડખે હતા, તેમજ આપણા કેટલાક જાણીતા સાક્ષરોએ લેખો લખી મોકલી તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવો, એનાં વિધવિધ અંગો ખીલવવાં, એ તેની મુખ્ય નેમ હતી, તો પણ એ માસિક દ્વારા શ્રીમંત વર્ગમાં સાહિત્ય પ્રતિ અભિરૂચિ જાગૃત કરવાનો તેને ખાસ અભિલાષ હતો. તેમનું મંતવ્ય હતું કે દેશનું ગૌરવ, દેશના ધનવાનોથી નહિ પણ દેશના સાહિત્યથી છે; તેથી એ પ્રવૃત્તિના સમર્થનમાં જણાવ્યું હતું, કે "પશ્ચિમના નવ તેજ એમની (શ્રીમંતોની) આંખોમાં પણ ખુંચશે અને આળસ તેઓ છોડશે. નવા સૈકાનું પ્રભાત એમનામાં ચેતન ફુંકશે જ. વનસ્પતિ અને ધાતુમાં ય વિજ્ઞાનના પંડિતો ચેતન ઉકેલી શકયા છે. પ્રભુ એ ધારણા પાર પાડશે તોય પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા સહજ લેખીશું."×

બંગભંગની ચળવળના-પરિણામે અમદાવાદનો નવઉત્સાહિત યુવક વર્ગ નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કટિબદ્ધ થયેલો, અને એ યુવક વર્ગે રામકૃષ્ણ–વિવેકાનંદ મંડળના જનસેવાનાં કાર્યમાંથી પ્રોત્સાહન મેળવી, સન ૧૯૦૭ માં "ઉદ્બોધન" નામનું માસિક નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા કાઢયું હતું. એ યુવક મંડળમાં શ્રીયુત કૃપાશંકર પંડિત, ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય, શ્રી. ચંદ્રમણિશંકર પંડિત, શ્રી. ગોકળદાસ શાહ, શ્રી. સ્વામીનારાયણ મુખ્ય હતા, અને શ્રીયુત જીવણલાલ વ્રજરાય, શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ અને શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઇ, વગેરે ગૃહસ્થો તેમના મિત્ર, સલાહકાર અને નિયામક હતા.

તે માસિક જનતા ઉપર કાંઈ વિશેષ અસર પેદા કરી શકેલું નહિ

* સુન્દરી સુબોધ પુસ્તક ૧, અંક ૧. પૃ. ૫.

× સાહિત્ય, માર્ચ ૧૯૦૪ પુંઠા ૫૨.

તેમ લાંબો સમય ચાલેલું નહિ; છતાં એ મંડળે અમદાવાદમાં જે જાગૃતિ આણી હતી તે બહુ લોકોપકારી હતી.

એ યુવક મંડળે, દેશના દાદા દાદાભાઈની જયંતિ ઉજવવાની પહેલ કરેલી; તેમજ સ્વદેશી કિર્તનો પ્રકટ કરી તેનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો હતો. ગુજરાતી સ્વદેશી સ્ટોરની સ્થાપના એમની જ પ્રવૃત્તિને આભારી હતી. ગોખલે સોસાઈટી કાઢેલી તેનો આશય દેશના પ્રશ્નોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનો હતો, તેમજ રાજકીય વિષયો ચર્ચવા અને એનું શિક્ષણ મેળવવા "પાર્લામેન્ટ" નામનું મંડળ એણે જ ઉભું કર્યું હતું. પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ તેના જ આશ્રય હેઠળ મળી હતી; પણ તેનું મહત્વનું સેવાકાર્ય સમસ્ત પૈસા ફંડની યોજના હતી. તે દ્વારા અમદાવાદની આસપાસના ગામોમાં અંગ્રેજી શાળાઓ ખોલવાના અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા તેમ તે ફંડમાંથી અમદાવાદના મીલ મજુરોના લત્તામાં રાત્રિશાળાઓ ચલાવવામાં આવતી; એમાંની કેટલીક રાત્રિશાળાઓ અદ્યાપિ ચાલુ છે, તથાપિ એ મંડળનું જીવંત સ્મારક દાદાભાઈ નવરોજજી પુસ્તકાલય છે, જેનો વહિવટ પાછળથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો.

પ્રસ્તુત વિગતો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે અમદાવાદ યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ, કાળબળને અનુસરી, જનહિતકારી અને સેવાપરાયણ હતી.

યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તરુણો ભાવિ જીવન સુંદર અને ઉજ્જવળ બનાવવાના મનોરથો અને મનોરમ સ્વપ્નો સેવે છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે અવિરત શ્રમ ઉઠાવે છે, તે પ્રમાણે આપણા સમાજમાં નવજીવનનો સંચાર થતાં, દેશનો આગેવાન અને વિચારક વર્ગ, કાંઈ કાંઈ રચનાત્મક કાર્યો યોજવા પ્રવૃત્ત થયો હતો.

એ સમયે ગુજરાતી માસિકો બહાર પડતાં, તે સૌ પોતપોતાની મર્યાદામાં અને તે સારૂં કાર્ય કરતા, એવો શ્રીયુત મટુભાઈ કાંટાવાળાનો અભિપ્રાય હતો, પરન્તુ એ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે કાર્ય કરતી પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરી બધા હિતો અને રૂચિને સંતોષે અને ગમે, એવા ધોરણે કામ કરતા એક નવા માસિકની જરૂર એમને જણાઈ હતી. તેથી 'સાહિત્ય' નામનું નવું માસિક એમણે કાઢ્યું હતું. પારસી મુસલમાન એ સૌની માતૃભાષા ગુજરાતી છે. તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ નિરાળી થઈ ન પડતાં, એ સૌ, હિન્દુ, પારસી, મુસ્લિમ સાથે મળી અને એક જ ધ્યેયથી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવા પ્રેરાય એ તે યોજના પાછળનો અન્તર્ગત હેતુ હતો; અને તેમાંનું લખાણ સામાન્ય વાચકને પણ અપીલ કરે એવું હોવું

જોઈએ, તે પર એઓ વિશેષ ભાર મૂકતા હતા. તેથી એ માસિકની કાર્ય-નીતિ (Policy) વિષે જણાવતાં તેમણે તંત્રીનોંધમાં લખ્યું હતુ, કે "'સાહિત્ય' પોતાના વડીલ ભાઈઓને પગલે ચાલશે, છતાં સર્વને માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા રાખશે. પારસી ગુજરાતી કે સંસ્કૃતમય પાંડિત્ય, વહેવારૂ કે કૃત્રિમ જોડણી, સાધારણ જનસમૂહ કે સાક્ષર વર્ગ એ સૌની જરૂરીઆત તરફ અમારૂં લક્ષ યથાશક્તિ રહેશે, અને સૌના લેખો અમે સ્વીકારવા સદા તત્પર રહીશું.

અગર જો કે અમારૂં નામ અમે "સાહિત્ય" રાખ્યું છે, છતાં તેથી એમ સમજવાનું નથી કે અમે ફક્ત કાવ્ય, ભાષા, શૈલી, જોડણી કે કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જ લેખો સ્વીકારીશું. અમે સાહિત્યને બહોળા અર્થમાં સમજીએ છીએ, ને ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર, સંસારશાસ્ત્ર, કેળવણી અને વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય વધારે ખીલે તે માટે જરૂરના સઘળા પ્રયાસ કરવા ચૂકીશું નહિ, અને આ વિષયોને ખાસ સ્થાન આપવાનો અમારો ઈરાદો છે."*

એમના પિતાશ્રી સાહિત્યમાર્તંડ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ ગુજરાતી સાહિત્યની, ખસુસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની, અપૂર્વ સેવા કરેલી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું પ્રકાશન ઉપસ્થિત કરવામાં એમનો મુખ્ય હાથ હતો. એ સાહિત્ય સંસ્કારનો વારસો એમના સુપુત્ર મટુભાઇમાં ઓધાને ઉતર્યો હતો. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી એમણે ગુજરાતી કવિઓ વિશે કોલેજ મેગેઝીનમાં લખવા માંડેલું, અને મુંબાઇ યુનિવરસિટિએ એમ. એ ની પરીક્ષામાં માતૃભાષાને સ્થાન આપ્યું ત્યારે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ઐચ્છિક વિષય તરીકે લઈને એમ. એ. માં ઉત્તિર્ણ થનાર એ પહેલા ગુજરાતી ઉમેદવાર હતા. સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે એક વિદ્વતાપૂર્ણ નિબંધ રજુ કરી ખૂબ ઉહાપોહ કર્યો હતો; તે પક્ષનું ખંડન કરવામાં સ્વર્ગસ્થ મટુભાઇએ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધેલો હતો અને તે નાટકો પ્રેમાનંદનાં જ છે, એમ વસન્તમાં એક લાંબી લેખમાળા લખી, તેમાં અનેક દલીલો અને પુરાવા રજુ કરી, બતાવ્યુ હતું.

બુદ્ધિપ્રકાશ અને બીજાં માસિકોમાં એમની ટુંકી વાર્તાઓ અને માર્મિક લેખો આવતા અને એક વિનોદી લેખક તરીકે મટુભાઈએ સારી નામના મેળવી હતી.

---

* : હિન્દ જુઆરી ૧૯૧૩ ૫ ·

એવામાં ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ વડોદરામાં ભરાઈ, તેની વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી મંત્રી તરીકે એમના શિર પર આવી પડી હતી.

સાહિત્ય પ્રતિ પ્રથમથી શોખ હતો, તેને આ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી વિશેષ વેગ મળ્યો; અને પરિષદ્દનું કામ સમાપ્ત થતાંજ એમણે "સાહિત્ય"નું સંપાદન કાર્ય ઉપાડ્યું, તે જીવનપર્યન્ત-બાવીસ વર્ષ સુધી-એકધારું, નિયમિતપણે, અસરકારક રીતે અને સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું.

અનેક નવા લેખકોને એમણે પ્રોત્સાહન આપી લખતા કર્યા હતા, અને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ લખાઈ આવતા ચર્ચાપત્રોને "સાહિત્ય" માસિકમાં સ્થાન આપી, સાહિત્યના પ્રશ્નો પ્રતિ વાચક વર્ગમાં એક પ્રકારની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

પરન્તુ એ પત્રની વિશિષ્ટતા તેના તંત્રીની નોંધ હતી. જે નોંધ લખતા તે જેમ વિચારશીલ તેમ મુદ્દાસર, અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ ભારપૂર્વક અને યથાર્થ રીતે રજુ કરતી જણાતી અને તેની પ્રબળ અસર થતી હતી. પણ તેનું વિશેષ આકર્ષણ તો પ્રતિમાસ તંત્રી જે તે પુસ્તકો, માસિકો, રીપોર્ટ વગેરે મળતાં, તેનું અવલોકન લખતા તે હતું. એ અવલોકનો વિદ્વત્તાભર્યા કે વિસ્તૃત માલુમ નહિ પડે; પણ એમના અભિપ્રાયમાં જે નિખાલસપણું હતું; જે તટસ્થ વૃત્તિ અને નિડરપણું પ્રત્યક્ષ થતું, તેનું ખુબ વજન પડતું. કોઇએ સાચો રણુકાર અવગણ્યો જાણ્યો છે ?

અગાઉ પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં ઠીક ઠીક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી; પણ ચાલુ યુગમાં તો તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા જોવામાં આવે છે.

સ્વર્ગસ્થ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા પાસે પુષ્કળ પ્રાચીન સાહિત્ય સંગ્રહેલું પડ્યું હતું. અને શ્રીયુત મટુભાઈએ નવા માસિકનો એક વિભાગ પ્રાચીન સાહિત્ય માટે અલગ રાખી, કેટલાયે જુનાં કાવ્યગ્રંથો સાહિત્ય રસિકોને સુલભ કરી છે; એ એમની સાહિત્યસેવા ઓછી મહત્વની નહોતી.

એટલે કે જે શુભ આશયથી શ્રીયુત મટુભાઈએ "સાહિત્ય"નું સંપાદન કાર્ય હાથ ધર્યું હતું, તેમાં તેઓ પૂરેપૂરા ફતેહમંદ નિવડ્યા હતા; અને સાહિત્ય માટે જનતામાં રસ લગાડવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. તેમાં "સાહિત્ય" માસિકની સિદ્ધિ રહી હતી.

સને ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટ માસમાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ફાટી નિકળ્યું, એની ચિનગારી સર્વત્ર ઉડી હતી; ભાગ્યેજ કોઈ પ્રજા એની કાતિલ વિશ્વવ્યાપી અસરમાંથી મુક્ત રહેવા પામી હશે.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય, આત્મ નિર્ણય અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના પોકાર (slogans) એ સમયે જોશથી ઉચ્ચારાતા; સૌ કોઈ જાણે કે સંસ્કૃતિના રક્ષણ અર્થે, રાક્ષસી બળ અને અત્યાચાર સામે પ્રવૃત્ત થયલું હતું, એવો આભાસ અપાયલો; હિન્દુસ્તાન પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પડખે ખડે પગે કુમકમાં ઉભું હતુ. નાણું અને લશ્કર પૂરાં પાડી, પુષ્કળ સહાયતા કરી હતી.

એ જીવનમરણના યુદ્ધમાંથી હિન્દી પ્રજાને રાજકીય હક્કોની અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની, ભુખ ઉભળી હતી; અને તે માટે જે ચળવળ ઉદ્‌ભવી તેને સંતોષવા બ્રિટિશ કેબિનેટે સમય વિચારી, હિન્દને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની જાહેરાત સન ૧૯૧૭ માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે હોમરૂલ લિગ તરફથી દેશમાં પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી હતી તેનું પ્રસ્તુત જાહેરાત સીધુ પરિણામ હતું.

હોમરૂલ લિગ તરફથી પ્રચારકાર્ય અર્થે મુંબાઈથી શ્રી. શંકરલાલ બેંકર, શ્રીયુત જમનાદાસ દ્વારકાંદાસ, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડયા, શ્રીયુત મનસુખલાલ માસ્તર વગેરે આવતા અને ગુજરાતના ગામડાંઓમાં ફરી વળી, લોકોને સ્વરાજ્યના પાઠ આપતા; શ્રીયુત ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક એજ ટુકડીમાંના એક હતા; અને તે વખતથી એમણે અમદાવાદમા સ્થાયી વસવાનો નિશ્ચય કર્યો; પ્રાન્તના જાહેર જીવનમાં એમને મંદતા જણાઈ એટલુંજ નહિ પણ નિષ્પ્રાણ પ્રવૃત્તિ, ગતાંનુગતિક થયે જતી જોઈ ને, એમનો આત્મા કકળી ઉઠેલો; અને એ પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી તેમણે પ્રશ્ન પૂછેલો, કે 'ગુજરાતમાં નવજીવન છે? નવજીવન એટલે વિદ્વતા કે રસિકતા નહિ, પણ આપણા દેશમાં સંચાર પામતા નવયુગમાં ખીલતું અને નવયુગને સિદ્ધ કરતું નવજીવન; એ પ્રમાણે તેનું પૃથક્કરણ કરી અંતે એવો ઉત્તર આપેલો, કે "દુર્ભાગ્યે ગુજરાતમાં નવજીવન બીજદશામાં પણ નથી; મ્હોટા મહાસાગરમાં એક ન્હાના તરંગ રૂપે કવચિત નજરે પડે છે; છતાં જાગૃતિનો ભાસ કરાવે એવાં ઘણાં લખાણો અને હિલચાલો 'દેખાય છે અને તેથીજ એમ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે ગુજરાત ઘણું ચેતનમય બન્યું છે. અલબત, આવો વિચાર પણ આપણને જીવન્ત પ્રજા બનાવવામાં કાંઇક

અંશે સાધનભૂત થાય; પણ તે સાથે એ પણ દેખીતું છે કે સાધ્યના અભાવની ઉંડી સમજ એ વ્હેની સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણે અંધકારમાં વસીએ અને છતાં પ્રકાશમાં રહેવાનો ભ્રમ રાખીએ એ કરતાં વધારે શોકજનક સ્થિતિ શી હોઈ શકે?"*

શ્રી. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

પણ પોતે આશાવાદી હતા; નવા રાજકીય વાતાવરણે એમને હૃદયમચાવી મૂક્યા હતા; દેશસેવાના વિચારોથી તેઓ ભરત બન્યા હતા; અનેક અભિલાષો સેવતા; અને નવયુગનો સંદેશો પોતે ઝીલ્યો હતો તે, ગુજરાતી પ્રજાને સંભળાવવાના છેવટ નિર્ણય પર આવી, તેમણે "નવજીવન" નામનું માસિક કાઢયું હતું.

* નવજીવન અને સત્ય, જુલાઈ-૧૯૧૫, પૃ ૨૪.

એમના પડખે કામ કરતા હતા; એ સમયે પ્રજાને જાગૃત રાખવા, પરિસ્થિતિને સમજાવવા એમને એક મુખપત્રની જરૂર જણાઈ. મુંબાઇના કાર્યકર્તાઓએ "યંગ ઇન્ડિયા" નું સંપાદન ગાંધીજીને સુપરત કર્યું. પણ તે પત્ર અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું, અને સંજોગવસાત્ તેમ કરવું પડતું; પણ તેઓ પોતાનો સંદેશો જનતાને ગુજરાતીમાં–માતૃભાષામાં આપવાને વિશેષ કરીને ઉત્સુક હતા; શ્રીયુત ઇન્દુલાલ નવજીવન ચલાવતા; તેઓ બારે કલાક ગાંધીજીના સમાગમમાં રહેતા હતા. તેમણે વિચાર્યું કે નવજીવનનું તંત્રીપદ મહાત્માજી હાથમાં લે તે ઇષ્ટ હતુ અને તે માટે આ સુંદર તક હતી. શ્રીયુત ઇન્દુલાલનો વિચાર એટલે તુર્તજ નિર્ણય. એમણે મહાત્માજીને નવજીવનનું સંપાદન કાર્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, જે તેમણે ખુશીથી વધાવી લીધી અને જે ઉદ્દેશથી એ જવાબદારી પોતે ધારણ કરી, તેને સ્પષ્ટ કરતું એક નિવેદન ત્યારપછી એ માસિકની પૂર્તિ રૂપે તેમણે બહાર પાડયું હતુ. તે નીચે મુજબ હતું:—

"હું માનું છું કે મારે હિન્દુસ્તાનને કાંઇક સંદેશો આપીને સેવા કરવાની છે. કેટલાક વિચારો મેં જે કરેલા છે એ કલ્યાણકારી છે. એ બધા સમજાવવાને હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું છતાં, શક્તિ સમય કે સંજોગને અભાવે હું જનસમાજને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તે આપી શક્યો નથીઃ જેમ કે સત્યાગ્રહ વિષે જ હજી ઘણી ગેરસમજ હું જોઇ રહ્યો છું. એનાથી વધારે સારી ભેટ હું હિન્દુસ્તાનને ન જ આપી શકું એવી મારી ખાત્રી છે. આ અમુલ્ય વસ્તુ અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ જેનો મેં ખુબ અનુભવ લીધેલો છે તે વસ્તુઓ જનસમાજ પાસે મૂકવાનો લોભ તો મને હંમેશાં રહેલો છે. એવું કરવાનું એક મોટું આધુનિક સાધન વર્તમાનપત્ર છે. નવજીવન અને સત્યના સંસ્થાપકોએ તેની દેખરેખ મારા હાથમાં મૂકવાનું અને દર અઠવાડિયે પ્રકટ થઈ શકે એવી સગવડ કરી આપવાનું માથે લીધુ છે. ભાઇ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ગુજરાતના જીવનમાં મ્હોટો ભાગ લઇ રહ્યા છે. છતાં તેને "નવજીવન" ને પોતાનું પ્રધાન કાર્ય ગણી મને પૂરેપૂરી મદદ આપવાનું પણ માથે લીધુ છે. આ સંજોગો આકસ્મિક ન ગણી શકાય. તેને હું વધાવી ન લઉં તો મને શરમ ઉપજે. તેથી મારી શારીરિક પ્રકૃતિ એક વર્ષ પહેલાં હતી તેવી નથી તો પણ નવજીવન ચલાવવાનું કામ ઉપાડી લેવાને મેં હામ ભરી છે, તેમાં હું ગુજરાતનો આશીર્વાદ ઇચ્છું છું."*

* નવજીવન ૧૯૧૯.

મહાત્માજી હસ્તક તે માસિક આવતાં તેને અઠવાડિકમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યુ હતું અને પ્રિન્ટિંગ અને પ્રિન્ટર માટે મુદ્રણ કળા અને મુદ્રક એ શબ્દો એ વખતે પ્રથમ વાપરવામાં આવ્યા હતા; તેનું કદ અઠવાડિકોના ચાલુ ધોરણને ન અનુસરતાં ફુલ્સકેપ આઠ પૃષ્ટનું રાખવામાં આવ્યું હતું.

અન્હકારની ચળવળના સમયે એ પત્રની જેટલી પ્રતો નિકળતી, એટલી સંખ્યાએ દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતુ કોઇ અઠવાડિક કે માસિક પહોંચ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી.

ક્રાન્તિ આણવા મથતા મનુષ્યો કઠિન પરિસ્થિતિમાં કામ કરતા અને સાધનની હાડમારી વેઠતા, એના વિચારના પ્રચાર અર્થે, ફરફરીઆ જેવાં છાપાંઓ કાઢે છે; અને તે છાપાઓ ચોરી છુપીથી વહેંચાય છે અને વંચાય છે; તેમ છતા તેની અજબ અસર થવા પામે છે.

નવજીવન એ પ્રકારનુ છાપુ હતુ; પણ તેનું સંપાદનનું ધોરણ અને કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન ખુલ્લી અને પ્રામાણિક હતા; જો કે તેનો ઉદ્દેશ સમાજમા પરિવર્તન આણવાનો હતો, નવજીવને, તેના નામ પ્રમાણે, ગુજરાતી પ્રજામાં નવું જીવન જ રેડયુ હતુ. સ્ત્રી પુરુષ, આબાલવૃદ્ધ સૌ પ્રતિ રવિવારે, પ્રતઃકાળે તેની નકલની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતાં અને અમુક વર્ગ તો એવો હતો કે જે તેમાંના લખાણને શાસ્ત્રની આજ્ઞા પેઠે શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરતો હતો; હકીકત પણ એ હતી કે નવજીવન દ્વારા મહાત્માજી તેમના જીવનનો નિચોડ, સત્યની પ્રાપ્તિ અર્થે કરેલા જીવનભરના પ્રયોગોનો વૃત્તાંત અને પોતાને જે દર્શન થયલું તેનો સંદેશો, ગુજરાતી પ્રજાને સંભળાવવા પ્રવૃત્ત થયા હતા.

દેશની કંગાળ, હિન અને વિષમ સ્થિતિમાં જેમ કોઇ અવતારી પુરુષ આવી પ્રજાનુ સાન્તવન કરે તેમ હિન્દી પ્રજાને અભય કરવા, તેમનું દુ:ખ નિવારવા, મનુષ્ય તરીકેના હક્ક સ્થાપિત કરી ન્યાય મેળવવા, અને તેમની સ્થિતિ સુધારી, આબાદ કરી, ઉન્નતિને પંથે ચઢાવવા એમણે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી.

સંત પુરુષોની પેઠે પ્રજાને તેમના કલ્યાણનો સંદેશો સંભળાવવા તેઓ ઉત્સુક હતા; એટલો ઉંચો અધિકાર જનસેવાની તપશ્ચર્યાથી એમણે પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેથી નવજીવનના ઉદ્દેશમાં તેમણે લખ્યું હતું, કે—

"મારે હિન્દને કંઇ આપવાનું છે તે બીજાની પાસે તેટલા જ પ્રમાણમા નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છુ. ઘણા પ્રયત્ને મેં કેટલાક સિદ્ધાન્તો મારા જીવનમા ગોઠવ્યા છે ને તેને અમલમા મુકયા છે તેથી મને જે સુખ મળ્યુ તે મેં બીજામા નથી જોયુ એમ મને ભાસ્યુ છે, ઘણા મિત્રોએ આ વાતની સાક્ષી પૂરી છે. એ સિદ્ધાન્તો હિન્દને આપી મારા સુખનો અનુભવ હિન્દને કરાવવાની મને ભારે અભિલાષા છે. એનું એક સાધન વર્તમાનપત્ર છે.

સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી માહેલુ વેંગણુ નથી. મારૂ તો એ જીવન છે સત્ય વિના સર્વ મને તો શુષ્ક લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાભ નજ થાય એવી મારી ખાત્રી છે. પણ કદાચ અસત્યથી તાતકાલિક લાભ જણાતો હોય તો પણ સત્યનો ત્યાગ નજ થાય એમ હુ દૃઢતાપૂર્વક માનું છુ.

તેથી શુ ? આદર્શને આપણે જેમ વળગવા જઇએ છીએ તેમ તે વેગળો જતો દેખાય છે. તેમ તેમ આપણે વધારે વેગે ધમવુ એજ પુરૂષાર્થ છે. પડશુ, આખડશુ તોય ઉઠશું પાછી પાની કે પાછી પૂઠ ન કરીયે તેટલુજ બસ છે.

પણ એવી શોધ કરતા મને અનેક રત્નો મળ્યાં છે. તે મારે હિન્દની પાસે મૂકવા છે. એની જાહેરખબર રૂપ આ 'નવજીવન' છે.

એ શોધો કરતા મેં જોયુ છે કે કાયદાઓને ઇરાદાપૂર્વક માન આપવુ એ આપણી ફરજ છે. પણ તે માન આપવાની ફરજ અદા કરતા મેં એમ પણ જોયું છે કે જયારે કાયદો અસત્યનો પોષક હોય ત્યારે તેનો ભંગ કરવો એ પણ ફરજ છે. એવો ભગ કઈ રીતે થાય ? સત્યની રીતે રહેતા આપણે પોતે કાયદાનો ભગ કરવાની સજા વહોરી લેવી. આનુ નામ વિનયી ભંગ છે. એવો ભંગ કોનાથી થાય, કયા કાયદાઓ અસત્યના પોષક હોય એનો નિર્ણય માત્ર અમુક નિયમો ઘડીને નથી કરી શકાતો. એ અનુભવે જ થાય. આને સારૂ વખત અને સાધન જોઈએ. તે સાધન 'નવજીવન' થાઓ

પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ઘણી ભારે લડાઈ લડવા છતા સરકારી વર્ગ સાથે સત્યાગ્રહીઓ મીઠાશ જાળવી શકયા હતા, કેમકે સત્યાગ્રહને રાગને કે દ્વેષને અવકાશ નથી. સત્યની છાપ સામા પક્ષ ઉપર પડે છે એટલે

તેને અવિશ્વાસ નથી રહેતો. તેથી લડતા છતાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે માન ને મીઠાશ જાળવી શકાય છે. દાખલાઓ અને દલીલોથી 'નવજીવન' બતાવશે કે હિન્દમાં પણ આપણે અધિકારી વર્ગ સાથે મતભેદ હોય ત્યાં લડતા હોઈયે છતાં જ્યાં તેવું નથી તેને મદદ દઈયે ને તેની મદદ લઈયે.

પણ સત્યાગ્રહની સીમા કાંઈ સરકાર પ્રજા વચ્ચેના સંબંધમાં સમાપ્ત નથી થતી. સંસારી સુધારાને સારૂ પણ એજ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે. આમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, આપણા કેટલાક નઠારા રિવાજો, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે ઉભા થતા સવાલો, અન્ત્યજને લગતી અડચણો—આવા અનેક પ્રશ્નોનો નિવેડો આવી શકે છે. એટલે આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા 'નવજીવન' પ્રસંગોપાત કરશે.

રોલેટ કાયદા વિષેની લડત એ સત્યાગ્રહનો પદાર્થપાઠ છે. એટલે તે લડત પ્રજાની સમક્ષ નિરન્તર 'નવજીવન' રાખશે. એ કાયદો તેની મુદત પહેલાં રદ થશે એ વિષે મને શંકા નથી, કેમકે સત્યને વિષે ને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિને વિષે મને પૂરો ભરૂસો છે.

હિન્દનો આર્થિક ઉદ્ધાર સ્વદેશીમાંજ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. સ્વદેશીમાં ધર્મનાં મૂળ છે. ધર્મનો ત્યાગ કરીને કોઈ પ્રજા ઉન્નતિ પામી નથી ને પામશે નહિ. એટલે સ્વદેશીનો ભારે પ્રચાર પણ 'નવજીવન' કરશે.

મારે હિન્દની સેવા કરવી છે તો હું અંગ્રેજી ભાષામાં જ મારો આત્મા કેમ ન રેડું એવો પ્રશ્ન કોઈ ઉઠાવે તો હું કહેવા ઈચ્છુ છું કે જન્મ અને કર્મથી ગુજરાતી હોઈ હું ગુજરાતના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાઉં તોજ હું હિન્દની શુદ્ધ સેવા કરી શકું. વેપારની દૃષ્ટિએ પણ મારી શક્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ હું ગુજરાતને મારૂં ક્ષેત્ર ગણીનેજ આપી શકું. વળી અંગ્રેજી ભાષાની મારફતે હું. મારો સન્દેશો કોને આપું? અંગ્રેજીનો મોહ મિથ્યા છે એ તો 'નવજીવન' પ્રતિક્ષણ બતાવ્યાં કરશે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં કે જીવનમાં ક્યાંયે અંગ્રેજીને સ્થાન નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યાપાર અત્યારે અસ્થાને થાય છે એટલુંજ કહેવાનો આગ્રહ છે.

હિન્દુસ્તાન ખેડૂતોની ઝુંપડીમાં વસે છે. વણકરોની કળા હિન્દુસ્તાનની ભવ્યતાનાં સ્મરણ કરાવે છે. તેથી મને પોતાને ખેડૂત અને વણકર કહેવડાવવામાં હું અભિમાન માનું છું. 'નવજીવન' મારે તો

ખેડુતોના ઝુંપડામાં ને વણકરોના ઘરોમા પહોંચાડવું છે. મારે તેઓની ભાષામાં તે લખવું છે. તેથી ખેડૂતો ઈ. ના સુખદુઃખની વાતો 'નવજીવન' હમેશાં તેઓની ભાષામાં કરશે. ખેડુતો ભયભીત રહેશે, કરજના બોજા તળે કચરાયેલા રહેશે, તેઓના શરીર રોગી હશે તો હું હિન્દુસ્તાનનો નાશજ જોઉં છુ.

ઘેર ઘેર સ્ત્રીઓ 'નવજીવન' વાંચે એમ હું હમેશાં પ્રભુ પ્રત્યે માગીશ. સ્ત્રીઓના વિના ધર્મની રક્ષા કોણ કરે? સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન અને મૂઢ દશામા રહે, સ્ત્રીઓને હિન્દુસ્તાનની દશાની ખબર ન હોય તો ભવિષ્યની પ્રજાની શી વલે થાય? તેથી 'નવજીવન' સ્ત્રીઓને જાગૃત કરશે અને પુરુષ વર્ગને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની તેમની ફરજનુ ભાન કરાવવા પ્રયત્ન કરશે.

આ તો મેં મારી મહત્વાકાક્ષાઓની વાનગી માત્ર આપી છે. તેના સારરૂપ તો આટલુ જ કહેવા ઈચ્છુ છુ કે 'નવજીવન'ની પ્રવૃત્તિ એવી ચાલશે કે, તેથી રાજા પ્રજા વચ્ચે વેરભાવ મટી મિત્રતા થાય, અવિશ્વાસ મટી વિશ્વાસ થાય, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે અન્તઃકરણની એકતા થાય, હિન્દુસ્તાન આર્થિક સ્વતન્ત્રતા મેળવે અને હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં ન આવે. જગત પ્રેમમય છે.• નાશમાંયે ઉત્પત્તિ ભરી છે"*

ગાંધીજીના વિચારે સમસ્ત દેશમાં પરિવર્તન આણી, સમાજજીવન ઉપર જે અનોખી અને સજ્જડ છાપ બેસાડેલી છે તેનુ વર્ણન કરવા એક જૂદું જ પ્રકરણ જોઈએ. આપણે અહિં એમને એક પત્રકાર તરીકે જોઈશું.

એક પત્રકાર તરીકેનુ એમનું ધોરણ પત્રકારિત્વના ઈતિહાસમાં નવીન માર્ગ ખુલો કરે છે.

વર્તમાનપત્રના સંચાલનમાં કાંઈ કાંઈ હેતુઓ પ્રવર્તમાન હોય છે, અને તેને લઈને તેના સંપાદનમાં અમુક પ્રકારના દોષ દાખલ થવા પામે છે; અને તેથી તેમાં પ્રકટ થતા સમાચાર તદ્દન શુદ્ધ અને સાચા હોતા નથી; પણ જેને એડિટીંગ કહીએ તે પ્રમાણે જૂદા જૂદા દષ્ટિ કોણથી તે રજુ કરી, તેનું સ્વરૂપ વક્ર કે વિરુદ્ધ બતાવવામાં આવે છે; એટલે તેની ભિન્ન અસર થવા પામે છે.

* ગાંધીજીનું નવજીવન ભાગ પહેલો પૃ. ૨, થી ૪.

પણ મહાત્માજીએ એ પ્રથાને નિંદ્ય ગણેલી છે; અને સમાચારની શુદ્ધિ અને સચ્ચાઈ ઉપર હમેશાં ભાર મૂકતા આવ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મ્હોટી મ્હોટી જાહેર ખબર આપનારાઓ તે પત્રની રીતિનીતિ ઉપર, એમની આર્થિક સહાયતાના કારણે, પ્રબળ કાબુ ધરાવે છે; પણ એ અનિષ્ટ અણજાણ્યે પણ પોતાના પત્રમાં પ્રવેશવા ન પામે તે નિમિત્ત નવજીવન પત્રમાં પહેલેથી જાહેરખબર . લેવાનો પ્રતિબંધ મૂકેલો હતો. જાહેરખબરની સહાયતા વિના કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર ચલાવવું આજે બહુ જ કઠિન છે, પણ મહાત્માજીએ એમની પ્રતિજ્ઞાથી પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે તે વસ્તુ શક્ય છે.

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી જ્ઞાનનો મહિમા ગવાયો છે; જ્ઞાન પવિત્ર મનાયું છે; તેનું વેચાણુ ન્હાનમભર્યું લેખાયું છે; પણ હાલના કોપીરાઈટના કાયદાથી સંરક્ષિત થઈ લેખકને પુસ્તકના વેચાણથી સારી આવક મળે છે; તે એક ધંધો થઈ પડયો છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે જગદીશચંદ્ર બોઝે પોતાની શોધ વેચશે નહિ એવું મક્કમ વલણ બતાવીને તેમની સંસ્થાને જે આર્થિક મદદ મળી શકત તે જતી કરી હતી. એ બનાવ હિંદનું ગૌરવ વધારનારો હતો. એવી રીતે મહાત્માજીએ પણ એમનાં લખાણોનો કશો કોપીરાઈટ ન રાખતાં, તેના પુનઃપ્રકાશનની છૂટ સૌ કોઈ ને આપેલી છે; અને તે પ્રથા આપણા લેખક વર્ગે, પૈસાના પ્રલોભનથી ન ખેંચાતાં, અનુકરણ કરવા જેવી છે.

પરન્તુ નવજીવનના સંપાદનનું વિશિષ્ટ વલણ એ છે કે તે પત્ર ન્યાય અને નીતિ, સત્ય અને વિશ્વબન્ધુત્વના ધોરણ પર ચલાવવામાં આવે છે, જે તત્ત્વ આધુનિક પત્રકારિત્વમાં વિરલ સાંપડશે.

" યંગ ઈન્ડિયા " અને " નવજીવન " માંના એમનાં લખાણ અને ઉપદેશને લઈને તેઓ વર્તમાન યુગના એક મહાત્મા તરીકે, વિશ્વવંદ્ય મહાન પુરુષ તરીકે પંકાયા છે; અને તે એક ગુજરાતી છે; એક આદર્શ પત્રકાર છે, એક અજોડ દેશનેતા છે એ ગુજરાતીઓ માટે ગૌરવનો વિષય છે, અને તે આપણા પ્રાન્ત ગુજરાતનું અહોભાગ્ય છે.

તે અગાઉ આપણા પ્રાન્તમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ જોશભર પ્રસરી રહ્યો હતો તેમાંથી પ્રોત્સાહન મેળવી, સમાલોચક, જે ગઈ સદીના ઉતરતા ભાગમાં ત્રૈમાસિક તરીકે સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી અને

શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટના સંયુક્ત તંત્રીપદ હેઠળ નિકળ્યું હતું; અને સાહિત્ય, ઈતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો પર તાત્વિક અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો છાપી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં ઉંચી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તે, સન ૧૯૧૪ માં એક માસિકમાં ફેરવાઈ ગયુ અને તેનું સુકાન શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત અંબાલાલ જાની અને શ્રીયુત રમણીયરાય ત્રિપાઠીએ, હાથમાં લીધુ હતુ. એ સૌ અનુભવી અને અભ્યાસી લેખક હતા અને જાહેર કાર્યકર્તા તરીકે જાણીતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેમની મદદમાં એક બહોળુ, સુશિક્ષિત મિત્રોનું લેખકમંડળ હતુ.

નવા સ્વરૂપમાં તેણે પહેલાંનું ગૌરવ સાચવી, તેના આકર્ષણમા ઉમેરો કર્યો હતો અને તેનો ફેલાવો પણ બહોળો થયો હતો; પાછળથી મહાસભાના એક વાજીંત્ર તરીકે તેણે સ્થાન લીધુ હતુ. તથાપિ એ મારથી પંદર વર્ષનો ગુજરાતી પ્રજા જીવનનો રસપ્રદ વૃત્તાંત એ માસિક જેવો બીજા કોઈ પત્રમાંથી ભાગ્યેજ મળશે; તેની એ સેવાનુ મૂલ્ય થોડું નથી.

સન <u>૧૯૧૬</u> માં 'વીસમી સદી' પ્રકટ થયું તે પહેલાં ગુજરાતી માસિકો સામાન્યતઃ ચિત્રો વિનાનાં નિકળતાં; સારા ચિત્રકારો ઝાઝા ન હોતા તેમ જ એ ચિત્રકળાની કદર કરનારા અને તેને ઉત્તેજન આપનારાઓ એથી પણ થોડા હતા. વળી એ માસિકોનું પ્રકાશન ધંધાર્થે નહિ પણ બહુધા જ્ઞાન પ્રચાર અર્થે, સાહિત્યના શોખ કે સેવાભાવથી કરવામાં આવતું અને તેના ખર્ચને માડમાંડ પહોંચી વળાતું; એ આર્થિક સંકડામણમાં સચિત્ર માસિક કાઢવું એ જોખમભર્યું સાહસ હતુ; અને એવી હિંમત દાખવનાર કોકજ નજરે પડતું હતુ.

જમાનો તો ઝપાટાબંધ અને જોશભર આગળ વધે જતો હતો. અંગ્રેજી માસિકો સારી સંખ્યામાં, સુંદર અને આકર્ષક, અનેક રંગબેરંગી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં અને તેનો બહોળો પ્રચાર થતો હતો. હિન્દના અન્ય પ્રાન્તો બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુદ્રણકળામાં સુંદર પ્રગતિ થયલી હતી; અને ટકાઉ અને સારા બ્લોક કરવાની તેમજ ત્રિરંગી ચિત્રો છાપવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હતી.

મુબાઈમાં એ જાતનું કેટલુંક કામ થતુ; પણ તે બહુ ખર્ચાળ થઈ પડતું, એ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતી સચિત્ર માસિક કાઢવાનો વિચાર સરખો કોઈ કરતું નહોતું.

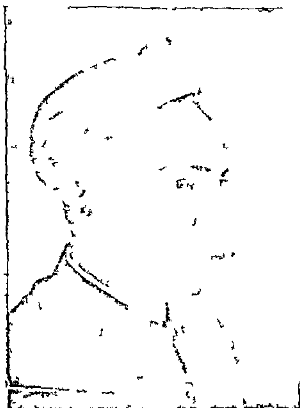
પણ કળા પ્રતિ જેમને નૈસર્ગિક શોખ હતો, અને સાહિત્યના વાચન અને લેખન પ્રતિ અભિરૂચિ હતી, તે હાજી મહમદ અનારખીઆને ગુજરાતી માસિકોમા કળાની ઉણપ ખૂચતી, અને તક મળતા જ તેમણે એક ઉંચી કોટિનું સચિત્ર માસિક, સુશોભિત અને ભભકાદાર, ઉપયુક્ત અને મનોરજક, વિવિધ પ્રકારના રસપ્રદ લેખો, વાર્તાઓ, કવિતા, નાટક, વિવેચન, પ્રાસગિક વર્ણનો, માહિસ ચર્ચા, જાણીતા અને અગ્રેસર પુરુષોના ચરિત્રો અને એમના એકરાર, ઇન્ટર વ્યુ વગેરે, તેમા દાખલ કરી, જમાનાના વિચારપ્રવાહને મુક્ત, કાઢ્યુ અને તે ચાલુ યુગનુ પ્રતિબિંબ ઝીલતું હોય તે પ્રમાણે તેનું નામ "વીસમી સદી" રાખ્યુ હતુ

ઉપર કહ્યું તેમ એક સચિત્ર માસિક કાઢવુ તે બહુ ખર્ચાળ સાહસ હતુ અને ગુજરાતી માસિકો ઘણાખરા ખોટમા ચાલતા હતા સન ૧૯૧૬ મા વીસમી સદીનુ પ્રકાશન શરૂ કર્યું ત્યારે યુરોપીય મહા યુદ્ધના કારણે કાગળ, શાહી, વગેરેના ભાવો બેવડાતેવડા વધી ગયા હતા અને ભારે મોઘવારી પ્રવર્તતી હતી

પૂર્વે કહ્યુ તેમ હાજી મહમદ કળાપર રીઝા હતા જનસમાજમા કળાનો શોખ જગાડવાના તે કોડ સેવતા હતા કળા જ એમના જીવનનો ધ્યેયમત્ર બન્યો હતો તેના સ્વપ્નોમા તેઓ રાતદિવસ મગ્ન રહેતા, ભાગ્યે જ બીજો કોઈ વિચાર તેમને આવતો, એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નને તેમણે કદિ વિચારેલો જ નહોતો તેઓ પોતાના ધ્યેયને જ પહોચવા માગતા હતા, તેની સિદ્ધિ પાછળ પોતે ફના થાય તેની તેમને કાઈ પરવા નહોતી.

વીસમી સદીનો આશય રસિક અને સમયોચિત વાચન સામગ્રી, તેને અનુરૂપ ચિત્રો સહિત, રજુ કરી વાચકનું મન રજન કરવાનો અને બહલાવવાનો હતો તેમા હાજી મહમદ ફતેહમદ થયા હતા, પરન્તુ એ સ્થિતિએ પહોચવામા એમણે એમની જાતને સર્વ રીતે ખર્ચી નાખી હતી તે પત્રના સપાદન કાર્યમા ન્હોતો કર્યો વિચાર એમણે સમયનો, સાધનોનો કે દ્રવ્યનો એકજ હેતુ એમની દૃષ્ટિ સમીપ રહેતો કે એ માસિક કેવી રીતે સર્વાગ સુંદર અને કળાનુ નમુનેદાર થઈ પડે લેખને અનુરૂપ ચિત્રો મેળવવામા તેઓ ઘેલા થઈ જતા કોઈ સારૂ ચિત્ર નજરે પડતા, કોઈ હિમાગે પણ તે પ્રાપ્ત કરતા, હાથમા કોઈ સારો લેખ કે કવિતા આવી પડે કે તુરતજ તેની સજાવટ સારૂ, યોગ્ય ચિત્રો પસદ કરવામા ગુથાતા, નવા ચિત્રો દોરવા

ચિત્રકારોને ઘટતી સુચનાઓ આપતા અને એ માસિકનુ મુદ્રણકાર્ય કળાયુક્ત અને પ્રમાણ, સુદર અને મક્ષાસિધ થાય તે માટે વારવાર પ્રેસમા દોડી જતા તે નિમિત્તે કોઈ ખર્ચને એમણે હલકુ કે અગવડભર્યુ ગણ્યુ નહોતુ તો પછી તે પાછળ પૈમાના ખર્ચનો સવાલ જ ક્યા રહ્યો ?

હાજી મહમદ અલારખીઆ શિવજી

એટલેથી એમની મુરબ્બી પૂરી થતી નહોતી લેખકો પાસેથી માગેના વિષય પર અને તે વખતસર લેખો મેળવવા એ સહેલુ કાર્ય નહોતુ લેખકોને પુરસ્કાર આપી તેઓ તેમનુ સન્માન કરતા, પણ એટલેથી એ અટકતા નહિ લેખકોને મનોરથ અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા, અને તે માટે પોતાની જરૂરિયાતો પડતી મૂકીને લેખકોને એમણે મદદ આપ્યાના સખ્યાબધ દાખલાઓ મળી આવે છે ગુજરાતી પત્રકારિત્વમા એ નવીન બનાવ હતો, વીનતી મહીને ટકાવી રાખવામા હાજી-

મહમદે પોતાને ખુવાર કર્યા હતા. એક લેખક મંડળ ઊભું કરી, એમણે જે સેવા કરેલી છે તે અપૂર્વ હતી. એમને ત્યાં લેખકોનો ડાયરો સવાર સાંજ જામેલો રહેતો; અને ન્હાના મ્હોટા, પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ, સૌ લેખકો અને કવિઓ એમના પ્રતિ ખેંચાતા; એવું એમનામાં અજબ પ્રકારનું આકર્ષણ હતું.

તેઓ એક ખોજા ગૃહસ્થ હતા. ન્હાનપણથી ગુજરાતી સાહિત્યના સુસંસ્કાર એમના પર પડયા હતા. એડવિન આર્નોલ્ડ રચિત 'The Faith of Islam' એ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો એમણે 'ઇસ્લામનાં મોતી' એ નામથી તરજુમો કર્યો હતો; તેમ સલીમ, મોગલ રંગમહેલ, શીશમહેલ, એ નામનાં નવલકથાનાં પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી મનોરંજક વાચન આપ્યું હતું; તેમજ 'વીસમી સદી' સાહિત્ય કળાનું મુખ્ય કેન્દ્ર થઈ પડે, તેની સાથે એમની એ તીવ્ર ઇચ્છા હતી, કે તે દ્વારા "પારસી–ગુજરાતી, મુસલમાની–ગુજરાતી, હિન્દુ ગુજરાતીના ઝગડા ઓછા થાય; પારસી સાક્ષરો હિન્દુ સાક્ષરોને વધારે સમજતા થાય; હિન્દુ સાક્ષરો પારસી ગુજરાતી તરફ વધારે ભ્રાતૃભાવ બતાવે અને સાહિત્ય મેત્રામાં ઝીણાજાડા ભેદો તરફ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે.*"

એ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં પણ સ્વર્ગસ્થ ફળીભૂત થયા હતા. દરેક કોમના અને જુદા જુદા વિચાર અને અભિપ્રાય ધરાવતા લેખકોનો સહકાર તેઓ મેળવી શકયા હતા; એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય વીસમી સદીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં, તેનું આકર્ષણ વધતું અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં તે પત્ર ખૂબ લોકપ્રિય નિવડયું હતું.

લેખકો પાસેથી લેખ મેળવવાની એમની કુનેહ અને આવડ વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીયુત મુનશી 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' જલદી લખી શકયા, તે પ્રતાપ હાજીમહમદનો હતો. એ નિમિત્ત તેઓ તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા; અને હાજીમહમદે એ 'વીસમી સદી'નું સંપાદન કાર્ય કરતાં જે છાપ પાડેલી, તેનું ચિત્ર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્વર્ગસ્થને અંજલિ અર્પતાં, હાજીમહમદ સ્મારક ગ્રંથમાં દોર્યું છે, તે અત્રે ઉતારવું પ્રસંગોચિત થઈ પડશે.

"હિન્દમાં–ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલાકારોની કિંમત અંકાય, કલામયતા પ્રસરે–આ જ તેનો જીવન આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને

* વીસમી સદી પુ. ૧, અંક ૧, પૃ. ૨.

નાટકકાર, કથાકાર ને ઠઠ્ઠાબાજ, ચિત્રકાર ને શિલ્પી—બધાને માટે તેને મોહ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. ગ્રીક કલા વિધાયકોનું સૌન્દર્ય આલેખન કે હિન્દી કલાવિધાયકોની આધ્યાત્મિકતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; ન્હોતો પક્ષપાત રા. ન્હાનાલાલની મોહક શબ્દજાલ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવ પ્રાધાન્ય સરલતા પર જ્યાં કલાનાં દર્શન થતાં ત્યાં તે પ્રણિપત કરતો.

પણ એની ખરી ખૂબી તો આ વૈવિધ્ય ગોઠવવામાં હતી. આનો લેખ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષય પર આ જ લખી શકશે અને આ જ ચિત્ર કરશે, આ અંકમાં આ જ પ્રકારનુ વ્યક્તિત્વ જોઇએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનુ જ જીવનચરિત્ર આવવું જોઇએ—આ વિવેકબુદ્ધિ મેં જેવી હાજીમહમદમાં જોઈ છે એવી કોઈનામાં જોઈ નથી. અને આ જ ગુણ એ 'સદી'ની લોકપ્રિયતાનુ રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંગ્રહસ્થાન ઉભુ થતું નહિ, પણ તંત્રીની બુદ્ધિને પ્રતાપે એક ભવ્ય ને સુંદર રચના રચાઇ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હિસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબિયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાઘેલો હતો; અને તે ઘેલછામાં જ મગ્ન રહેવામાં આનંદ લેતો."×

કળાના શહિદનું ઉપનામ સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમદને અપાયલું છે તે ઉચિત છેઃ કેમકે 'વીસમી સદી" પાછળ પોતે જેમ પૈસે ટકે તેમ જાતથી ઘસાઈ ગયા હતા; જેમ એક બીનો લોપ થતાં તેમાંથી અનેક બી ઉપજે છે, તેમ હાજીમહમદના સાહસે, અનેકને તેમને પગલે અનુસરતા કર્યા હતા; અને તેમાં હાજીમહમદના પ્રયાસની સફળતા અને મહત્તા રહેલાં છે.

'વીસમી સદી'ની ઢબે તે પછી અનેક સચિત્ર માસિકો નિકળેલાં છે, તેમાં ઉલ્લેખપાત્ર 'ગુજરાત' (શરૂઆતનું), 'નવચેતન' અને 'શારદા' છે.

હાજીમહમદના અવસાન પછી વીસમી સદીને ચાલુ રાખવા, તેની નાણાં સ્થિતિ તદ્દન ખરાબ હતી છતાં, પ્રયત્ન થયલા પણ તે નિષ્ફળ ગયલા; 'ગરવી ગુજરાત' એ નામે નવું માસિક કાઢવામાં આવેલું; પણ વર્ષ પૂરૂં થતામાં 'ગુજરાત' સાથે તેનું જોડાણ થઈ ગયું હતું.

'ગુજરાત' માસિક જો કે 'વીસમી સદી'નું અનુસંધાન નહોતું, પણ તેની બાહ્ય રચના અને સંકલનામાં તે તેનું અનુકરણ હતું. શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્મિતાને જાગૃત કરવા

× હાજીમહમદ સ્મારક ગ્રંથ, પૃ. ૫૦–૫૧.

અને એક સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ તરીકે ગુજરાતનું ગૌરવ વધે અને અન્ય પ્રાન્તોની હરોળમાં તે ઉચું અને માનવંતુ સ્થાન મેળવી શકે તે સારૂં મુંબાઈમાં સાહિત્ય સંસદની સ્થાપના કરી હતી. તે પૂર્વે 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' એ ત્રણ ઉત્તમ નવલકથાઓ રચી પ્રાચીન ગુજરાતની મહત્તા અને જાહોજલાલીનાં ભવ્ય અને ઉજ્જ્વળ ચિત્રો આલેખી ગુજરાતી જનતામાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનું મમત્વ અને પ્રેમ સતેજ કરવાનો, તે સ્તુત્ય પ્રયાસ હતો; પણ એકલા ભૂતકાળની ગૌરવગાથાથી એમનો આત્મા રાચે એમ નહોતો. એમને તો વર્તમાન ગુજરાત સુદૃઢ, સુસંસ્કારી, વીર્યવાન અને કીર્તિમાન જોઈતું હતું; જે કોઈ પણ દેશ કે પ્રજા સાથે સ્પર્ધામાં મોખરે ઉભું રહી શકે અને તેનું માન અને પ્રતિષ્ઠા વધારે; અને તે હેતુ સંસ્કૃતિ દ્વારા સારી રીતે સાધી શકાશે એ સમજણથી, ઉપર કહ્યું તેમ, ગુજરાતી સાંસ્કારિક અસ્મિતાને જાગૃત કરવા અને પોષવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમના એ વિચાર અને ભાવનામાંથી ઉપરોક્ત "ગુજરાત"નો જન્મ થયો હતો.

શ્રીયુત મુનશીએ એ પત્ર ચલાવવામાં હજારો રૂપિયા ખોયા છે અને તેની પાછળ પુષ્કળ સમય અને શક્તિનો ભોગ આપ્યો છે; પણ ચીવટવાળા અને કાર્યકુશળ સંપાદક અને સંચાલકના અભાવે તે માસિક જૂદા જૂદા મંઝેગોમાંથી પસાર થયલું છે; તેમ છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા પૂર્વવત્ ચાલુ છે; પરંતુ તેનો પ્રધાન સૂર શ્રીયુત મુનશી પૂરે છે; અને તેની લોકપ્રિયતા મુખ્યત્વે એમની લેખિનીને જ આભારી છે.

ગુજરાતીઓ સ્વભાવે સાહસિક અને વેપારી વર્ગના છે; વેપાર ખાતર તેઓ દેશપરદેશ સેવે છે. પૃથ્વીનો કોઈ એવો ભાગ નહિ મળે કે જ્યાં ગુજરાતી વસતો નહિ હોય. ગુજરાત બહાર નહિ, એકલા હિન્દુસ્તાનમાં નહિ પણ દુનિયામાં ચોતરફ ગુજરાતીઓ વિસ્તરેલા છે અને તેમણે ત્યા કાયમ વસવાટ કરેલો છે. પણ એક પ્રજા તરીકે આપણે તેમનાં શિક્ષણ અને જાતિ સંસ્કાર, સાહિત્ય અને ધર્મ, સુખ અને દુઃખ વિષે ભાગ્યેજ કાંઈ પણ તજવીજ કરતા હઈશું. તે સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય છે; અને તે ગંભીર વિચાર માગી લે છે.

પરન્તુ પ્રાન્ત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાંથી સ્વદેશ પ્રત્યેની મમતા ને પ્રેમ હજી ઓસર્યાં નથી અને પરદેશમાં રહે રહે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક ચાલુ રાખવા તેઓ પ્રવૃત્ત રહે છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે "નવચેતન" માસિકનો નિર્દેશ કરી શકાય.

તેના તંત્રી શ્રીયુત ચાંપશીભાઈનો મુખ્ય વ્યવસાય વેપાર છે; પણ તેઓ સાહિત્યના ભારે શોખીન છે; અને એક કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે તેમણે બહોળી નામના મેળવી છે. બંગાળા જેવા ઉત્કૃષ્ટ, સંસ્કારી અને સાહિત્યપ્રેમી પ્રાન્તમાં સ્થાયી વસવાટ થતાં, ત્યાંના સંસ્કારનો પાસ એમને લાગેલો અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી સન ૧૯૨૨ માં "નવચેતન" નામનું એક સચિત્ર છાપુ ગુજરાતીમાં, ગુજરાતથી દૂર, ઘણે દૂર રહેવા છતાં, ચલાવવાની હિંમત તેમણે બતાવી હતી. એમનો એ અખતરો, નોંધતાં આનંદ થાય છે, કે, સતોષકારક અને સફળ નિવડયો છે. તેની ખુમી એ છે કે તળ ગુજરાતના લેખકોનો સહકાર મેળવવા તે પત્ર શકિતમાન થયુ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેણે સ્થાનિક લેખકો સારી સંખ્યામાં તૈયાર કર્યા છે અને તે માસિકમાં જે રસથાળ ધરવામાં આવે છે, તેની તૈયારીમા વિષયોની વિવિધતા સાથે, હિન્દુ મુસ્લિમ, પારસી સાનો મદદકાર મળેલો છે, અને તે હળવું (light) છતાં શિષ્ટ પ્રકારનું વાચન પૂરૂ પાડે છે; અને તે સચિત્ર હોઈ, તેનું આકર્ષણ સવિશેષ હોય છે. તે કાર્ય પાછળની જહેમત ઉપરાંત તે ચલાવવા નાણાં સંબંધી મુશ્કેલી નડે છે; પણ "મારો અધિકાર કામ કરવાનો છે, ફળનો નહિ" એ સૂત્રમાં તંત્રીની દૃઢ શ્રદ્ધા હોઇને કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેનું સંપાદન કાર્ય તેઓ કરે જાય છે.

સોરઠ ગુજરાતનો એક મહત્વનો ભાગ છે; છેક પ્રાચીન સમયથી તે પ્રસિદ્ધ છે. ગિરનારની સિંહ જાતિની પેઠે તે શૂરવીર પુરુષોની જન્મભૂમિ છે. અનેક સાધુ સંતો અને ભક્ત કવિઓ અહિં પાકયા છે. મહાત્મા ગાંધીજી એ પ્રદેશનું એક ઉમદા અને અલૌકિક ફળ છે. ન્હાના મ્હોટા અનેક રાજા મહારાજા ઠાકોરો અને તાલુકદાર ભાયાતોની સત્તા અને હકુમત હેઠળ એ પ્રાન્ત વહેંચાઈ ગયલો છે; અને મરાઠાઓનાં આક્રમણ અને અધિકાર દરમિયાન માંહોમાંહેના કુસંપ અને રાગદ્વેષને લઈને તેમ તેમના સંગઠનને સંપના અભાવે, દુર્બળ નિવડી, મુશ્કેલ અને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકાયલા, અને તેમનું નૂર હણાઈ ગયું હતું; પણ અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરીથી તેમનું સંરક્ષણ થતાં તેઓ ટકાર રહી શકયા હતા. પણ એ રાજસ્થાની પ્રજાની સ્થિતિ કોઇ રીતે સુધરવા પામી નહોતી. તેમના પર રાજ્યના જુલ્મ અને વેઠ પૂર્વવત ચાલુ હતાં, અને તેઓ કંગાળ, અભણ, દબાઈ ગયલાં, દીન અને દુઃખી હતા.

એ પાક ભૂમિના સિંહસમા સંતાન મહાત્માજીએ સમસ્ત દેશને સત્યાગ્રહનો મંત્ર પઢાવી, અભય કર્યો, તે પછી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પેઠે

હિન્દી રાજસ્થાનોની સ્થિતિ પલટાઈ ગઇ છે અને રાજસ્થાની પ્રજા સશક્ત બની, રાજાઓ પાસે જવાબદાર રાજતંત્ર માંગી રહેલી છે. અને સન ૧૯૩૫ ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ અનુસાર, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી રાજસ્થાનોનું એકત્ર જોડાણ થતાં, પહેલાંની પેઠે ભારતવર્ષ એક અને અખંડ બનશે, એવી આશા પડે છે, પણ તે ભાવિ પર અવલંબે છે.

સન. ૧૯૧૯ માં અસહકારનુ વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમા જામતાં તેની અસર નીચે રાજસ્થાની પ્રજા પણ જાગૃત થઈ હતી અને દેશી રાજાઓની નિરંકુશ સત્તા અને વહિવટ સામે પોકાર થવા લાગ્યો હતો. એ પ્રજા જુદી જુદી સત્તાઓ નીચે હતી, તેમને એકત્ર કરવા, તેમની ફરિયાદો જાહેર કરવા અને તેમનુ સંગઠન સ્થાપવા જે પ્રવૃત્તિ ઉપડી તેની આગેવાની જાણીતા કાર્યકર્તા લિંબડીવાસી શ્રીયુત અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠે લીધી હતી અને તે કાર્ય કરવાનું સુગમ થઇ પડે એ આશયથી સન ૧૯૨૧ મા "સૌરાષ્ટ્ર" નામનું અઠવાડિક કાઢયુ હતુ તેની જુંબેશ તો

શ્રી. અમૃતલાલ દ. શેઠ

દેશી રાજ્યની હદમાં રહીને એ પ્રકારનું સ્વતંત્ર લખાણ થઈ શકે એમ નહોતું તેથી સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાણપુરમાં રાખવામાં આવ્યું હતું; અહિં પણ સરકારની કડક નજર તો તેના પર રહેતી. તેને જૂદા જૂદા કાયદાના જાપતા નીચે કામ કરવાનું હતું પણ તે કર્તવ્યમાંથી તે કદી પાછું પડ્યું નહોતું. સદા અણનમ રહ્યું હતું; 'ફુલછાબ,' રોશની 'સન' (અંગ્રેજી) જન્મભૂમિ વિગેરે પત્રો એક પછી એક પ્રકટ થયે ગયાં હતાં, તે સૌરાષ્ટ્રના આદ્ય તંત્રી અને સંચાલક શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠની દુરંદેશાભરી કાર્યનીતિ અને બાહોશીનું પરિણામ હતું; એ કાર્યમાં વિશેષ આનંદજનક બિના એ હતી કે સૌરાષ્ટ્રમાં એમણે સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની એક ટુકડી ઉભી કરી હતી, જેની પ્રાંતને ખાસ જરૂર હતી; અને તે ટુકડી–કાર્યવાહકો–શેઠ અદશ્ય થયા છતાં કર્તવ્યબુદ્ધિથી તેનું કામ હજી કરે જાય છે; તે એ સંસ્થાનું બંધારણ કેટલું મજબુત, સંયોજિત અને સંગીન છે તેનો ખ્યાલ આપશે.

ગુજરાતના મુકાબલે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્ત પછાત અને અજ્ઞાન ગણાતો; એ ભાગમાં ઝાઝી જાહેર પ્રવૃત્તિ પણ નહિ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકો પણ જૂજજાજ નિકળતાં. પણ સન ૧૯૧૯ માં મહાત્માજીએ હિન્દી પ્રજાના કાનમાં સ્વાતંત્ર્યનો મંત્ર ફૂંક્યો અને દેશની આઝાદી માટે જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓ આરંભી, તેના પડઘા પાસેના દેશી રાજ્યોમાં પણ સંભળાયા; અને રાજસ્થાની પ્રજા, એ વિચાર વાતાવરણનો સ્પર્શ થતાંજ નિંદ્રામાંથી ઉઠે એમ આળસ મરડી બેઠી થઇ; અને પ્રભાતની તાજગી અને સ્ફૂર્તિ અનુભવતાં નવચેતનના પ્રવાહમાં એ પણ ખેંચાઇ અને પ્રજાજીવનને પોષક એવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી, તેમાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે; 'શારદા'ના તંત્રી શ્રીયુત ગોકુળદાસ રાયચુરા મહાત્માજીના ચુસ્ત અનુયાયી છે; ગાંધીજીના ઉપદેશનો રંગ લાગતા ચાલુ વ્યવસાય છોડી દઈ, તેઓ લોકસેવાનાં કાર્યોમાં જોડાયા. તે કાર્ય ભેગા લોકજીવનમાં પ્રચલિત અને કંઠસ્થ લોકકથા અને લોકગીતનું સાહિત્ય એકઠું કરવા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમને ઝંખના થઇ આવી. કાઠિયાવાડી દુહા અને સોરઠાના તેઓ ભારે રસિયા છે; બુલંદ કંઠ ધરાવે છે; કોઇ ગઢવી સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી તેઓ સામસામે એકબીજા રસછોળ ઉછાળે છે, તે પ્રસંગ અનેરો આનંદ આપે છે. શ્રીયુત મેઘાણીએ એ લોક સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન સુંદર રીતે કર્યું છે

પણ તેનો ખરેખરો પ્રચાર શ્રીયુત રમણભાઈએ કર્યો છે અને તે કાળમાં 'શારદા' મંડળે બહુ મદદગાર નિવડ્યું છે. એનું માસિક [illegible] સન ૧૯૨૪ સાલની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે [illegible] [illegible] [illegible] ગુજરાતીઓનું તે [illegible] માસિક [illegible] છે. [illegible] રસિક કવિ અને [illegible] શ્રીયુત [illegible] નિરાળું તરી આવે છે.

સન. ૧૯૨૧ માં [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" માસિક [illegible] [illegible]

પ્રથમ [illegible]

વર્તમાન [illegible]

[illegible]

"[illegible]" [illegible]

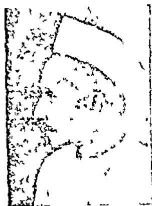
પ્રકાશમાંથી અંધકારાર્થે છે. સ્વાતંત્ર્યમાંથી પારતંત્ર્ય માટે છે. તેને બદલે સારી કેળવણીની દિશા બતાવવાનો અમારો આ અલ્પ પ્રયાસ સહુ વધાવી લેશે અને અમારી સાથે સહકાર કરશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે." *

છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવને નવીન ક્રાન્તિ આણી છે, શિક્ષકોનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ નિરક્ષરતાના નિવારણ અર્થે ઉપાડેલી અક્ષરજ્ઞાનની યોજના એવાં ગંભીર પરિણામવાળી હતી; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની ફળસિદ્ધિ અર્થે અને તેનાં પ્રચારકાર્ય અર્થે દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિકનું પ્રકાશન તેના સંચાલકોને સહાયક થઈ પડ્યું હતું. તેમાં મહત્ત્વના અને મૂલ્યવાન, સ્વતંત્ર અને મૌલિક લેખો આવતા તે રસપૂર્વક વંચાતા પણ તેની સાથે નવી કેળવણી વિષયક જે વિચાર વાતાવરણ પેદા કર્યું હતુ, તેની શિક્ષક સમાજ પર પ્રબળ અસર થવા માંડી હતી; અને વિશેષમાં શિક્ષકોને એ પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય અગાઉ મળતું નહોતું, તે ખોટ તેણે પૂરી પાડી હતી. નાણાંની મુશ્કેલીને લઈને એ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ સંસ્થાને બંધ કરવી પડેલી છે, એ ગુજરાતને ખરે, શોભારપદ નથી.

આપણી ઉછરતી પ્રજા—આવતી કાલના નાગરિકો ચારિત્ર્યવાન, રસિક અને સંસ્કારી થાય, તદુપરાંત તેમને કળાનો શોખ લગાડવા, તેમના પર કળાના સુંદર સંસ્કાર પાડવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી 'કુમાર' માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યુ હતુ.

તેના તંત્રી શ્રીયુત રવિશંકર મહાશંકર રાવળ એક કુશળ અને કાબેલ ચિત્રકાર છે, એમની પીંછીની કદર મુંબાઈની આર્ટ સોસાઈટીએ એમને સુવર્ણચંદ્રક બક્ષીને કરી હતી; એટલું જ નહિ પણ એમનાં કેટલાંક ચિત્રો જુદાં જુદાં ખાનગી અને જાહેર ચિત્રસંગ્રહોમાં કળાના ઉત્તમ નમુના રૂપે સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે; અને ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ આર્ટિસ્ટ તરીકે હિન્દભરમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે.

* શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ (ત્રૈમાસિક) ૧૯૨૪ ઓગસ્ટ પુ. ૧. વર્ષ ૧૯ અંક ૧. પૃ. ૩.

શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ

મુંબાઈની આર્ટમ્ સ્કુલ છોડયા પછી ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાનો એમને છંદ લાગેલો; અને તેમને જણાયું કે તે ભૂમિકા તૈયાર કરવા પ્રથમ પ્રચાર કાર્ય કરવું જોઈએ. એ હેતુ ફળીભૂત કરવા એમણે કુમાર કાર્યાલય અને "કુમાર" માસિકની સ્થાપના કરી હતી. એક આરટીસ્ટ તરીકે એમના ધંધામાં વળગ્યા રહ્યા હોત, તો તેઓ આજે પાંચ પૈસા ભેગા કરી શકયા હોત, પણ તે એમનું ધ્યેય નહોતું. એમને તો અગાઉ કહ્યું તેમ નવી પ્રજાને કળાનો પાસ બેસાડવો હતો; નવા ચિત્રકારો તૈયાર કરવા હતા; તેથી તે પાછળ તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું હતું; એ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ખિલ્યો છે અનેગુજરાતની ચિત્રકળા અને કેટલાક ગુજરાતી ચિત્રકારોની પીંછીની હિન્દભરમાં અને હિન્દ બહાર પણ પ્રશંસા થવા પામી છે. એ ચિત્રકારોમાંના ઘણાખરા શ્રીયુત રાવળ પાસેથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પણ એમનું વધારે જાણીતું અને વિશિષ્ટ છાપ પાડનાઈ, કાર્ય તે કુમાર માસિકનું સંપાદન કાર્ય અને કુમાર કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિ એ બે મુખ્ય છે.

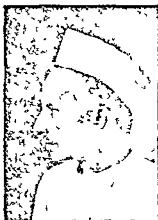
સચિત્ર આકર્ષક માસિકો આપણે ત્યાં અત્યારે ઘણાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તેમાં કળાયુકત અને આકર્ષક મુદ્રણ, સુશોભિત અને નમુનેદાર છબીઓ અને સુંદર રંગીન ચિત્રો વડે કુમાર અનોખી છાપ પાડે છે; તે સિવાય એમા છાપવામાં આવતા લેખોનું ધોરણ અને પસંદગી શિષ્ટ અને ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે; અને જે લેખસામગ્રી રજુ થાય છે, તે વિવિધ

પ્રકારની, જેમકે કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણનો, જીવનચરિત્રો, પ્રાણી સૃષ્ટિનું, વિવેચન, ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો, સાહિત્ય ચર્ચા, કળા વિષયક લેખો વિજ્ઞાન વિચાર વિગેરે, જેમ પ્રબોધક, અને મનોરંજક, તેમ પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક નિવડે છે, અને તે રસિક મૌલિક હોય છે. તે કારણે ન્હાના મ્હોટા સૌને તે આનંદ આપી શકે છે, અને તેની લોકપ્રિયતા પણ તેને જ આભારી છે. હિન્દમાં દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં કોઈ પણ ઉત્તમ માસિક સાથે તે હરિફાઈમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ઉભું રહી શકે એટલી પ્રતિષ્ઠા તેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ માસિક સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તો તે આર્થર મા. સંપાદિત 'માય મેગેઝીન' હતું, જો કે બંનેની સાધનસંપત્તિમાં મ્હોટું અંતર હતું, તોપણ બન્ને એક જ ધ્યેયથી પ્રવૃત્ત થયાં હતાં.

કુમાર કાર્યાલયે આપણી મુદ્રણ કળામાં જે નવીનતા આણી છે, જે આકર્ષણ રજુ કર્યું છે, અને વધુમાં તેના પ્રકાશનોથી જે સુંદર છાપ પાડી છે, તેથી તે કાર્ય દીપી ઉઠ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણાએ તેનું અનુકરણ સુદ્ધાંત કર્યું છે; આમ જે ધ્યેયથી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક અને કુમાર કાર્યાલયની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓ સિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે, એ ઉપરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે; અને એ યશના એમના નિકટના સાથીઓ અને સહકાર્યકર્તાઓ શ્રીયુત બચુભાઇ રાવત અને શ્રીયુત કનુભાઇ દેસાઈ, સરખે હિસ્સે ભાગીદાર છે, એમ તેઓ જરૂર સ્વીકારશે; પણ એમાં ગૌરવભર્યું એ છે કે શ્રીયુત રાવળે એમનું વ્યક્તિત્વ દાબી દઇ, સંસ્થાના આદર્શ અને ધોરણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

આપણામાં એવો એક વર્ગ છે, જે યુરોપીય પોષાક, યુરોપીય આહારવિહાર અને જીવન તેમજ યુરોપીય વિચાર અને સંસ્કૃતિને વધારે પસંદ કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે, કે, એ પોષાક વધારે સોઈકર, દેખાવડો અને બંધબેસતો છે; એ આહાર વિહાર પણ આરોગ્યવર્ધક, પૌષ્ટિક અને જીવનવિકાસને બહલાવનારો છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય મૌલિક, ઉદાર ભાવનાભર્યું, રસપ્રદ, સમૃદ્ધ તેમ વિધવિધ ભાત ને પ્રકારનું છે., જેમાંથી ઉમદા વિચાર અને સુંદર પ્રેરણા ચાલુ મળતાં રહે છે.

એ રૂચિનો પ્રશ્ન છે. બે સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં તેની સાથે પ્રથમ ઘર્ષણ થવા પામે પણ ધીમે ધીમે એક બીજાનો સંબંધ જામતાં એમાંથી સરસ

શ્રીયુત્ રવિશંકર રાવળ

મુંબાઈની આર્ટસ્ સ્કુલ છોડયા પછી ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાનો એમને છંદ લાગેલો; અને તેમને જણાયું કે તે ભૂમિકા તૈયાર કરવા પ્રથમ પ્રચાર કાર્ય કરવું જોઈએ. એ હેતુ ફળીભૂત કરવા એમણે કુમાર કાર્યાલય અને "કુમાર" માસિકની સ્થાપના કરી હતી. એક આરટીસ્ટ તરીકે એમના ધંધામાં વળગ્યા રહ્યા હોત, તો તેઓ આજે પાંચ પૈસા ભેગા કરી શક્યા હોત, પણ તે એમનું ધ્યેય નહોતું. એમને તો અગાઉ કહ્યું તેમ નવી પ્રજાને કળાનો પાસ બેસાડવો હતો; નવા ચિત્રકારો તૈયાર કરવા હતા; તેથી તે પાછળ તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું હતું; એ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શોખ ખિલ્યો છે અનેગુજરાતની ચિત્રકળા અને કેટલાક ગુજરાતી ચિત્રકારોની પીંછીની હિન્દભરમાં અને હિન્દ બહાર પણ પ્રશંસા થવા પામી છે. એ ચિત્રકારોમાંના ઘણાખરા શ્રીયુત રાવળ પાસેથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પણ એમનું વધારે જાણીતું અને વિશિષ્ટ છાપ પાડનારૂં, કાર્ય તે કુમાર માસિકનું સંપાદન કાર્ય અને કુમાર કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિ એ બે મુખ્ય છે.

સચિત્ર આકર્ષક માસિકો આપણે ત્યાં અત્યારે ઘણાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તેમાં કળાયુકત અને આકર્ષક મુદ્રણ, સુશોભિત અને નમુનેદાર છબીઓ અને સુંદર રંગીન ચિત્રો વડે કુમાર અનોખી છાપ પાડે છે; તે સિવાય એમાં છાપવામાં આવતા લેખોનું ધોરણ અને પસંદગી શિષ્ટ અને ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે; અને જે લેખસામગ્રી રજુ થાય છે, તે વિવિધ

પ્રકારની, જેમકે કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણનો, જીવનચરિત્રો, પ્રાણી સૃષ્ટિનું, વિવેચન, ટૂંકી વાર્તાઓ અને નાટકો, સાહિત્ય ચર્ચા, કળા વિષયક લેખો વિજ્ઞાન વિચાર વિગેરે, જેમ પ્રબોધક, અને મનોરંજક, તેમ પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક નિવડે છે, અને તે રસિક મૌલિક હોય છે. તે કારણે ન્હાના મ્હોટા સૌને તે આનંદ આપી શકે છે, અને તેની લોકપ્રિયતા પણ તેને જ આભારી છે. હિન્દમાં દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં કોઈ પણ ઉત્તમ માસિક સાથે તે હરિફાઈમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ઉભું રહી શકે એટલી પ્રતિષ્ઠા તેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ માસિક સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તો તે આર્થર મા. સંપાદિત 'માય મેગેઝીન' હતું, જો કે બંનેની સાધનસંપત્તિમાં મ્હોટું અંતર હતું, તોપણ બન્ને એક જ ધ્યેયથી પ્રવૃત્ત થયાં હતાં.

કુમાર કાર્યાલયે આપણી મુદ્રણ કળામાં જે નવીનતા આણી છે, જે આકર્પણ રજુ કર્યું છે, અને વધુમાં તેના પ્રકાશનોથી જે સુંદર છાપ પાડી છે, તેથી તે કાર્ય દીપી ઉઠ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણાએ તેનું અનુકરણ સુદ્ધાંત કર્યું છે; આમ જે ધ્યેયથી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક અને કુમાર કાર્યાલયની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓ સિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે, એ ઉપરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે; અને એ યશના એમના નિસના સાથીઓ અને સહકાર્યકર્તાઓ શ્રીયુત બચુભાઇ રાવત અને શ્રીયુત કનુભાઇ દેસાઈ, સરખે હિસ્સે ભાગીદાર છે, એમ તેઓ જરૂર સ્વીકારશે; પણ એમાં ગૌરવભર્યું એ છે કે શ્રીયુત રાવળે એમનું વ્યક્તિત્વ દાબી દઇ, સંસ્થાના આદર્શ અને ધોરણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

આપણામાં એવો એક વર્ગ છે, જે યુરોપીય પોષાક, યુરોપીય આહારવિહાર અને જીવન તેમજ યુરોપીય વિચાર અને સંસ્કૃતિને વધારે પસંદ કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે, કે, એ પોષાક વધારે સોઈકર, દેખાવડો અને બંધબેસતો છે; એ આહાર વિહાર પણ આરોગ્યવર્ધક, પૌષ્ટિક અને જીવનવિકાસને બહલાવનારો છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય મૌલિક, ઉદાર ભાવનાભર્યું, રસપ્રદ, સમૃદ્ધ તેમ વિધવિધ ભાત ને પ્રકારનું છે., જેમાંથી ઉમદા વિચાર અને સુંદર પ્રેરણા ચાલુ મળતાં રહે છે.

એ રૂચિનો પ્રશ્ન છે. બે સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં તેની સાથે પ્રથમ ઘર્પણ થવા પામે પણ ધીમે ધીમે એક બીજાનો સંબંધ જામતાં એમાંથી સરસ .

હોય તેનો સાર પ્રત્યેક જાણેઅજાણે ગ્રહણ કરે છે અને જગતના સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ તેની સાક્ષી પુરશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પર પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારનો પરિચય અને અભ્યાસ વધતા તેની અસર થવા માંડી હતી; તે તેના કલેવર પર છાપ પાડી શકી હતી; પણ એ વડે તેનો આત્મા હજી રંગાયો નહોતો. સદરહુ પ્રશ્ન સાહિત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચવાનો છે, પણ તેનો ઉલ્લેખ અહિં એટલા પુરતો કર્યો છે કે-શ્રીયુત વિજયરાય વૈદ્યે કૌમુદી ત્રૈમાસિક કાઢયું, તે ગુજરાતી પત્ર સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું હતું. પણ તેનાં ધોરણ અને ધ્યેય પાશ્ચાત્ય હતાં.

કૌમુદીનું પ્રકાશન એ, એમનો એક પત્રકાર તરીકે પહેલો પ્રયાસ નહોતો. સન ૧૯૨૦ માં "ચેતન" નામનું એક માસિક સુરતથી પ્રકટ થયલું, તેના એ મુખ્ય સંચાલક હતા.

તત્કાલીન ગુજરાત એમની નવીન દૃષ્ટિએ વ્યવહારપૂજક અને ભાવનાહીન, અનારોગ્ય અને સત્વ રહિત, લાગેલું અને પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરી પોતાને જે લાગણી ઉદ્‌ભવેલી તે એમણે નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી હતી.

"આપણે હમણાં જીવવાની રીતે નથી જીવતા ને મરવાની રીતે જીવીએ છીએ, તેનું કારણ પણ એટલુંજ કે સનાતન ભાવનાઓને અળગી કરીને ક્ષણભરમાં સુખ સગવડને હદથી જ્યારે સ્વીકારતાં આપણને શરમ નથી આવતી."

પણ એટલેથી એ અટકેલા નહિ; એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય હતો, અને તે સાહિત્ય ક્ષુદ્ર નિહાળી તેમને પુણ્યપ્રકોપ થયલો અને તે વિષે જે અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલો તે એમના માનસનું દર્શન કરાવશે.

તેમણે લખ્યું હતું.

"ગુજરાતનો રસાત્મા અત્યારે નીરોગી નથી, યુવાન વાચકોનો મ્હોટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પોષાય છે તે સાહિત્ય કળાહીન અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજનાર છે. સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેતાઓ આ દુર્વેગને છોડી શકે, અને એકદંડીઆ મહેલોમાં વસવાની પોતાની શાન્ત મનોવૃત્તિને સ્હેજ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ

* ચેતન પુ. ૧. પૃ. ૧૨.

ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અસ્ખલિતપણે અને એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નથી કર્યું. ત્હેને લીધે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'શબ્દજાળ' તરીકે ઓળખાવીને છીછરીયા મગજના છાલકા ટીકાખોરો ગુજરાતને છેતરે છે–ગુજરાતને કુપંથે દોરે છે. રોજ ઉઠીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરુષોનું સાક્ષરત્વ નામનું જ છે; અને કલાની પરીક્ષા તો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે; તેવાઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્ય તંત્ર કયાં સુધી રહેશે ?"*

આ ઉદ્‌ગારથી આપણે આશ્ચર્ય પામશું નહિ. લડાઈ પછી જે નવું માનસ પ્રકટયું હતું તેનું તે માત્ર પ્રતિબિંબ પાડે છે. આધુનિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અવલોકો ! એજ મનોદશા માલુમ પડશે. વિકટોરિયન યુગના લેખકો, કવિઓ અને નવલકથાકારોના ગ્રંથો આજે બહુ થોડા વંચાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુગના જીવન, આદર્શ અને ધોરણ પ્રત્યે સુગ બતાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આખા જગતમાં પ્રચંડ પરિવર્તન થવા પામ્યું છેઃ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અને તેની અસર નીચે આપણે પણ વત્તાઓછા આવેલા છીએ.

શ્રીયુત વિજયરાયે ઉપરોક્ત વિચારો વ્યક્ત કર્યા તે આ નવા વિચારોનો પ્રત્યાઘાત હતો. એટલે તેમણે જે વલણ અખત્યાર કર્યું તે યુગપ્રભાવ હતો.

'ચેતન' માસિક એક વર્ષથી વધુ સમય ચાલેલું નહિ; તે વિસરાઈ ગયું છે; પણ કૌમુદીકારના સંબંધને લઇને એને જે નવું ધોરણ તેમણે પ્રસ્થાપિત કર્યું તે દર્શાવવા પુરતો આ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સન ૧૯૨૫ માં કૌમુદી ત્રૈમાસિક શરૂ કર્યું ત્યારે શ્રીયુત વિજયરાયના વિચારો કાંઈ નરમ પડયા જણાય છે. તેનો ઉદ્દેશ રજુ કરતાં તેઓ લખે છે,

"તે અભિલાષ બે રીતે પુરી શકાયઃ રસસાહિત્યના સારા નમુના રજુ કરીને; તથા વિવેચન સાહિત્યનાં અંગોપાંગને પોષીને. પહેલી રીત દૃષ્ટાંત વડેજ ઉંચી સાહિત્યભાવના ખીલવે; બીજી રીત સિદ્ધાંત ચર્ચાદ્વારા સાહિત્ય પરીક્ષાનું કૈંક નિયમિત ધોરણ બાંધવામાં મદદ કરે, અને તેમાંથી

* ચેતન પુ. ૧, પૃ. ૧૪.

ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અસ્ખલિતપણે અને એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નથી કર્યું. ત્હેને લીધે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'શબ્દજાળ' તરીકે ઓળખાવીને છીછરીયા મગજના છાલકા ટીકાખોરો ગુજરાતને છેતરે છે—ગુજરાતને કુપથે દોરે છે. રોજ ઉઠીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરુષોનું સાક્ષરત્વ નામનું જ છે; અને કલાની પરીક્ષા નો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે; તેવાઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્ય તંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે?"*

આ ઉદ્‌ગારથી આપણે આશ્ચર્ય પામશું નહિ. લડાઈ પછી જે નવું માનસ પ્રકટયું હતું તેનું તે માત્ર પ્રતિબિંબ પાડે છે. આધુનિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અવલોકો! એજ મનોદશા માલુમ પડશે. વિક્ટોરિયન યુગના લેખકો, કવિઓ અને નવલકથાકારોના ગ્રંથો આજે બહુ થોડા વંચાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુગના જીવન, આદર્શ અને ધોરણ પ્રત્યે સુગ બતાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આખા જગતમાં પ્રચંડ પરિવર્તન થવા પામ્યું છેઃ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અને તેની અસર નીચે આપણે પણ વત્તાઓછા આવેલા છીએ.

શ્રીયુત વિજયરાયે ઉપરોક્ત વિચારો વ્યક્ત કર્યા તે આ નવા વિચારોનો પ્રત્યાઘાત હતો. એટલે તેમણે જે વલણ અખત્યાર કર્યું તે યુગપ્રભાવ હતો.

'ચેતન' માસિક એક વર્ષથી વધુ સમય ચાલેલું નહિ; તે વિસરાઈ ગયું છે; પણ કૌમુદીકારના સંબંધને લઇને એને જે નવું ધોરણ તેમણે પ્રસ્થાપિત જે બ્હેનોને શાળા કે પા[illegible] ઉલ્લેખ કર્યો છે.
એવી મ્હોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ માટે આ પત્ર ખાસ કરીને પ્રકટ થતું હોવાથી અમે તે કરવાનું માથે લીધુ છે."×

એ પત્ર ત્રૈમાસિક હતું, સુંદરી સુબોધ માસિક ૧૦૦ પૃષ્ટનું નિકળતું પણ તે અનિયમિત થઈ ગયું હતું; અને જગત, અગાઉ કહ્યું તેમ, આ સમયે વિદ્યુત વેગે ગતિ કરી રહ્યું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં આપણી બ્હેનોને તેના જીવનમાં અને અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય અને મદદગાર નિવડે

---

* સવિસ્તર માહિતી માટે જુઓ, સૌ. જમનાબ્હેન સક્કઈ સ્મારક ગ્રંથ.

× શ્રી હિતોપદેશ પુસ્તક ૧. અંક ૧, પૃ. ૩.

એવા એક સારા માસિકની ઉણપ સાલવા લાગી અને તે માટે માગણી થવા માંડી હતી.

સ્ત્રીઓનું માસિક આપણી બ્હેનો જ ચલાવે એ ઇચ્છનીય છે, પણ એ સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી; વળી એક માસિક ચલાવવામાં અને તે પણ સ્ત્રીઓનુ, ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે, અને તેની જવાબદારી વિશેષ હોય છે; એટલે સ્ત્રી માસિકનો પ્રશ્ન શિક્ષિત વર્ગમાં આ સમયે ખૂબ જ ચર્ચાતો પણ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કોઈ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે શ્રીયુત જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માએ એ બીડું ઝડપ્યું. લાંબા સમયથી તેઓ એ ભાવના સેવી રહ્યા હતા, તે સારૂ તેમણે આ સુન્દર તક જોઈ; અને ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળે એમનું મુખપત્ર "સ્ત્રી હિતોપદેશ" એમના નવા માસિક સાથે જોડી દેવાની ખુશી બતાવતા શ્રીયુત વર્માનો ઉત્સાહ વધ્યો હતો.

સન ૧૯૨૩માં "ગુણસુન્દરી" માસિક નીકળ્યું. તેના તંત્રીના જ શબ્દોમાં કહીશું, કે એ પત્રનો આશય "સ્ત્રી વિષયક ધાર્મિક, સામાજીક અને રાજકીય પ્રશ્નો, સ્ત્રીઓનું જાહેર જીવન, સ્ત્રીઓના ધર્મ, સમાજ સેવા, સ્ત્રીઓનું ગૃહજીવન, ગૃહવ્યવસ્થા, શિવણ, ભરત, ગુંથણ, પાકશાસ્ત્ર, સતીઓનાં અને મહા પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્ર, બોધદાયક રસિલી વાર્તાઓ, ઘરવૈદું, બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં અને કેળવવાં, સામાન્ય આરોગ્યજ્ઞાન, જાતીય જ્ઞાન, ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો, બાળકો અને સ્ત્રીઓની રમતો વગેરે, તેમજ દરેક અંકમાં તંત્રી નોંધ, દેશ પરદેશની સ્ત્રીઓ વિષે સમાચાર, જૂદી જૂદી ભાષામાં નીકળતાં સુન્દર માસિકોના જાણવા યોગ્ય લેખોની રસમય ચુંટણી અને હાસ્ય રસિક લેખો અને કાવ્યોને સ્થાન આપી, આ માસિકને બને તેટલું આકર્ષક, રસિક, જ્ઞાનબોધ અને સ્ત્રી ઉપયોગી કરવાની સાથે સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ થાય, તેઓ સ્વતંત્ર બને અને સમાજ જીવનમાં સ્ત્રી તેના યોગ્ય અને સમાન હકો મેળવી શકે, એ વિચાર અને પ્રવૃત્તિ પોષવાનો તેમજ નવ નારી (New Woman) તૈયાર કરવાનો હતો;" અને એ માસિકની છેલ્લાં પંદર વર્ષોની કારકીર્દી અવલોકતાં આપણે કહેવું પડશે કે 'ગુણસુન્દરી' માસિકની સેવા સ્તુતિપાત્ર નિવડી છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા આટલા પ્રયત્નો પણ થયા હતા, પણ બાળકો માટે બાળસાહિત્ય ઉભું કરવા, તેમને સારૂં વાચન પૂરૂં પાડવા સન ૧૯૨૦ સુધી કાંઈ ધોરણસર તજવીજ થઈ નહોતી; કેવળ પ્રમાદ સેવાતો હતો.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તે સંબંધમાં શું થઇ શકે તે વિષે રીપોર્ટ કરવા એક સમિતિ સુદ્ધાં નીમી હતી. પછીથી એ દિશામાં સુંદર પ્રગતિ થયલી છે; બાળસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં અને સુંદર લખાયું છે; તેમ બાળ માસિકોની સંખ્યા પણ સંતોષકારક માલુમ પડશે. તેની પહેલ કરનાર શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન હતા. કેવા સંજોગોમાં એ "બાળમિત્ર" ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી અને હાલમાં તેની શી સ્થિતિ છે એ હકીકત એમના જ શબ્દોમાં જણાવીશું:—

"સને ૧૯૧૮ માં ચોરવાડવાળા શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ તરફથી રૂ ૬૦૦૦) ની રકમ મારી મારફત બાળઉછેર અને બાળકેળવણીના કામ માટે ચ. એ. સોસાયટીને ટ્રસ્ટ ફંડ તરીકે મળી; એટલે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ સાથે અમારી મંડળી શાંતિનિકેતનનો પ્રવાસ કરતી હતી ત્યારે, બાળમિત્ર માસિકની યોજના વિચારી અને તે પછી થોડી મુદતમાં માસિકનું મુખપૃષ્ટ તૈયાર કરવાનું કામ શ્રીયુત રવિશંકરને અને તંત્રીપદ સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલને સોંપાયું. આ માસિકે ઉચ્ચ કોટિના બાળકો માટેના માસિક તરીકે ટુંક મુદતમાં નામના મેળવી. આ માસિક માટે સ્વતંત્ર વિદ્વાન તંત્રીઓની યોજના ચાલુ રહી, જેથી છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી 'બાળમિત્ર' બાળકોની સુંદર સેવા બજાવ્યે જાય છે, અને ફંડની આર્થિક મદદ વિના માત્ર લવાજમથી જ પોતાનો નિભાવ કર્યે જાય છે."*

પ્રેમાનંદના નામે મળેલાં નાટકો સિવાય બીજી એવી કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી હજી મળી આવેલી નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ શરૂ થયા પછી, નવી કેળવણીનો લાભ લઇ, દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે કેટલાંક સ્વતંત્ર નાટકો પહેલપ્રથમ લખેલાં અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવાતાં, ખૂબ વખણાયાં હતાં. તે પછી સાહિત્યકારો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી નાટકના તરજુમા કરતા, તેમ સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચતા, પણ તે રંગભૂમિને અનુકૂળ થતા નહિ. આવી અડચણો છતાં આપણી રંગભૂમિને ઉંચે લઈ જવામાં વાઘજી આશારામ, ત્ર્યંબકલાલ (વાંકાનેર કંપનીના) ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી અને અમૃત નાયકના પ્રયાસો સંતોષકારક લેખી શકાય, પરંતુ તેમાં સુધારાને બહોળો અવકાશ હતો, અને શિક્ષિત વર્ગે,

* ચરોતર, સને ૧૯૩૬, વર્ષ ૬, અંક ૬-૭

સ્ત્રી પુરૂષ ઉભય, તેમા સક્રિય ભાગ લેતા થાય તો જ આપણી રગભૂમિ સુધરે અને ઉચી કક્ષાએ પહોચે એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

સ્વર્ગસ્થ નૃસિંહદાસ ભ. વિભાકર એક પ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટર હતા; પ્રખર વક્તા હતા, સાહિત્ય, કળા, સમાજ સુધારો અને રાજકારણમાં આગળપડતો ભાગ લેતા હતા, એટલુજ નહિ પણ એમણે કેટલાક નાટકો લખ્યા હતા, તે સ્ટેજ પર ફત્તેહમંદ નિવડયા હતા તેઓ જગતને એક રગભૂમિ રૂપે જોઇ રહ્યા હતા. અને એવી માન્યતા ધરાવતા હતા કે, "નાટકનો અને રંગભૂમિનો રગ આખા પ્રજાજીવનને રંગી રહેલ છે. આ પરિસ્થિતિ પસદ હોય યા નહિ, ઈષ્ટ હોય યા નહિ, પણ એમાથી કોઈ છટકયુ નથી, કોઈ છટકી શકવાનુ નથી."*

આપણે જાણીએ છીએ કે રંગભૂમિ જેમ આનંદ આપે છે તેમ તે લોકશિક્ષણનુ ઉત્તમ અગ છે: અને પ્રચારકાર્ય અર્થે તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેથી 'રગભૂમિ' પત્રનો સત્કાર કરતા આપણા જાણીતા સાક્ષર અને રાષ્ટ્રનેતા શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ તે સંબંધમા જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તે મનનીય માલુમ પડશેઃ

"નવા લેખકો અને નટોના પ્રયત્નોનું ઉચા પ્રકારનુ નિરીક્ષણ થાય, તેમને યોગ્ય માર્ગ દેખાડાય તો જ આપણી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર સાધી શકાય. જયા સુધી આમ થાય નહીં ત્યાં સુધી રંગભૂમિના ક્ષેત્રમા ઉચી કોટિના કળાકાર ન આવે એ સ્વાભાવિક છે.

' આપણા દેશમા એક બીજી ઘણી જ ભૂલભરેલી માન્યતા પ્રવર્તે છે, અને તેને લીધે રગભૂમિની પ્રગતિ અટકી છે. લોકો નટનો ધધો હલકો માને છે. આ માન્યતા ઘણીજ હાનિકારક છે. અને જ્યારે કેળવાયેલા ને ઉચ્ચાભિલાષી લોકો રગભૂમિમા રચનાત્મક રસ લેતા થશે ત્યારે જ આ માન્યતા દૂર થશે, અને રગભૂમિ જીવનનુ એક સુદર અંગ બની રહેશે.

આ ઉપરાત આપણી રગભૂમિને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરવાની છે, હાલ રાષ્ટ્રીય ચળવળને રંગભૂમિપર ઉતારવામાં આવે છે-પણ તેનું નામ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ ન કહેવાય. આપણી કલા, સાહિત્ય ને જીવનની તેના પર લાક્ષણિક છાપ પડે ત્યારે જ આ હેતુ સધાયો કહેવાય અને જ્યાં સુધી જેના અંતરમા રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની જ્યોત જળહળતી હોય, એવા

* રગભૂમિ વર્ષ ૧. પૃ ૮.

કેળવાયલાં સ્ત્રી પુરુષો રંગભૂમિમાં રસ લે નહિ, ત્યાં સુધી આ હેતુ પણ પાર નથી પડવાનો અને રંગભૂમિ નીરસ ને નિર્જીવ જ રહેવાની.+

રંગભૂમિની પેઠે આપણા દેશના ગૌરવરૂપ શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, નકશી કામ, ઉંચી કારિગરીના હુન્નર ઉદ્યોગના નમૂનાઓ, ઐતિહાસિક અવશેષો, સિક્કાઓ અને નમુનેદાર અને કિંમતી ચીજોના રક્ષણ, સાચવણી અને સંગ્રહ બાબત આપણે તદ્દન બેદરકાર હતા. તે દિશામાં લૉર્ડ કર્ઝને લીધેલાં પગલાં અગત્યનાં તેમ આવકારપાત્ર હતાં. એ વિષયમાં આપણા પ્રાન્તમાં શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ ગર્ભશ્રીમંત હતા, તેમ કલારસિક અને વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. લેખકોની કદર કરી જાણતા એટલું જ નહિ પણ જે કાંઈ ઐતિહાસિક, કલા વિષયક, દેશની કારિગરી અને હુન્નર ઉદ્યોગના નમુનારૂપ સુંદર, કિંમતી, વિશિષ્ટ ખુબીવાળી, અપ્રાપ્ય કોઈ ચીજ કે ચિત્ર કે પુસ્તક કે હાથપ્રત કે શિક્કો, તામ્રપત્ર, હથિયાર વગેરે જોવામાં આવતા તે મ્હોં માંગ્યું મૂલ્ય આપીને તેઓ ખરીદ કરી લેતા. એ રીતે એમણે જે સંગ્રહસ્થાન રચ્યું હતું તે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં અપ્રતિમ હતું. એમના એ સાહિત્ય અને કલાપ્રેમથી આકર્ષાઈને બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના કાર્યકર્તાઓએ શેઠશ્રીને સત્કાર કમિટીના પ્રમુખ નિમ્યા હતા; એ વસ્તુ પ્રતિના પ્રેમથી ખેંચાઈને આપણા સુંદર અને નમુનેદાર ચિત્રોનો પ્રજાને પરિચય કરાવવા "સુવર્ણમાળા" નામે ચિત્ર આલબમ પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી હતી, અને તે સારૂ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રેસ ખાસ સ્થાપ્યું હતું; પાછળથી એ ચિત્ર આલબમને સાહિત્ય કળાનું ત્રિમાસિક કર્યું હતું, જે છેવટે માસિક થવા પામ્યું હતું; એનો ઝોક મુખ્યત્વે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, ચિત્રકળા અને સ્થાપત્ય વગેરેનું ગૌરવ અને મહત્તા દર્શાવવાનો હતો; અને તે કાર્યમાં એમને એમનો મ્હોટો અને મૂલ્યવાન કળા સંગ્રહ બહુ મદદગાર નિવડ્યો હતો. છેવટના ભાગમાં એમની નાણાંકીય સ્થિતિ તંગ થતાં એ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી હતી; પણ ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ અખતરો એક ચિરસ્થાયી સ્મારક મૂકી ગયો છે.

એવા જ ઉદ્દેશવાળું "પુરાતત્ત્વ" ત્રૈમાસિક સન ૧૯૨૨માં નિકળ્યું હતું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતાં જૂદા જૂદા વિષયોના વિદ્વાનો તેની છાયા નીચે એકત્ર થયા હતા. તે સૌ દેશપ્રેમી હતા એટલું જ નહિ

+ "રંગભૂમિ" પુ. ૧. પૃ. ૧૧.

પણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, ઈતિહાસ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઉંડા અભ્યાસ અને અન્વેષક હતા. આપણા દેશનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્ત્વનું ભાન ફરી જાગૃત કરવા અને તેનો યથોચિત ખ્યાલ આપવા, પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી એકત્ર કરવા અને તેનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી ગ્રંથો લખવા પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના, વિદ્યાપીઠના અંગે ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. તેનું પ્રયોજન દાખવતાં કાકાસાહેબ કાલેલકરે સાચું જ કહ્યું હતું, કે "ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો બરોબર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હમેશાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મ પરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ દેશમાં રાજકીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય વિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે અથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું."*

બીજા પ્રાન્તોમાં એ વિષયમાં સારી પ્રગતિ થયલી હતી. માત્ર ગુજરાત પછાત હતું. એ દૃષ્ટિએ પણ તે ઉણપ પૂરી પાડવાની જરૂર હતી. આમ પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના સમયોચિત અને આવશ્યક હતી; તેના મુખપત્ર તરીકે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિક કાઢવામાં આવ્યું હતું, તે એ પ્રવૃત્તિનું પોષક અંગ હતું. પાંચ વર્ષના અલ્પ કાળમાં તે ઘણું સંગીન કાર્ય કરી શક્યું હતું, પણ એવામાં સવિનય કાયદા ભંગની ચળવળ ઉપસ્થિત થતાં વિદ્યાપીઠના ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓ તેમાં જોડાયા હતા; એટલે તે પ્રવૃત્તિ સમૂળગી બંધ પડી હતી. ગુજરાતીઓ પ્રધાનતઃ વ્યવહારુ ગણાય છે અને તેમનામાં વિદ્યાવ્યાસંગ ઓછો હોય છે પણ એ 'પુરાતત્ત્વ' પત્રે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું કે ગુજરાતમાં પણ સારા અને પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનો અને લેખકો છે. પત્રનું સંપાદન તદ્દન ઉંચી કોટિનું હતું અને તે ટુંક મુદતમાં આટલું યશસ્વી થઈ પડયું તેનું કારણ તેના સંપાદક શ્રીયુત રસિકલાલ છોટાલાલ પરિખ, અહર્નિશ તેનું ચિંતન કરતા રહેતા; તેઓ એક માર્મિક અભ્યાસી છે તે એમની "સ્વાધ્યાય" નોટ્સ સાક્ષી પૂરશે. તેઓ ગુજરાતનું એક છુપું પણ અમોલું વિદ્વદ્રત્ન છે, એમ કહેવામાં અમે લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

---

* 'પુરાતત્ત્વ' વર્ષ ૧, અંક ૧, પૃ. ૧.

નવજીવનનું તંત્ર મહાત્માજીને સોંપી દીધા પછી શ્રીયુત ઈન્દુલાલને વિશ્રાન્તિ મળી હતી, પણ એમના પ્રવૃત્તિમય જીવનને શાન્ત બેસી રહેવું ગોઠે એમ નહોતું. એમની એવી પ્રકૃત્તિ નહોતી. ચોવીસે કલાક એમને કાંઈ ને કાંઈ કામ કરવાનું જોઈએ. કાંઈ કાંઈ યોજનાઓ તેઓ વિચારતા; વિધ વિધ પ્રશ્નો, રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક તેમની નજર સમીપ આવી ખડા થતા; તેની ચર્ચા થાય, તે વિષે લોકમત કેળવાય એમ તે ઈચ્છતા; તેમનું લેખન વાચનનુ કાર્ય ચાલતું હતું; પણ એક સારા માસિકની ખોટ તેમને ખટક્યા કરતી હતી; એટલે તેમણે "યુગ ધર્મ" નામે નવા માસિકનુ સંપાદન કાર્ય હાથ ધર્યું. થોડો સમય ન ગયો એટલામાં એમનો જેલનિવાસ થયો. ડૉ. સુમન્ત મહેતા, જેઓ એ સમયમાં વડોદરા રાજ્યની માનભર્તબાની અને ઉંચા હોદ્દાની નોકરી છોડી દેશસેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, તેમણે, પત્ર કારિત્વનાં કાર્યનો અગાઉ અનુભવ નહિ છતાં, તે માસિકને એકલે હાથે ટકાવી રાખવા, પુષ્કળ શ્રમ લીધો હતો; પણ સંજોગવસાત્ તે આખરે બંધ કરવું પડ્યુ હતું. તથાપિ એની ચીનગારીમાંથી 'યુગધર્મ'નું પ્રસ્થાન થતું હોય તેમ 'પ્રસ્થાન' માસિક પ્રકટયુ હતુ. એ જાતના સારા માસિકની ખોટ હતી એ ઉપર જણાવ્યુ છે. તેના સંપાદકો શ્રીયુત રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને શ્રીયુત રસિકલાલ છોટાલાલ પરિખ, બંને મુંબાઈ યુનિવરસિટીના પદવીધરો હતા; એમના જીવનમાં સેવાભાવ સંચરતો; અને તેઓ વળી રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા; ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમા આવતાં તેઓ તેના અધ્યાપકો નિમાયા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના સાહિત્યથી તેઓ પૂરા પરિચિત હતા, એટલું જ નહિ પણ એ વિષયમાં ઉંડા ઉતરેલા હતા.

વિદ્યાપીઠમાં એમણે એમની આસપાસ વિદ્યાર્થીઓનું એક સુંદર વૃંદ જમાવ્યું હતું. અને એમની પાસેથી પ્રેરણા અને સંસ્કાર પામીને, એમાંના કેટલાકોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ, નાટકકાર કે વાર્તા લેખક તરીકે સારી નામના મેળવેલી છે. તેઓ બને ગંભીર ચિંતકો અને સમર્થ લેખકો તરીકે સારી રીતે ગુજરાતમાં જાણીતા છે; અને તેઓ "પ્રસ્થાન" માટે એક ઉચી કોટિનું લેખક મંડળ ઉભું કરવા શક્તિમાન થયા છે; જે વાચક વર્ગને જમાનાને અનુસરતુ અને તેમની અભિરૂચિને તૃપ્ત કરતું, સુંદર, રસિક અને સંગીન વાચન સાહિત્ય ચાલુ આપતા રહ્યા છે; તે કારણે ગુજરાતી માસિકોમાં આજે 'પ્રસ્થાન' પ્રથમ સ્થાન લે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિ માસ એ માસિકમાં દેશના ચાલુ પ્રશ્નો પર તેમજ સામાન્ય જ્ઞાન, ઈતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર પર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ, ગંભીર, વિચારણીય, ઉપયુક્ત અને મહત્વના લેખો પ્રગટ થવા પામે છે, એ તેની લોકપ્રિયતાનુ મુખ્ય કારણ છે; પણ તેનું ખાસ આકર્ષણ તંત્રીનો 'સ્વૈરવિહાર' છે; ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નવું તત્ત્વ હતું; એ વડે તંત્રીનું વ્યક્તિત્વ નોખું તરી આવે છે અને દીપી ઉઠે છે.

તેના વિદ્વાન તંત્રીઓ, એ પત્રની જવાબદારી હાથ ધરતાં, જે ઉચ્ચ આદર્શ વાચક વર્ગ સમીપ રજુ કર્યો હતો, તે અત્રે ઉતારીશું, તે એ પત્રના ધોરણ અને કાર્યનીતિનું સુંદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છેઃ—

"માણુસ જોઈને ચાલે એથી વધારે શું કરી શકે? દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્.

આ ક્રમે 'પ્રસ્થાન'ની પ્રસ્થાનભૂમિ, ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી ભાષા છે. તેની દૃષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉકેલવા અને તેની ચર્ચા કરવી એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોંચે તેટલે નજર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

જોઈને ભરેલું પગલું પવિત્ર થાય છે તો એ જોનારી દૃષ્ટિ પણ સંસ્કારી હોવી જોઈએ. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જેને 'દિટ્ઠિ' એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે એવી નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેને દર્શન કહે છે એવી એ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ અભિમાનથી, મતાગ્રહથી કે સ્વાર્થથી એ વાંકી કે કલુષિત થવી ન જોઈએ. વળી એ દૃષ્ટિ હાલનાં શાસ્ત્રોથી સંસ્કૃત થયેલી હોવી જોઈએ. હાલનાં ઘણાંખરાં શાસ્ત્રો પશ્ચિમમાં વિકાસ પામ્યાં છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રંગાઈને આવે છે એ ખરૂં. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો અત્યારે ઘણા વેગથી આવી આપણને સ્થિર પગે જોવા કે વિચાર કરવા દેતા નથી એ ખરૂં. છતાં વિજ્ઞાનના વિચારો કોઇપણ એક દેશના ગણાવા ન જોઇએ. આપણે વિજ્ઞાનથી આપણી દૃષ્ટિને સંસ્કારી કરવી જોઇએ. વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી ઈતિહાસની ભોંયપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે બરાબર વિલોકવી જોઈએ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશના પ્રશ્નો, કલાના અને તત્ત્વ જ્ઞાનના, રહેણીકરણીના, સંપત્તિના, સમાજના, નાતના, કુટુંબ સંસ્થાના, કોમોના, ધર્મોના, રાષ્ટ્રોના, રાજકારણના સર્વ પ્રશ્નો

સમજવા જોઈએ અને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે તેવો તેમનો નિકાલ લાવવો જોઇએ.

સમાજનાં ઘણાંખરાં અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાબુદ થાય છે. સમાજનો મ્હોટા ભાગ અમુક પ્રશ્નનો વિચાર કરતો થઇ જાય તો તેનો નિકાલ એની મેળે આવી જાય છે, છતાં જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્યવસાયી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રકટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ થએલું જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચૈતન્યની ઉણપનું ચિન્હ છે. એ ચૈતન્ય ઇશ્વર પાસેથી કે ધર્મથી આવે. કર્મવીર પુરુષોના પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સત્સંગથી આવે, કલાથી જાગૃત થાય કે જ્ઞાનના પુનઃ પુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ઘણો મ્હોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડયો છે. તેમાં સાહિત્યથી જે શક્ય હોય તે, જેટલું થઇ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન'માં પ્રમાણિક રીતે, હેતુપુરઃસર કરેલી કોઈપણ વિષયની ચર્ચાને સ્થાન છે. તેની ભાષા ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી ભાષા ગમે તેવા ભવ્ય, ગંભીર, ઉચ્ચ, ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનુ વાહન બની શકે છે અને તેવા વિષયોનો ગૂજરાતીમાં વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માલુમ પડે છે અને વિકાસ પામે છે. તેના વાંચનારા મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર ઉચ્ચ ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારો ગ્રહણ કરવા ગૂજરાતીઓ સમર્થ છે. અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રજુ કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માલુમ પડી આવશે અને વિકાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ."*

યુરોપીય યુદ્ધનો અંત નહોતો આવ્યો તે પહેલાં રૂશિયામાં પ્રચંડ બળવો જાગી, ઝારનો નાશ કરી, નવો સામ્યવાદીવિચારવાળો પક્ષ સત્તામાં આવ્યો હતો; તેનો પ્રધાન હેતુ, મુડીવાદનું સત્તાબળ તોડી, જગતમાં સામ્યવાદનું વિચાર વાતાવરણ ફેલાવવાનો, અને સમાજની નવેસર વ્યવસ્થા અને રચના કરવાનો હતો.

એ સામ્યવાદના ગુણદોષ ચર્ચવાનું આ સ્થાન તેમ પ્રસંગ નથી; પણ

* પ્રસ્થાન ૧૯૮૨, પુ. ૧. અંક ૧. પૃ. ૨-૩.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિ માસ એ માસિકમા દેશના ચાલુ પ્રશ્નો પર તેમજ સામાન્ય જ્ઞાન, ઈતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર પર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ, ગભીર, વિચારણીય, ઉપયુક્ત અને મહત્વના લેખો પ્રગટ થવા પામે છે, એ તેની લોકપ્રિયતાનુ મુખ્ય કારણ છે; પણ તેનું ખાસ આકર્ષણ તંત્રીનો 'સ્વૈરવિહાર' છે, ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નવું તત્ત્વ હતું, એ વડે તત્રીનુ વ્યક્તિત્વ નોખુ તરી આવે છે અને દીપી ઉઠે છે.

તેના વિદ્વાન તંત્રીએ, એ પત્રની જવાબદારી હાથ ધરતાં, જે ઉચ્ચ આદર્શ વાચક વર્ગ સમીપ રજુ કર્યો હતો, તે અત્રે ઉતારીશું, તે એ પત્રના ધોરણ અને કાર્યનીતિનું સુદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છેઃ—

"માણુસ જોઈને ચાલે એથી વધારે શુ કરી શકે? दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्.

આ ક્રમે 'પ્રસ્થાન'ની પ્રસ્થાનભૂમિ, ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી ભાષા છે. તેની દૃષ્ટિનુ કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉકેલવા અને તેની ચર્ચા કરવી એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોચે તેટલે નજર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

જોઈને ભરેલુ પગલુ પવિત્ર થાય છે તો એ જોનારી દૃષ્ટિ પણ સંસ્કારી હોવી જોઈએ. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જેને 'દિટ્ઠિ' એટલે, મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે એવી નહીં પણ સસ્કૃત સાહિત્યમાં જેને દર્શન કહે એવી એ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ અભિમાનથી, મતાગ્રહથી કે ' ધા એ વાંકી કે કલુષિત થવી ન જોઈએ. વળી એ દૃષ્ટિ હાલનાં ' સસ્કૃત થયેલી હોવી જોઈએ. હાલનાં ઘણાંખરાં શાસ્ત્રો .માં વિકાસ પામ્યાં છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રગાઈને ે છે એ ખરૂ. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો અત્યારે ઘણા વેગથી આવી આપણુને સ્થિર પગે જોવા કે વિચાર કરવા દેતા નથી એ ખરૂ. છતાં વિજ્ઞાનના વિચારો કોઇપણ એક દેશના ગણાવા ન જોઇએ. આપણે વિજ્ઞાનથી આપણી દૃષ્ટિને સંસ્કારી કરવી જોઇએ. વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી ઈતિહાસની ભોંયપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે બરાબર વિલોકવી જોઈએ અને તેમાથી ઉત્પન્ન થતા જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશના પ્રશ્નો, કલાના અને તત્ત્વ જ્ઞાનના, રહેણીકરણીના, સંપત્તિના, સમાજના, નાતના, કુટુંબ સંસ્થાના, કોમોના, ધર્મોના, રાષ્ટ્રોના, રાજકારણુના સર્વ પ્રશ્નો,

સમજવા જોઈએ અને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે તેવો તેમનો નિકાલ લાવવો જોઇએ.

સમાજનાં ઘણાખરા અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાબુદ થાય છે. સમાજનો મ્હોટા ભાગ અમુક પ્રશ્નોનો વિચાર કરતો થઇ જાય તો તેનો નિકાલ એની મેળે આવી જાય છે, છતા જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્યવસાયી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રકટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પરાઙ્મુખ થએલુ જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચૈતન્યની ઉણપનુ ચિન્હ છે. એ ચૈતન્ય ઇશ્વર પાસેથી કે ધર્મથી આવે. કર્મવીર પુરુષોના પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સત્સગથી આવે, કલાથી જાગૃત થાય કે જ્ઞાનના પુનઃ પુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ઘણો મ્હોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડ્યો છે. તેમા સાહિત્યથી જે શકય હોય તે, જેટલુ થઇ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન'મા પ્રમાણિક રીતે, હેતુપુરઃસર કરેલી કોઈપણ વિષયની ચર્ચાને સ્થાન છે. તેની ભાષા ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી ભાષા ગમે તેવા ભવ્ય, ગંભીર, ઉચ્ચ, ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનુ વાહન બની શકે છે અને તેના વિષયોનો ગૂજરાતીમા વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માલુમ પડે છે અને વિકાસ પામે છે. તેના વાચનાર મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગભીર ઉચ્ચ ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારો ગ્રહણ કરવા ગૂજરાતીઓ સમર્થ છે. અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રજુ કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માલુમ પડી આવશે અને વિકાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ"*

યુરોપીય યુદ્ધનો અંત નહોતો આવ્યો તે પહેલા રૂશિયામા પ્રચડ બળવો જાગી, ઝારનો નાશ કરી, નવો સામ્યવાદીવિચારવાળો પક્ષ સત્તામાં આવ્યો હતો, તેનો પ્રધાન હેતુ, મુડીવાદનુ સત્તાબળ તોડી, જગતમાં સામ્યવાદનું વિચાર વાતાવરણ ફેલાવવાનો, અને સમાજની નવેસર વ્યવસ્થા અને રચના કરવાનો હતો.

એ સામ્યવાદના ગુણદોષ ચર્ચવાનુ આ સ્થાન તેમ પ્રસંગ નથી, પણ

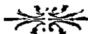
* પ્રસ્થાન ૧૯૮૨, પુ. ૧ અંક ૧ પૃ ૨-૩

અસ્થાપિત અને પરંપરાથી ઉતરી આવતાં ધોરણો અને પ્રણાલિકાને એ નવા વિચારે હચમચાવી મૂક્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ નવા આદર્શ અને સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરી, તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં મૂકવા પ્રયત્નો થયા છે, અને તેની વર્તમાન જગત પર ભારે અસર થવા પામી છે; આ નવા અને જુના ધોરણોના ઘર્ષણમાંથી કયી પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવશે એની આગાહી કરવી એ પણ હાલમાં કઠિન થઈ પડયું છે. પણ તે જુદો પ્રશ્ન છે.

આપણે અહિં પણ એ સામ્યવાદી વિચારોએ આક્રમણ કયુ છે, અને તેનો પ્રચાર કરવા સન ૧૯૨૯ માં "નવયુગ" નામનું માસિક નિકળ્યું હતું.

તેની જુંબેશ સામાન્ય રીતે જુનવાણી–જુના ધોરણ અને આદર્શ સામે છે; તે સમાજનું નવેસર બંધારણ ઇચ્છે છે, નવાજુનાનો સુમેળ બેસાડવા તે માગતું નથી, પણ તે પાયામાંથી નવી ઇમારત ઉભી કરવા તત્પર થયું છે, એટલે આપણા સમાજના બંધારણ અને સ્થિતિને મદદરુ સામ્યવાદી વિચારો વિરોધી અને ક્રાન્તિકારી લાગે છે; વળી તેને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી; અને ઉંચા નીચાના ભેદ તે સ્વીકારતું નથી. તેનું ધ્યેય માત્ર "સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુભાવના, એ છે; અને તેની સિદ્ધિ એ જ તેનું જીવનવ્રત છે."*

છેલ્લાં પચીસ વર્ષનો આપણો ઇતિહાસ અવલોકતાં, દેશમાં નવાં નવાં બળો ઉપસ્થિત થતાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, નવાં નવાં માસિકો પ્રકટેલા, તેમાંના ઘણાંખરાં પર ગાંધીજીના વિચારની, ગાંધીવાદની છાયા પ્રધાનપણે પડેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું પીઠબળ એમાંથી તેમણે મેળવેલું માલુમ પડશે. આ પ્રમાણે ગાંધીયુગનો પ્રભાવ આપણાં નવાં પત્રકારિત્વ પર પણ પડેલો છે.

* 'નવયુગ', વર્ષ ૧ લું પૃ. ૨.

પ્રકરણ ૫ મું

સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ

"ચોતર્ફ સ્ત્રીની પુરગ પશુશક્તિ રચ્યો,
દુર્ભેદ્ય દુર્ગ રચિયો દઢભાવનાનો,
નારીમને નિરખી ત્યાં નહિ ભાવસિદ્ધિ,
ત્યાં જોઈ જીવનનિબંધનકારી બુદ્ધિ. ૨૫

એ ભ્રષ્ટ ભાવતણી ભાંગની ભીત્તિઓનાં
ખંડેરપે રચી રહી નવ ભાવનાઓ,
નારીત્વ નૂતનતણા નવરંગ જેથી
ખીલે પ્રફુલ્લ શરદિન્દુ સમા પ્રસન્ન. ૨૬

એ ફેંકતી પુરુષનો પ્રભુભાવ દૂર
સ્વાતંત્ર્ય ને ગજવતી ગરવું સમત્વ,
બોલી, 'અમે નરતણી ધરઢીંગલી ના,
આ સૃષ્ટિગૌરવતણી સબલા વિધાત્રી.' ૨૭

નારીત્વની સકલસિદ્ધિની કલ્પનાઓ
આત્માવિકાસ અનુરૂપ ઉગાવી એણે,
કેન્દ્રસ્થ જે પુરુષ જીવનમાં હતો તે
ત્યાંથી હટાવી નિજ મૂર્તિ તહીં જ સ્થાપી. ૨૮

તેણે તજ્યું પુરુષજાતિપરાયણત્વ,
આત્માપરાયણ થવા સહુ શક્તિ યોજી,
ના કામિની રમણી, ના લલના, ના ભાર્યા,
ઉત્ફુલ્લી એ જગતશક્તિસ્વરૂપ આર્યા."* ૨૯

સુન્દરમ્

"સ્ત્રીઓમાં ચેતન આવ્યું છે, તેઓ તેમના હક્ક સ્થાપિત કરતી થઈ છે, અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વાંછે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં ગંભીર પરિવર્તન થયું છે, અને મહાન સામાજિક ક્રાંતિની શરૂઆત થતી હોય એમ સુવૃત્તિઓ ગતિમાન થઈ છે. નવો યુગ પ્રગટ્યો છે એ સમયે સ્ત્રીઓ પુરુષોની ગુલામ થઈ રહેશે નહિ તેમ અધમ, નબળી, ગૃહકામની દાસી એ

* લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ. ૫–૬.

સ્થિતિમાં મૂકાશે નહિ. સમાનતાના ધોરણે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે સાથે કામ કરશે અને તેઓ એક બીજાના સાચા સાથી બનશે અને એ સ્વાતંત્ર્યમાંથી જન્મેલું જીવન સુખી અને સ્વતંત્ર થશે."*

અંગ્રેજ પ્રજાના સંસર્ગમાં આવતાં આપણા લોકોનું ધ્યાન સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા પ્રતિ તેમજ આપણા સમાજમાં બાળલગ્નની પ્રથા પ્રવર્તતી હતી અને વિધવા વિવાહ સામે સખ્ત પ્રતિબંધ હતો, તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને સુધારા કરવા પ્રતિ ખેંચાયું હતું.

આરંભકાળના કવિઓ અને લેખકો તેમજ સુધારકોના પ્રયાસો એ દિશામાં વળેલાં હતાં.

છોકરાઓની પેઠે છોકરીઓને પણ ભણાવવી જોઈએ એ વિચારે, બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ દૃઢ થતાં, પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું. ગુજરાતમાં પહેલવહેલી કન્યાશાળા સ્થાપવાનો યશ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેની પ્રેરણા અને સહાયતા વડે અમદાવાદની બે મ્હોટી કન્યાશાળાઓ, શેઠાણી હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા અને રા. બા. મગનભાઈ કન્યાશાળા—આજે પણ કન્યાકેળવણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મુખ્ય હિસ્સો આપી રહી છે.

ભણેલી સ્ત્રીનો ગૃહસંસાર સુખી અને આનંદમય નિવડે છે એ બતાવવા સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ઉદયરામે 'જયકુમારી વિજય' નાટક 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રથમ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, અને કન્યાશાળામાં લોકો તેમની કન્યાઓને વિના સંકોચે મોકલવાને દોરાય, તે માટે તે સમયે કેટલાક ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓએ તેમની મ્હોટી વયની પત્નીઓને અને પુત્રીઓને કન્યાશાળામાં ભણવા મોકલી, સ્ત્રી કેળવણીનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો.

સમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ સુશિક્ષિત યુવકો ભણેલી અને સંસ્કારી કન્યાઓની પસંદગી કરતા થયા હતા, તેને લઈને ઉંચી કોમોમાં સ્ત્રી કેળવણીને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને તેની અસર અન્ય અભણ અને પછાત પડેલી જાતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે થવા પામી હતી. બાળલગ્નની બદીઓનું વિવરણ કરતાં, નવલરામે, ગુણનું કજોડું બતાવવા ભણેલા પુરૂષ અને અભણ સ્ત્રીનું એક કટાક્ષચિત્ર દોર્યું હતું, તેની યથાર્થતા આજે પણ નજરે પડશે, કે,

* Our Cause-page 15.

"ભાઈ તો ભુગોળને ખગોળમા ઘુમે છે,
બાઈનું તો ચિત્ત ચુલામાંહ્ય
દેશી કહોની તમે, કેવું આ કજોડું તે કહેવાય ?"*

એ પ્રમાણે આપણા સ્ત્રી સમાજની દુર્દશા દર્શાવી, તેના સારરૂપ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા તેમણે નીચે મુજબ ઉપદેશ કર્યો હતો, તે મનનીય માલુમ પડશે

"સંસારનુ નૂર છે નાર, મજાન, સંસારનું નૂર છે નાર;
સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખસાર, સંસારનુ નૂર છે નાર.
મજાન, સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખ સાર,
ધૂળધાણી બધું નિરધાર, એ વણ ધૂળધાણી."†

સ્ત્રી કેળવણીની ગતિ ધીમે ધીમે વધતા તેના અંગે કેટલાક નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા, જે કેળવણી નિષ્ણાતો અને સંસાર સુધારકોને મૂંઝવી રહ્યા હતા

કન્યાઓને ભણાવવા બાબત લોકમત મક્કમ થયો હતો પણ સામાજિક રૂઢિને લઈને બાળાઓ તેમનુ બાળવયે લગ્ન થતા કન્યાશાળામા જતી અટકતી હતી આપણે અહિં બાળલગ્નનું પ્રાબલ્ય હતુ એ અગાઉ કહેવાયું છે અને દશમે વર્ષે કન્યાનુ કોઈ હિસાબે લગ્ન થઈ જવુ જોઈએ, એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી, એ પરિસ્થિતિમા શાળામા જતી કન્યાઓનું શિક્ષણ અધકચરું રહેતુ અને તેમનો માનસિક વિકાસ રૂંધાતો હતો, કેમકે આગળ અભ્યાસ વધારી શકાય એવી કશી વ્યવસ્થા કે સગવડ નહોતા.

વળી, કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ જે, યોજાયો હતો, તે ઘણોખરો છોકરાઓના ધોરણોને અનુસરતો હતો. પણ તેમના વચ્ચેની કુદરતી ભિન્નતા જોતા અને જીવનમા જે કર્તવ્ય તેણે અદા કરવાના છે તે લક્ષમા લેતા, કન્યા કેળવણીમા બહોળા સુધારા અને ફેરફાર કરવાની જરૂર સમજાઈ હતી ×

---

* બાળલગ્ન બત્રીશી, નવલરામકૃત

† નરસ ગ્રંથાવલી, નરહરી પરિખ સંપાદિત, પૃ ૫૧।

× The course of instruction designed for the Hindu women should fit in well with their condition and the sphere of their usefulness in various relations of life, and cannot be identical with that designed for the other sex !

D B Manibhai Jasbhai's memorandum on Hindu Female Education, p 62

પવિત્ર અને ઉચ્ચુ જીવન ભોગવી શકે આવા વાતાવરણવાળુ સ્થાન અને તેના અંગે શિક્ષણ આપતી વ્યવસ્થાની રચના કરવાનુ એમના મનમા આવ્યુ ' મદદ હુ વિચારોમાથી ઉપર જણાવેલ સરસ્વતી મદિરનો ઉદ્ભવ થયો એ એમ વર્ષ તનુ કામ ચાલુ હશે તે દરમિયાન શ્રીમતી સુલોચનાબ્હેન વનિતાવિશ્રામના સસ્થાપકા શ્રીમતી ન્હાનીબ્હેન, ગજ્જર અને શ્રીમતી બાઈગૌરી મુનશીના નિકટ મહેવાસમા આવ્યા અને બન્ને સસ્થાઓનુ ધ્યેય અને કાર્યક્ષેત્ર સમાન હોઇ તેમની સૂચનાથી 'સરસ્વતી મદિર' એ મૂળ નામ બદલીને "અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ" એ પ્રમાણે નવુ નામ રાખવામા આ યુ હતું *

મદરહુ સસ્થાએ આગળ જતા મહિલા વિદ્યાલય ખોલી સ્ત્રી કેળવણીને ભારે ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ તેના સચાલકોએ જોયુ કે સ્ત્રી કેળવણીના વિષયમા સમાજના વિચારોમા ફેરફાર થયલો છે, એટલુંજ નહિ પણ કન્યાઓની લગ્નની વય વધતા, 'શાળામાથી અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી લગ્ન સબધમા જોડાના વચલો સમય વ્યર્થ જાય છે અને એ સમય કન્યાઓ માટે બહુ ઉપયોગી સમય છે,' તે વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમા લઈ ને તેના કાર્યવાહકો તરફથી ઠેવટે એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો, કે "પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધા પછી મળતા પાચ વર્ષ જેટલા ટુકા સમયમા આપણા સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કન્યાઓને એવી પદ્ધતિસર કેળવણી આપવી કે જેથી તેઓ ઉત્તમ ગૃહિણી અને માતાઓ બને "

એ કાર્યની જવાબદારી ઉપાડી લે એવા કોઈ સેવાભાવી કાર્યકર્તાની શોધમા એ સસ્થા હતી, તે અરસામા શ્રીમતી શારદાબ્હેન મહેતા પણ એ વિષયનું ચિંતન કરી રહ્યા હતા તે દિશામા કાંઈ વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા ઉત્સુક હતા તે પછી એમનો અને વનિતાવિશ્રામના સચાલક શ્રીમતી સુલોચના બ્હેનનો મેળો રીતે બેટો થયો, અને એઓ બનેની મનોભાવના કેવી રીતે અમલમા મકાઈ, તે હકીકત શ્રીમતી શારદાબ્હેને અવિસ્તર નોધી છે, તેજ અહિં આપીશુ —

"અમે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે સરકારી ધોરણ પ્રમાણે જે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે તેના કરતા જુદુ, આપણી સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપવી મને તો આ કામ અત્યત પ્રિય હતુ, અને વર્ષો દિવસ સુધી એ બાબતનુ મનન કરી રહી હતી વનિતા

* વધુ માહિતી માટે જુઓ વનિતા વિશ્રામ અથવા શ્રી જીવન વિકાસની પહેલી પચાશીનો અહેવાલ, પૃ ૧૧

વિશ્રામની ભૂમિકા તૈયાર હતી કેશવપ્રસાદ ને સુલોચનાબ્હેનનો સબંધ સારો એમને એમણે સુલોચનાબ્હેનને વાત કરી સુલોચનાબ્હેનને તો એ વસ્તુ જોઈતી જ હતી એટલે પછી હું, સુલોચનાબ્હેન, કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને બાબુલાલ ફકીરભાઈ દેસાઈ તે માટે એકઠા થયા, અને આ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ કેવી રીતે આપવુ તેનો વિચાર કરવા માડ્યો શાળા માટે મકાન હતુ પૈસા એકઠા કરવાને સુલોચનાબ્હેન તૈયાર હતા પણ તેની સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા તેમજ મ્હોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણની બધી વ્યવસ્થા કરવાને એ તૈયાર નહોતા મને થયુ કે જે કાર્યનો હું વર્ષોથી વિચાર કરતી આવી છુ તે જ કાર્ય અનાયાસે મારી સમક્ષ ઉભુ થયુ છે-વડોદરાનું કાર્યક્ષેત્ર છોડયા પછી નવુ કાર્યક્ષેત્ર શોધવાનુ હતુ ડોકટરની ઈચ્છા ગુજરાતમા રહીને સમાજ સેવા કરવાની હતી તો અમદાવાદ બેઠીને પણ આ કાર્યની જવાબદારી મારે લેવી જ જોઈએ મ્હારા અતકરણનો અવાજ આ કાર્ય લેવા માટે પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો છોકરાઓ નાના હતા એટલુ મનને ખુચતુ હતુ–તેમજ ડોકટરે પોતાનુ કાર્યક્ષેત્ર ચોક્કસ કર્યું નહોતુ છતા એમ થયુ કે આ કામ જરૂર મારૂ જ છે એટલે એ શાળાની બધી જવાબદારી લઈને એને પગભર થતા સુધી તેની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે કામ કરવાનું મે નક્કી કર્યું સુલોચનાબ્હેનની તો ઘણી મોટી મુશ્કેલી દૂર થઈ, અમદાવાદમા સારા પાયા ઉપર મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો સુલોચના બ્હેન વ્યવસ્થાપક અને હું સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એમ નક્કી થયુ "*

તેનુ પરિણામ પણ સુંદર આવ્યુ સંસ્થાના રજતમહોત્સવ રીપોર્ટમા તે વિષે જણાવવામા આવ્યુ છે, કે, "આ મહિલા વિદ્યાલય મધ્યમ વર્ગની કન્યાઓને માટે અત્યત લાભદાયક થઈ પડયુ કારણ કે એક તો તે શહેરના મધ્ય સ્થળે આવેલુ બીજુ દેશપ્રેમી, સેવાભિલાષી બ્હેનો તથા ભાઈઓની દેખરેખ નીચે તે ચાલતુ સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને માતૃભાષા દ્વારા તેનુ શિક્ષણ અપાતુ હતુ સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોને તેમા સ્થાન હતુ આ અને બીજા અનેક કારણોને લઈને આ સસ્થા જનસમાજમા અત્યત પ્રિય થઈ પડી "×

વનિતા વિશ્રામ જે વિષે અગાઉ કહેવાયુ છે તેણે શરૂઆતથી સ્વતત્ર રીતે કાર્ય આરભ્યુ હતુ, તેની શાળાની છોકરીઓ માટે એક

* "શારદા" ઑગસ્ટ સન ૧૯૩૨, પૃ ૩૮૧
× જુઓ વનિતા વિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ પૃ ૧૨

જુદો જ અભ્યાસક્રમ પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરની સૂચનાનુસાર અને કેળવણી નિષ્ણાતોની સલાહ અને મદદ લઈને નગરસ્થ રણજીત્રામે તૈયાર કર્યો હતો, અને તે એ કે વનિતા વિશ્રામ ગુજરાતની બાળાઓને જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા તેમના કર્તવ્ય બજાવવા શક્તિમાન થાય એવુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપશે, જેનો વહિવટ અને કાબુ પ્રજા હસ્તક રહેશે *

વિધવાઓ માટે જે વ્યવસ્થા કરવામા આવેલી તે ઉત્તમ હતી, પણ વનિતાવિશ્રામે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ માટે ટ્રેનિગ કોલેજ કાઢેલી છે, તે બહુ ઉપયોગી નિવડી છે અને એ કાર્ય વડે તેનુ અસ્તિત્વ સાર્થક થયલુ છે, તેની બીજી સેવાઓ અનેક છે અને તે સર્વ અનુકરણીય છે

સ્ત્રીઓના, ખાસ કરીને વિધવાઓના ઉત્કર્ષ અને ઉદ્ધાર અર્થે બહેરામજી મલબારી અને દયારામ ગીદુમલે જીદગીભર પ્રયત્ન કર્યા હતા; લોકમત કેળવવામા તેમણે અથાગ શ્રમ અને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. સંમતિવયનો કાયદો પસાર થવામા તેમનો હિસ્સો ગ્હેરો હતો.' જીદગીને પ્રભુ તરફથી મળેલુ એક ટ્રસ્ટ સમજી તેનો બનતો સદુપયોગ કરવા તેઓ હમેશ પ્રવૃત્ત રહેતા,'સેવાસદનની સ્થાપના એમની એ ઉત્કૃષ્ટ જીવન ભાવનાને આભારી હતી. એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી સેવિકાઓ તૈયાર કરવાનો હતો, જે બ્હેનો સ્ત્રી જીવનને લગતા સાંસારિક, કેળવણી વિષયક અને વૈદકને લગતા કાર્યો ઉપાડી લે; તે સિવાય નિરાધાર બાળાઓ માટે શિક્ષણગૃહ તેમ ધધા હુન્નરના તાલીમ આપવા અભ્યાસ 'વર્ગ તેના તરફથી ચલાવવામા આવે છે, અને નિરાધાર અબળાઓ અને દુખી વિધવા સ્ત્રીઓ માટે એ સેવાસદન સંસ્થા એક આશીર્વાદ સમાન નિવડી છે.

ઉપરની હકીકત પરથી એટલુ સમજાશે કે આ બધી પ્રવૃત્તિઓ મ્હોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ, નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને દુખી વિધવાઓ માટે મુખ્યત્વે હતી, પણ કન્યાશાળામાં અપાતી કેળવણીમા કે તેના અભ્યાસક્રમમાં આ બધાં વર્ષોમા કાંઈ વિશેષ ફેરફાર થવા પામ્યો નહોતો અને શાળામા ભણતી કન્યાઓની સંખ્યા પણ પ્રમાણમા ઝાઝી વધી નહોતી દરમિયાન અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામે જે કારણે મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપ્યુ, તે બળો શિક્ષિત સમાજને અપીલ કરી રહ્યા હતાં, અને તેમના તરફથી સ્ત્રીઓને

---

* 'The Vanita Vishram will provide national education to the daughters of Gujarat under national control and will make them worthy of discharging the duties devolving on them in their different walks of life '

The courses of Instruction—Vanita Vishram p 14

વધુ અભ્યાસ કરવાની સવડ મળે, તેની સાથે તેઆ અમુક ભણ • મધ્યમ અને ઉંચી કેળવણી લઈ શકે એવી ગોઠવણ થવા ઠબાણ કરવ આવતુ હતું./

સન ૧૯૦૪ માં લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે હિન્દી કેળવણી વિ ઠરાવ બહાર પાડયો હતા તેમાં સ્રી કેળવણીની પ્રગતિ તદ્દન મંદ છે એ ઉલ્લેખ કરી, તે ક્ષેત્રમાં વધુ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર દર્શાવી, તે વધુ નાણા ફાજલ પાડવા અને તેનો વ્યય, નવી કન્યાશાળાઓ સ્થાપવા સ્રી શિક્ષિકાઓ માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજો કાઢવામાં, તેમજ એ કન્યાશાળાઓ દેખરેખ અને તપાસ રાખનાર ઈન્સ્પેકટરોની સંખ્યા વધારવામા, કર જણાવ્યુ હતુ. પણ તે બધા શુભેચ્છાના ઉદ્દગારો માત્ર હતા.

ત્યાર બાદ નવમે વર્ષે એટલે કે સન ૧૯૧૩ મા હિન્દી સર કેળવણીનુ પુનરાવલોકન કરતો બીજો એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; એનાં એજ શબ્દો રહ્યા હતા, કે 'The education of gi remains to be organized ' (છોકરીઓના શિક્ષણની નવે વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર રહે છે, અને નવી શોધ કરી હોય એવી રીતે એ લાંબે ગાળે તેમા લખ્યુ હતુ, કે એ કેળવણી વધુ વ્યવહારૂ હોવી જોઈ અને તે છોકરાઓને અપાતી કેળવણીની નકલ ન હોય > (T education of girls should be more practical a not an imitation of boys)

પાછળ કહ્યું છે કે જુદા જુદા કારણોને લઈને સ્રી કેળવણી પ્ર લોકમાનસ બદલાયુ હતુ. અને તે શિક્ષણને વ્યવહારૂ, ઉપયોગી સ્રી જીવનને અનુરૂપ અને પ્રગતિસાધક થઈ પડે એવો પ્રબંધ ક ભણેલાઓ તરફથી ઉહાપોહ થવા માંડયો હતો.[1]

તે પરથી સન ૧૯૧૬ મા સ્રી કેળવણીના વિષયમા શું થઈ અને કેવા ફેરફાર ઈચ્છનીય છે, તે વિષે અભિપ્રાય મેળવવા હિન્દી સરા એક પત્રિપત્ર કાઢયો હતો તેની પહેલાં ' ગુજરાતી સાહિત્ય સભા 'એ કેળવણીના જુદા જુદા મુદ્દાઓ જે વિષે મતભેદ હતો, તેના વિષે વિષયમા રસ લેનારા જાણીતા સ્રી પુરુષો અને જાહેર સંસ્થાએ અભિપ્રાય મંગાવ્યા હતા જે પ્રશ્નાવલી તેણે પ્રસિદ્ધ કરી હતી, નીચેના સવાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો:—

* જુઓ Indian Educational Policy page 97 & 105.

સવાલ ૧. (કન્યાઓને અભ્યાસ વધારવા મળતાં) આ ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું કે માતૃભાષાદ્વારા ઉંચું શિક્ષણ આપવા યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૨. ઇંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાનુ નક્કી થાય તો તેનું ધોરણ મેટ્રિકના અભ્યાસને અનુસરતુ રાખવુ કે સામાન્ય વ્યવહારૂ અંગ્રેજી જ્ઞાન આપી શકાય એવી યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૩. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપવુ કે કેમ? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૪. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા વિષે આપ શી સૂચના કરો છો?

સવાલ ૫. અમુક વય (૧૧ વર્ષ) સુધી છોકરા અને છોકરીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ ભેગું આપવા વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૬. શાળામાં જઈ ન શકે તેવી મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ માટે નીચે દર્શાવેલી યોજના વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપ તે સંબંધમાં શી સૂચના કરો છો?

(૧) ક્રમવાર ચઢતું વાચનઃ આ માટે અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયલાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાંથી આશરે ૧૦૦ પુસ્તકોની પસંદગી કરવી અને પદ્ધતિસર ધોરણવાર ગોઠવી, તે યાદી પ્રસિદ્ધ કરવી.

(૨) બે કલાકનો કલાસ વનિતાવિશ્રામ, મહિલા મંડળ વિગેરેમાં ખોલવો અને ત્યાં અંગ્રેજી વ્યવહારૂ જ્ઞાન અને ગુજરાતીદ્વારા ઉંચું શિક્ષણ આપી શકાય તેવી યોજના કરવી.

(૩) અઠવાડિક ભાષણની યોજના જૂદા જૂદા વિષયો પર પાંચથી દશ ભાષણની યોજના કરવી. તે સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપવાં અને પછી છપાવી જુદે જુદે સ્થળે તે ભાષણો અન્યદ્વારા અપાઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૪) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી સ્ત્રી શિક્ષણની પરીક્ષા લેવાય છે તે જુદે જુદે મુખ્ય સ્થળે લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

સવાલ ૭. સ્ત્રી શિક્ષકો પુરતી સંખ્યામાં મળતાં નથી તો તે માટે આપ શા ઉપાયો સૂચવો છો?×

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદની બેઠક એન્જ શાળામાં મળી હતી. તેણે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા બે દિવસની જુદી સભા રાખી હતી; ત્યાં તે વિષે

× સદરહુ પ્રશ્નાવલી અને તેના લખાઈ આવેલા ઉત્તરો સુન્દરી સુબોધ માસિક વર્ષ ૧૯૧૬, એપ્રિલ-મે અંકમાં છાપવામાં આવેલા છે, તે વધુ માહિતી સારૂ જીજ્ઞાસુએ જોઈ લેવા.

જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ચર્ચા થઈ હતી અને તેનો સવિસ્તર વૃત્તાંત પહેલી ગુજરાત કેળવણી કૉન્ફરન્સના અહેવાલમાંથી આપેલો છે.

વનિતા વિશ્રામે–અમદાવાદ–મહિલા વિદ્યાલયનું કાર્ય આરંભી દીધું હતું એ પૂર્વે જણાવ્યું છે, દેશના વાતાવરણમાં સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન એટલો બધો વ્યાપી રહ્યો હતો કે સન ૧૯૧૭ માં બીજી ગુજરાત કેળવણી કૉન્ફરન્સ મહાત્માજીના પ્રમુખપદે ભરૂચમાં મળી હતી, તે વખતે તે વિષે એક ખાસ ઠરાવ પસાર થયો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો —

"સ્ત્રી કેળવણીના વિસ્તાર માટે જે જે ખાનગી સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરી રહી છે તેને આ પરિષદ આવકારદાયક લેખે છે અને સદરહુ સંસ્થાઓ બહુ અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે તથા તેમના ક્રમ વગેરેમાં એકતા અને સહકાર આવે તે માટે તે સર્વ સંસ્થાઓની તપાસ થાય અને તેમને સૂચના કરવામાં આવે તે ઇષ્ટ છે, એમ આ પરિષદનું માનવું હોવાથી આ કાર્ય માટે પરિષદ એક કમિટી નીમે છે ...."

તે એક વ્યવહારૂ અને ઉપયોગી પગલું હતું, સદરહુ કમિટીનો રિપોર્ટ 'સુન્દરી સુબોધ' સન ૧૯૧૯ ના જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરી અંકમાં પ્રકટ થયેલો છે, અને એ વિષયમાં ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ કરી, વધુ માહિતી એકત્ર કરવા શ્રીયુત ચંદુલાલ કાશીરામને ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે ડેપ્યુટ કર્યા હતા, એમનો રીપોર્ટ, દેશમાં એ કાળે સ્ત્રી કેળવણીની કેવી સ્થિતિ હતી, તે વિષે કિંમતી માહિતી પૂરી પાડે છે "*

દરમિયાન જાણીતા સમાજ સેવક પ્રો. ધોંડુ કેશવ કર્વે અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા પ્રેરાયા હતા; અને તે સારૂ તેમણે સબળ કારણો દર્શાવ્યાં હતાઃ

પ્રથમ તો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અને બીજું સ્ત્રીઓને અપાતું શિક્ષણ પુરૂષ વર્ગથી ઉતરતું નહિ પણ ભિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઈએ,+ અને જીવન

---

* જુઓ 'યુગધર્મ' સં. ૧૯૮૧, કાર્તિક,

+ That the most natural and therefore efficient medium of instruction is the learner's mother tongue (2) and second ly, that women as a class have different functions to fulfill in the social economy from those of men

"The Indian Review," January 1916.

વ્યવહારમાં સ્ત્રી પુરુષનું સ્થાન નિરાળું જ રહેવાનું, એ ભૂલવું જોઈએ નહિ તેથી એ દૃષ્ટિએ તેમનો શિક્ષણક્રમ જુદો જ યોજાવો જોઈએ

શ્રીમતી શારદાબ્હેન સુમન્તભાઈ મહેતા

અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ જૂદી મહિલા વિદ્યાપીઠને ઝંખી રહ્યા હતા; શ્રીયુત ઇન્દુલાલના પ્રયાસથી ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ હસ્તીમાં આવ્યું હતું; શ્રીયુત ચંદુલાલ દવેને સ્ત્રી કેળવણી સંસ્થાઓનું દિગ્દર્શન કરવાનું કામ સોંપવામાં એ જ આશય તેની પાછળ રહેલો હતો; અને એ સઘળી પ્રવૃતિમાં શ્રીમતી શારદાબ્હેન ખૂબ જ રસ લઈ રહ્યાં હતાં.

'મહિલા પાઠશાળાઓ અમદાવાદમાં તેમ વડોદરામાં નિકળી તે એમના જ પ્રયાસથી. તેનો રસિક વૃત્તાંત વાંચવા જેવો છે. તેઓ જણાવે છેઃ—

'ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવો, સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર કરવો, માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું એ જે મારાં સ્વપ્નાં હતાં તે ફળીભૂત થતાં જોઈને મને સ્વાભાવિક રીતે સંતોષ થયો. મહિલા વિદ્યાલયની શાળાન્ત પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલી બહેનોને આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ વિદ્યાની ભિક્ષા માંગવા આવનારને ના પાડવી એ તો પાપ કહેવાય. તેથી એ બહેનોને સાન્ત્વન આપ્યું અને પાઠશાળા (કોલેજ) શરૂ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનો આશરો લીધો. મંડળના સભ્યો કામ કરવા તૈયાર હતા. પણ બધાજ ભરજુવાન; કોઈ સન્નારી એ કાર્ય ઉપાડી લેવાને તૈયાર નહોતી. પૈસા તો હતા જ નહિ, વડોદરાની મહારાણી સાહેબે કોલેજ સ્થાપવા માટે વાત કરેલી પણ ચોક્કસ કાંઈ થએલું નહિ અને એ તો ઇંગ્લાંડ જઈને બેઠેલાં. અધ્યાપકોના પગાર માટે પૈસા જોઈએ. મુશ્કેલી પારાવાર હતી. છતાં કામ તો કરવું જ હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના શુદ્ધ ભાવનાશીલ અધ્યાપકો શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠક, શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ, વગેરે થોડો સમય આપવાને તૈયાર હતા, એકાદ સમય મેં પણ આપવાનું કબુલ કર્યું. મહિલા વિદ્યાલયથી આ સંસ્થા જુદી પાડવાનો વિચાર હતો. કારણકે પાઠશાળાનું વાતાવરણ જૂદા પ્રકારનું હોય એટલે જૂદું મકાન રાખ્યું. વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે કેટલાંક સાહિત્યનાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં. શ્રી. રમણભાઈએ પણ આપ્યાં. વડોદરામાં ગૃહવિજ્ઞાન વિષયમાં નિષ્ણાત થયલા શ્રી. મોતીબાઈ અમીનની સેવા વડોદરા રાજ્ય તરફથી તે વખતના વિદ્યાધિકારી મી કલાર્કે ઉછીની આપી. મી. કલાર્કની આ સંસ્થા પ્રત્યે મહુજ સહાનુભૂતિ હતી. સર મનુભાઈ મહેતાને હસ્તે આ પાઠશાળાનો આરંભ ૧૯૨૦ ના ભાદરવા મહિનામાં-ઋષિપંચમીને દિવસે કરવામાં આવ્યો. નાણાંની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે

તેનો ખ્યાલ નહોતો. પણ સારા કાર્યને મદદ મળી રહે છે એ શ્રદ્ધાએ કામ ઉપાડ્યું. પુનાની મહિલા વિદ્યાપીઠ તરફથી ખર્ચનો અર્ધો ભાગ આપવાનું નક્કી થયું હતું. પણ બાકીનો અરધો ભાગ લાવવો ક્યાંથી? લગભગ આઠેક હજારનો ખર્ચનો અડસટ્ટો હતો. સ્ત્રી કેળવણી મંડળનું ફંડ થોડુંઘણું હતું, તેનો ઉપયોગ કર્યો. આ વખતે ભાઈ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે મને બહુજ મદદ કરી. એમના ઉત્સાહને લઈને એ સ્વપ્નાને હું વળગી રહી. કેટલીએ રાતો ઉજાગરામાં કહાડી. અમદાવાદના શેઠીઆઓ પાસે ઝોળી ધરી પણ કંઈ મળ્યું નહિ; છેવટે હું અને ઈન્દુલાલ મુંબઈ ગયાં. ત્યાંના શેઠ રતનશી મોરારજી અને ઉમર સોબાનીએ અમારો પડતો બોલ ઝીલ્યો અને સારી રકમ આપીને પાઠશાળાને ટકાવી રાખી.'*

સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરનું નામ એ મહિલા પાઠશાળા સાથે જોડાયલું છે, એ એક રીતે ઉચિત થયું છે; તેઓ સ્ત્રી કેળવણીના ખાસ પક્ષપાતી હતા એટલુંજ નહિ પણ તેની સિદ્ધિ માટે એમણે એક મ્હોટી રકમ જૂદી કાઢી હતી અને તેના સ્મારક અર્થે ઉભું થયલું ફંડનું વ્યાજ અને તેમણે બંધાવી આપેલા સંસાર સુધારા સમાજ મકાનનું ઉત્પન્ન સ્ત્રીઓને ઉંચી કેળવણી આપવા માટે નિકળેલી સંસ્થાના નિભાવમાં વ્યય થાય છે, એમાં અમે ઇશ્વરનો અદૃશ્ય હાથ જ જોઈએ છીએ.

ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી શ્રીયુત ઈન્દુલાલે એ કુટ પ્રશ્નનો તોડ કાઢવામાં એક મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે; પણ એ મંડળનું પીઠબળ તેમ તેમાં પ્રાણ રેડનાર તો શ્રીમતી શારદાબ્હેન મહેતા હતાં, તે ઉપર નોંધેલી વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે, અને તે કાર્ય પાછળનો એમનો ત્યાગ અને ભોગ પણ અપૂર્વ હતાં, તે એમનાં "જીવન સંભારણાં"નો વાંચનાર જોઈ શકશે.

પ્રસ્તુત વિષય બંધ કરતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે સ્ત્રીકેળવણીને જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તેનો નિકાલ કરવામાં પ્રો. કર્વે સ્થાપિત અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ બહુ મદદગાર નીવડી છે. તેની ઉત્પત્તિ એક દૈવી ઘટના જેવી હતી.

તેના છેલ્લા વાર્ષિક રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે આજ તેની કૉલેજોમાં ૨૦૨ વિદ્યાર્થીનીઓ અને તેની શાળાઓમાં ૪૫૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓ

*'શારદા', સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩, પૃ. ૪૬૨, ૬૩.

અભ્યાસ કરે છે, પણ તે વિદ્યાપીઠની વિશિષ્ટતા તો એ છે, કે 'સ્ત્રીઓને માત્ર વ્યવહારોપયોગી અને "ખપનજોગી" કેળવણી આપવા માટે નહિ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે career પૂરું પાડવાના હેતુથી નહિ પરન્તુ તેમની વિશિષ્ટતાઓ લક્ષમાં રાખી, સમાજમાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અને સમાજ વ્યવહારમાં તેમના સ્થાનને અનુકૂળ ઉચ્ચ સંસ્કાર અર્પનારી ખાસ કેળવણીની યોજના આ સ્ત્રી વિદ્યાપીઠમાં કરવામાં આવી છે'.*

સ્ત્રી જીવન પર પ્રબળ અને ચિરસ્થાયી અસર કરતો પ્રશ્ન તો લગ્નનો છે હિંદુ સમાજે કેટલી ખુવારી વ્હોરી એ તો જાણ્યું જ નથી. અને સેંકડો વર્ષથી એવી દૃઢ માન્યતા સમાજમાં જડમૂળ ઘાલી બેઠી હતી કે કન્યાનું લગ્ન દશ વર્ષ પહેલાં થઈ જવું જ જોઈએ, તેનો શાસ્ત્રાધાર અંગીરાઋષિનું કથન હતું,

अष्टवर्षा भवेद्गौरी, नववर्षा तु रोहिणी
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत उर्ध्वं रजस्वला
तस्मान् सवत्सरे प्राप्ते दशमे कन्यका बुधै
प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोष कालदोषतः

(આઠ વર્ષની છોકરીને ગૌરી, નવ વર્ષનીને રોહિણી, અને દશ વર્ષનીને કન્યા કહે છે અને દશ વર્ષની પછીની કન્યા રજસ્વલા કહેવાય છે, માટે દશમું વર્ષ બેસે એટલે કન્યાનો ગમે તેમ કરીને વિવાહ કરી નાખવો આવી રીતનો વિવાહ જો નિષિદ્ધ કાળે (મુહૂર્ત વગર) કર્યો હોય, તોપણ તેનાથી દોષ લાગતો નથી)

આ માન્યતાને લઈને બાળલગ્નનું પ્રાબલ્ય આપણા સમાજમાં અગાઉ વિશેષ હતું અને દશ વર્ષથી વધુ વય લગ્ન લંબાવવું એ એક દોષ ગણાતો હતો કોઈ માબાપ તેમની છોકરીને ઉમરલાયક થયા છતાં ન પરણાવે તો સમાજ તેમને ચુંગી ખાતો હતો એ સંબંધમાં શ્રીમતી શારદા બ્હેનના લગ્નનો દાખલો લેડી વિદ્યાબ્હેને આપ્યો છે તે તે પર સારો પ્રકાશ પાડે છે

'તે જમાનામાં છોકરી દસેક બાર વર્ષની વધારેમાં વધારે થાય એટલે તેનું લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવો સામાન્ય રિવાજ હતો. કોઈને પૂછીએ કે તમારી કન્યાને ક્યાં પરણાવશો તો જવાબ મળે કે, હવે બાર વર્ષ થયાં આ વરસ તો જે મળે તે વરને પરણાવ્યા વગર છૂટકો

* જુઓ 'જ્યોતિર્ધર' તા. ૧૦ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭

નથી. એટલે કે ગમે તે થાય પણ એ ઉમર થઈ એટલે લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવી માન્યતા હતી અને તેમાં કોઈને કાંઈ ખોટું પણ દેખાતું નહોતું. શારદાબ્હેન બાર તેર વર્ષના થયા. બાળાબ્હેનને મન માને તેવો વર ન મળે તો ગમે તેને પણ કન્યા દઈ દેવી તેવું નહોતું. ઘણે ઠેકાણેથી માગા આવતા. સુરત, જુનાગઢ, પેટલાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળેથી કહેણ આવે, દબાણ પણ આવે પરંતુ એકે વર તેમની ધ્યાનમાં ઉતરે નહિ. જે તે કહે કે બાળા, તને ઉંઘ કેમ આવે છે. આવડી મોટી છોકરી ઘરમાં કુંવારી ફરે છે ને તમારી આંખો કેમ ઉઘડતી નથી. દરેક કન્યા પરણાવવી જોઈએ, અમુક જ્ઞાતિમાં પરણાવવી જોઈએ અને અમુક ઉમર પહેલાં પરણાવી દેવી જોઈએ એવી ત્રણ તરફથી પરિમિત થએલી સમાજ સ્થિતિમાં બાળાબ્હેનને પુષ્કળ સાંભળવું પડેલું. પરંતુ તેઓ દૃઢ હતા. મનમાનનો વર ન મળે તો ભલે મોળ ગમે તેટલા વર્ષે લગ્ન કરીશું એમ જવાબ દેતા હતા. એમ કરતા સ્વ. માર્કંડરાવ નંદશંકરની માગણી સ્વીકારતા ડૉ. બટુકરામના પુત્ર અને માર્કંડરાવના ભાણેજ સુમંતભાઈ સાથે વિવાહ નક્કી થયો. ડૉ. બટુકરામ કહે કે અમુક સ્ટીમરમાં સુમંતભાઈને ઈંગ્લાંડ મોકલવા છે તે પહેલાં લગ્ન કરવું જ જોઈએ. જ્યોતિષ શાસ્ત્રી કહે છે મીનાર્ક આવે છે તેમાં લગ્ન ન થાય. બાળાબ્હેનને એમ હતું કે આવા સુશિક્ષિત કારણસર વર ન ખોવો. તેઓ એવા વ્હેમમાં માનતા નહોતા. ભોળાનાથનો ટેકો મળ્યો અને મીનાર્કમાં લગ્ન ગોઠવાયા. ઘણાએ ટીકા કરી હશે. સાગર પિતાના સગાસંબંધીઓ જૂના વિચારના તેમને પણ આ વાત રૂચી નહિ. વિશેષમાં તેમનો એ વાંધો હતો કે મહીપતરામ અને બટુકરામ એ બે વિલાયતી વટલાઈ ગયેલા કોઈએ ભોળાનાથના ઘરમાં ન ગોઠવ્યા અને બાળાબ્હેને બને તેટલા શાસ્ત્ર સાગર શોધી નાતમાં ઘોળ ઘાલ્યો '*

બાળ મરણનું પ્રમાણ આપણે અહિં મ્હોટું રહે છે, અને તેમાં વળી બાળલગ્ન ઘણાખરા થતા હોવાથી વિધવાઓની સંખ્યા બહુ મ્હોટી માલુમ પડે છે, તેમાં મ્હોટું દુઃખ તો એ છે કે વિધવા વિવાહનો, ખાસ કરીને દ્વિજ વર્ગોમાં સામાન્યતઃ નિષેધ હોય છે, તેના પરિણામે વિધવાઓની સ્થિતિ બહુ કફોડી થઈ પડતી અને તેમનું જીવન ઓશિયાળું અને દયાપાત્ર થઈ પડતું હતું.

* લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ. ૧૯૭-૯૮

દેશમા નવા વિચારોનો સંચાર થતા સુધારક અને શિક્ષિત વર્ગનુ ધ્યાન આ અનિષ્ટ અને જીવન વિઘાતક કુરિવાજો પ્રતિ ખાસ ખેંચાયુ હતું. અને તેનો અટકાવ કરવા, કાયદાનુ જેમ રક્ષણ લીધુ હતુ તેમ લોકમત કેળવવાના પ્રયાસ સુદ્ધા થયા હતા. સન ૧૮૫૬ મા વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર થયો પણ લોકમત તૈયાર ન હોતો એટલે તેની ઝાઝી અસર થવા પામી નહતી, સન ૧૮૯૩ ના સમતિ વયના કાયદા માટે પણ ઉપર મુજબ કહી શકાય. સન ૧૯૨૯ મા સાર્દા એક્ટ પસાર થયો તે માત્ર બાળ લગ્ન ઉપર અંકુશ મૂકવામા કાંઈક ફતેહમંદ નિવડયો છે, અને વિધવાઓ પણ હમણા હમણા લોકાભિપ્રાયમા પરિવર્તન થતા, પુનર્લગ્ન કરવા હિંમત બતાવતી જણાઈ છે/

છેવટે પોણોસો વર્ષનુ ગુજરાતી સાહિત્ય આપણે અવલોકીશ તો બાળલગ્ન અને અસમાન લગ્ન કજોડા—સામે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વિરોધ કરતા તેમ વિધવા વિવાહની તરફેણ કરતા નિબંધો, કાવ્યો, નાટકો વગેરે આપણા અગ્રગણ્ય લેખકો જેવા કે દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ વગેરેએ લખેલાં વાચવાને મળશે અને લોકમત કેળવવામા તે બહુ સહાયભૂત થયા હતા.

તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતા અને જનસમુદાય સમજતો થતા અગાઉની સ્થિતિમા જબરૂં પરિવર્તન થવા પામ્યુ છે. અને તેના પરિણામે અનેક પત્નીત્વને ઉત્તેજન મળતુ તેનો લોપ થયો છે, કન્યાવિક્રયના પ્રથા તિરસ્કારાય છે, અને એક પત્નીત્વની લાગણી બહુધા તીવ્ર બની છે; એટલુજ નહિ પણ પસંદગી મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાના રિવાજે પ્રાબલ્ય મેળવ્યું છે, એટલે સુધી કે વરકન્યાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વડિલો તરફથી અન્ય પ્રકારે લગ્ન કરવાની પેરવી થાય છે તો યુવતીઓ બંડ કરે છે, અને તેમા નિરાશા મળે તો પ્રાણત્યાગ કરવા સુદ્ધા તેઓ ડરતી નથી. સિવાય આતર જાતીય લગ્ન તેમ આતર પ્રાન્તીય લગ્નની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને તે *સવળા લગ્ન સિવિલ મેરેજ એક્ટ મુજબ નોંધાય છે, જેથી વારસા* હક્કમા નુકશાન ન પહોચે, તે ઉપરાંત છૂટાછેડા; દંપતિ વચ્ચે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે, તો સહેલાઈથી મેળવી શકાય.

ઓગણીસમા સૈકાના છેક આખર ભાગ સુધી, બલ્કે આપણે એમ કહી શકીએ કે છેલ્લુ મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પુરૂં થતાં સુધી આપણા દેશમા જ એકલું નહિ પણ સુધરેલા ઈંગ્લાંડમા સુદ્ધા સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ વર્ગથી

નીચી ઉતરતી પંક્તિની ગણનામાં આવતી અમુક ધંધાઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ, અને નવાઈભર્યું એ લાગશે કે કેટલીક કેળવણી સંસ્થાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લડાઈ પછી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીલ રચિત 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે ફ્રેંચ વિપ્લવના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના ઉદ્ઘોષો જનતા ઉપર ભારે અસર કરી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા યુરોપમાં સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વધેતો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરસોની સુલેહ પછી સ્ત્રી જાતિએ સમાન દરજ્જો તેમ સમાન હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીસના સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં હતી તે આપણે અહિં લાંબા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉંચી હતી અને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું રથના ચક્રની પેઠે સ્ત્રી પુરૂષોનું સ્થાન સમાન હતું જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીનો દરજ્જો હતો શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને, વામા, પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણી તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે વિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરૂષ, જેમાનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકબીજામાં તેઓ લીન થવા પામે તો જ સમાજ સુધરે અને સફળ બને મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

પરન્તુ વચગાળાના અંધકાર યુગમાં, સમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી પુરૂષને ભ્રષ્ટ કરનારી સ્ત્રી જ છે, તે નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થયા થતા અને સમાજમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રાબલ્ય જામતા સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વધ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે ક્રિશ્ચાનીટીમાં પણ એ સ્થિતિ શરૂઆતમાં પ્રવર્તતી હતી સેંટ પોલ તો સ્ત્રીઓનો દુશ્મન હતો, અને તેના જન્મ સ્થળ ટાર્સસમાં સ્ત્રીઓ પર એવો સખ્ત અંકુશ

મુકાયલો હતો કે તેઓ આખું શરીર બુરખાથી ઢાંક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાલવાના રસ્તાની પગ નીચેની ભોંય સિવાય બહારનું કાંઈ જ તેમને જોવા દેવામાં આવતું નહિં.*

આપણા સાહિત્યમાં પણ કવિ સામળે સ્ત્રીને વિષયવાસનાની પુતળી વર્ણવી છે; અને પુરાણોમાં પણ તેને ચંચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાબુ વિનાની જણાવી છે.×

એ બધાં કારણો ભેગાં થતાં સ્ત્રી એક ગુલામડી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલ્કત સમાન ગણવામાં આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને સોને રૂપે મઢવામાં આવતી પણ તેને પુરૂષ ઇચ્છાને આધીન રહેવું પડતું. સામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે 'બુધે નાર પાધરી'‡ અને શાસ્ત્ર આજ્ઞા પણ એવી દર્શાવવામાં આવતી કે,

" पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति "+

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની વાત જ કયાં રહી?

પરન્તુ બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી દેશમાં નવા પ્રકાશનાં કિરણો પથરાતાં સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેનો ઉજ્જવળ પ્રભાવ પડવા પામ્યો, હતો અને પ્રજા કેળવણીનો પ્રચાર વધતાં અને સ્ત્રીઓ કેળવાતાં પૂર્વની નેમની સ્થિતિમાં પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત ધ્યાનમાં આવશે.

નવયુગ બેસતાં પહેલાં આપણું સ્ત્રીજીવન કેવું હતું, તેનો ખ્યાલ આવવા 'સુન્દરી સુબોધ'ના વિદ્વાન તંત્રી શ્રીયુત ગમમોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યું છે, તેજ અત્રે ઉતારીશું:—

---

*'નારી પ્રતિષ્ઠા' વિશે ડા. આનંદશંકર ધ્રુવનું વ્યાખ્યાન–વસન્ત વર્ષ ૭, અંક ૧.

× The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, pronness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir's Sanskrit Texts Vol. IX, p. 17).

‡ જુઓ જ્યોતિર્ધરમાં શેઠ વિદ્યાબ્હેનની નોંધ તા. ૨૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭.

+ 'નારી પોકાર', પૃ ૧.

નીચી ઊતરતી પંક્તિની ગણનામાં આવતી અમુક ધંધાઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ, અને નવાઈભર્યું એ લાગશે કે મેડીકલ કેળવણી સંસ્થાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લડાઈ પછી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીલ રચિત 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે ફ્રેંચ વિપ્લવના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના ઉદ્‌ઘોષો જનતા ઉપર ભારે અસર કરી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં યુરોપમાં સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વહેલો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરમેનીની સુલેહ પછી સ્ત્રી જાતિએ સમાન દરજ્જો તેમ સમાન હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાધમાં હતી તે આપણે અહિં લાંબા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉંચી હતી અને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું રથના ચક્રની પેઠે સ્ત્રી પુરૂષોનું સ્થાન સમાન હતું. જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીનો દરજ્જો હતો. શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને, વામા, પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણી તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે વિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરુષ, જેમાંનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકબીજામાં તેઓ લીન થવા પામે તો જ સંસાર સુધરે અને સફળ બને, મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

પરન્તુ વચગાળાના અંધકાર યુગમાં, સમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી પુરૂષને ભ્રષ્ટ કરનારી સ્ત્રી જ છે, તે નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થવા લાગ્યા અને સમાજમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રાબલ્ય જામતાં સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વધ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ક્રિશ્ચિયાનીટીમાં પણ એ સ્થિતિ શરૂઆતમાં પ્રવર્તતી હતી સેંટ પોલ તો સ્ત્રીઓનો દુશ્મન હતો, અને તેના જન્મ શહેર ટાર્સસમાં સ્ત્રીઓ પર એવો સખ્ત અંકુશ

મૂકાયલો હતો કે તેઓ આખું શરીર બુરખાથી ઢાંકયા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાલવાના રસ્તાની પગ નીચેની જોય સિવાય બહારનું કાંઈ જ તેમને જોવા દેવામા આવતુ નહિ.*

આપણા સાહિત્યમા પણ કવિ સામળે સ્ત્રીને વિષયવાસનાની પુતળી વર્ણવી છે, અને પુરાણોમા પણ તેને ચચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાબુ વિનાની જણાવી છે×

એ બધા કારણો ભેગા થતા સ્ત્રી એક ગુનામડી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલ્કત સમાન ગણવામા આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને મોને રૂપે મઢવામા આવતી પણ તેને પુરૂષ ઇચ્છાને આધીન રહેવુ પડતુ સામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે 'બુદ્ધે નાર પાધરી'‡ અને શાસ્ત્ર આજ્ઞા પણ એવી દર્શાવવામા આવતી કે,

" पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति "+

આ પરિસ્થિતિમા સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્યની વાત જ કયા રહી ?

પરન્તુ બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી દેશમા નવા પ્રકાશના કિરણો પથરાતા સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેનો ઉજ્જવળ પ્રભાવ પડવા પામ્યો હતો અને પ્રજા કેળવણીનો પ્રચાર વધતા અને સ્ત્રીઓ કેળવાતા પૂર્વની તેમની સ્થિતિમા પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત ધ્યાનમા આવશે.

નવયુગ બેસતા પહેલા આપણુ સ્ત્રીજીવન કેવુ હતુ, તેનો ખ્યાલ આવવા 'સુન્દરી સુબોધ'ના વિદ્વાન તત્રી શ્રીયુત રામમોહનરાયે તેમની દશાનુ જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યુ છે, તેજ અત્રે ઉતારીશુ —

*'નારી પ્રતિષ્ઠા' વિશે ડૉ આનદશંકર ધ્રુવનુ વ્યાખ્યાન-વસન્ત વર્ષ ૭, અંક ૧

× The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, pronness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir's Sanskrit Texts Vol. IX, p 17)

‡ જુઓ જ્યોતિર્ધરમાં લેડી વિદ્યાબ્હેનની નોંધ તા ૨૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭

+ 'નારી પોકાર', પૃ ૧

નીચી ઉતરતી પંક્તિની ગણવામાં આવતી. અમુક ધંધાઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ; અને નવાઇભિયુ એ લાગશે કે કેટલીક કેળવણી સંસ્થાઓએ તેમના પ્રવેશ સામે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લડાઈ પછી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીલ રચિત ‘ સ્ત્રીઓની પરાધીનતા ’ (‘Tho Subjection of Women ’) એ પુસ્તકે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામા મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે. ફ્રેંચ વિપ્લવના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના ઉદ્દઘોષો જનતા ઉપર ભારે અસર કરી રહ્યા હતા, તેને લઈને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં યુરોપમાં સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ વહેલો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરસેલીની સુલેહ પછી સ્ત્રી જાતિએ સમાન દરજ્જો તેમ સમાન હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ સ્ત્રીઓની યુરોપની ઓગણીસના સૈકાનાં પૂર્વાધમાં હતી તે આપણે અહિં લાંબા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉંચી હતી અને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું. રથના ચક્રની પેઠે સ્ત્રી પુરૂષોનું સ્થાન સમાન હતું. જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને સ્ત્રીનો દરજ્જો હતો. શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીને વામા, પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણી તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે. વિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ સ્ત્રી પુરુષ, જેમાંનું એક પોષક તત્વ છે અને બીજું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકબીજામાં તેઓ લીન થવા પામે તો જ સંસાર સુધરે અને સફળ બને. મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે:

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

પરન્તુ વચગાળાના અંધકાર યુગમાં, સમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી. પુરૂષને ભ્રષ્ટ કરનારી સ્ત્રી જ છે, તે *નરકનું દ્વાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થતા ચતા અને સમાજમાં તીવ્ર* વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રાબલ્ય જામતાં સ્ત્રીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વધ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ સ્ત્રીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે; સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ક્રિશ્ચિયાનીટીમાં પણ એ સ્થિતિ શરૂઆતમાં પ્રવર્તતી હતી. સેંટ પોલ તો સ્ત્રીઓનો દુશ્મન હતો, અને તેના જન્મ શહેર ટાર્સસમાં સ્ત્રીઓ પર એવો સખ્ત અંકુશ

મૂકાયલો હતો કે તેઓ આખું શરીર બુરખાથી ઢાંક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાલવાના રસ્તાની પગ નીચેની ભોંય સિવાય બહારનું કાંઈ જ તેમને જોવા દેવામા આવતું નહિ.*

આપણા સાહિત્યમા પણ કવિ સામળે સ્ત્રીને વિષયવાસનાની પુતળી વર્ણવી છે, અને પુરાણોમા પણ તેને ચચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાબુ વિનાની જણાવી છે.×

એ સઘ કારણો ભેગા થતા સ્ત્રી એક ગુનામડી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલ્કત સમાન ગણવામા આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને ભોગ રૂપે મહત્વમા આવતી પણ તેને પુરૂષ ઇચ્છાને આધીન રહેવુ પડતુ સામાન્ય માન્યતા એવી હતી કે 'મુયે નાર પાધરી'‡ અને શાસ્ત્ર આજ્ઞા પણ એવી દર્શાવવામા આવતી કે,

" पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वात यमर्हति "+

આ પરિસ્થિતિમા સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની વાત જ ક્યા રહી?

પરન્તુ બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી દેશમા નવા પ્રકાશના કિરણો પથરાતા સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેનો ઉજ્જવળ પ્રભાવ પડવા પામ્યો હતો અને પ્રજા કેળવણીનો પ્રચાર વધતા અને સ્ત્રીઓ ગવાતા પૂર્વની તેમની સ્થિતિમા પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત ધ્યાનમા આવશે.

નવયુગ બેસતા પહેલા આપણું સ્ત્રીજીવન કેવુ હતુ, તેનો ખ્યાલ આવવા 'સુન્દરી સુબોધ'ના વિદ્વાન તત્રી શ્રીયુત રામમોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યું છે, તેજ અત્રે ઉતારીશુ —

---

* 'નારી પ્રતિષ્ઠા' વિષે ડૉ આનદશકર ધ્રુવનુ વ્યાખ્યાન—વસન્ત વર્ષ ૭, અક ૧

× The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath, deceitfulness, pronness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir's Sanskrit Texts Vol. IX, p 17)

‡ જુઓ જ્યોતિર્ધરમાં સૌ વિદ્યાબ્હેનની નોધ તા ૨૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૭

+ 'નારી પોકાર', પૃ ૧

"આ સમયનુ સ્ત્રીજીવન,–સંકુચિત અને બાંધેલા ઓવારાની અંદર વ્હેતી નદીના, કંઈક તરગ અને કઈક હુહોળાણુવાળા, મન્દ અને શાન્ત પ્રવાહ જેવુ હતુ. કાંઈક ધાર્મિક, વિશેષ વ્હેમી, બહુધા સ્થિતિસ્થાપક અને કાંઇક સંરક્ષક, શાસ્ત્રની પુરાણની–રૂઢિની–દઢ થઈ ગયેલી મર્યાદાઓમાં, સંતોષમા સરતુ, ગુરૂ જનની તથા વડીલ વર્ગની આજ્ઞાઓ તેમજ શાસનો અવિચારણીય માનતુ, ઓગણીસમી સદીનું સ્ત્રીઓનુ જીવન સાંકડી નેળમાં થઈને જતા ગાડા જેવુ, ઝીણી વાટ અને ઘણુ તેલ એવા કોડિયામા બળતા દિવાના જેવુ દિવસતુ હતુ. આ સમયની સ્ત્રીઓમા નવીનતાની ભાવનાઓના ખ્યાલ નહિ હોય, છતાં ત્હેમનામા સનાતનતાની નિષ્ઠા અને આચારશુદ્ધિની ભાવના દઢ હતી. સંસારના મવાલોની કઠિનતાઓ ત્હેમને નડતી તેઓ માનતા ન હોતા, એટલે ત્હેના બધનો સામે બળવો કરવાનુ તો સ્વપ્નુ પણ ત્હેમને કયાથી જ હોય? અને વિશેષતઃ–ત્હેમનામા "પડયુ પાનું નભાવી લેવા"ની શક્તિ તથા વૃત્તિ હતી. ઈશ્વર ઉપર આસ્થા તથા ભાવિ તરફ જિન્દગીનો મવળો ઝોક હતો. એકંદર જોતાં તીર્થસ્થળના પુરાણા પણ કંઈક જીર્ણ થઈ ગયેલ દેવાલય સમુ તે સ્ત્રીત્વ હતુ; અજ્ઞાન, વ્હેમના, અંધ શ્રદ્ધાના પડદાઓની પાછળ પરમાત્માનો જ્યોતિ ત્હેમાં ઝગઝગતો–ઓછુ વધતુ–દર્શન દેતો હતો.'*

પૂર્વે કહ્યું તેમ અગ્રેજી શિક્ષણે–પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સાહિત્યે આપણા જીવનમા ક્રાંતિ આણેલી છે અને આપણે વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્ય, સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યના પાઠ અગ્રેજી પ્રજા પાસેથી શિખ્યા છીએ, અને તેની એ અસર થઈ છે કે આપણે સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ વિશેષ માનથી જોતા થયા છીએ; અને તેમને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, એ સિદ્ધાંત માન્ય કર્યો છે.

મહારાણી ચીમનાબાઈ ગાયકવાડે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષો એક સાથે મળીને જાહેર કાર્યો કરે છે, એવી ભૂમિકા આપણે અહિં પણ તેયાર થાય, અને સ્ત્રીઓને તેમને યોગ્ય સ્થાન મળે, જેથી પુરુષ વર્ગની એકલે હાથે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ નિવડેલી છે, તે પરસ્પરના, સ્ત્રી પુરૂષના સહકારથી સફળ નિવડે, એવા આશયથી "હિન્દુસ્તાનના સામાજીક જીવનમા સ્ત્રીનું સ્થાન" એ નામનુ એક પુસ્તક, પોતાના વિચારો સંકલિત કરી, શ્રીયુત એસ. એન. મિત્ર પાસે અગ્રેજીમા લખાવ્યુ હતું, અને તેનો તરજુમો જાણીતી વિદુષી બ્હેનો લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ અને શ્રીમતી

* 'વીસમી સદીનું આપણું સ્ત્રી જીવન' પૃ. ૩

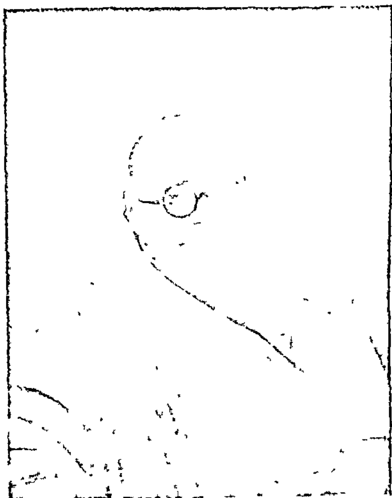
શારદાબ્હેન મહેતાએ કરેલો છે, તે ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીએ તે અરસામાં 'મ્હોટી ઉમરની સ્ત્રીઓની કેળવણી', 'સ્ત્રીઓની પરાધીનતા' 'સ્ત્રી પોકાર', 'સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી', એવા કેટલાક સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો લખાવી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સન્માનભર્યો અને સમાન થવા પામે એવું વાતાવરણ પેદા કરવા, યથાશક્તિ પ્રયાસો કર્યા હતા.

સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ સામાન્ય રીતે જૂજજ મળી આવે છે, એ સ્થિતિ ટાળવા, જનસેવા જેમનો જીવન ધ્યેય હતો, તે સ્વર્ગસ્થ ગોખલેના સ્મરણાર્થે એમના એક અનન્ય અનુયાયી શ્રીયુત કરસનદાસ ચિતળીઆએ સન ૧૯૧૬મા 'ભગિની સમાજ' નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી અને તે સંસ્થા સ્ત્રીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, જેવી કે બાળ મંદિર, ભગિની સમાજ વગેરે ચલાવી રહી છે, અને તે કાર્ય જેમ શુભ તેમ પવિત્ર છે.

*આ મધળી,–સ્ત્રીજીવન સુધારક અને સ્ત્રીજીવન મહાયક,–પ્રવૃત્તિ*ઓમાં એક વસ્તુ પર હમણાં હમણાં વધુ લક્ષ ગયુ છે, કે સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવે જ તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવી શકે, એટલે સ્ત્રીઓ પોતીકી આજીવિકા મેળવવા શક્તિમાન નિવડે, સ્વાશ્રયી બને, તે સારૂ યોગ્ય ધંધા હુન્નર શીખી લે, જેથી તેમને પુરુષ વર્ગ પર ઓશિયાળા કે આધીન થઈ એમવાનો સમય આવશે નહિ, તેમ તેમનો શારીરિક, અને માનસિક વિકાસ સાધી, તેમનામાં નીડરતા, સ્વાશ્રયપણું, આત્મવિશ્વાસ, સમભાવ અને રાષ્ટ્રીયતાની લાગણી કેળવી, કોમી ભાવના દૂર કરી, તેમને સારા નાગરિક બનાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. તે દિશામાં જાણીતી 'જ્યોતિ સંઘ'ની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે,' એ પ્રવૃત્તિ જરૂર વધાવી લેવી ઘટે છે, સ્ત્રીઓ જ તેમના ઉદ્ધાર અર્થે બહાર નિકળે એનાથી વિશેષ રૂડું શું હોઇ શકે?

એ વર્ષની ટુકી કારકીર્દીમાં એ સંસ્થા જે સુંદર અને પ્રગતિમાન કાર્ય બતાવી શકી છે, તે મુખ્યત્વે તેના કાર્યકર્તાઓની બાહોશી અને રચનાત્મક યોજન શક્તિને આભારી છે અને તેની સફળતાનો યશ જો કોઈ એક વ્યક્તિને આપી શકાય તો તે યશના અધિકારી શ્રીમતી મૃદુલા બ્હેન અંબાલાલ છે. આ આખી ય યોજના એમના મગજમાથી ઉદ્ભવી છે અને એ સંસ્થાના તેઓ પ્રાણરૂપ છે. એવી સેવાભાવી સ્ત્રી શક્તિઓ સાર્વજનિક કાર્યોમાં વધુ પ્રમાણમાં અને મ્હોટી સંખ્યામાં રસ લેતી અને સક્રિય ભાગ લેતી થાય તો સમાજનો ઉત્કર્ષ જલદી થવા પામે એમ નિઃશંક કહી શકાય

પ્રસ્તુત આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં એક મહત્વના મુદ્દા પ્રતિ કાર્યકર્તા બ્હેનોનું અમે લક્ષ ખેંચીશું કે સ્ત્રી પુરૂષની રચનામાં કુદરતી ભેદ રહેલા છે તે ન વિસરાય; તેમ એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ, કે સંસારમાં સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને એકબીજાનો સાથ અને મદદ આવશ્યક છે; બન્નેનાં જીવન પરસ્પર અવલંબે છે અને માતૃત્વજ સ્ત્રી જીવનનું ધ્યેય તેમ વિજય કળશ હોવું જોઈએ.

લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ

આપણે અહિં શ્રીજીવન વિકાસમાં જેમને મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે, જેઓ ગુજરાતને ભૂષણરૂપ છે, અને નવ નારીજીવનનાં નિમોના છે,

તે લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ અને શ્રીમતી શારદાબ્હેન મહેતા, એઓનાં જીવન અને જાહેર સેવાકાર્ય વિષે સહેજ ઉલ્લેખ કરીશું. વર્તમાન સ્ત્રીસમાજને તે માર્ગદર્શક તેમ પ્રેરણાત્મક માલુમ પડશે.

એ બન્ને વિદુષીબ્હેનો ગુજરાતના એક મહાન સમાજ સુધારક સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈનાં દોહિત્રીઓ થાય. એ બન્ને બહેનોનાં લગ્ન ભાગ્યવસાત્ એવાજ બે જાણીતા સુધારક કુટુંબોમાં થવા પામ્યાં હતાં. એ પરિસ્થિતિ તેમને એમનો જીવનવિકાસ સાધવામાં સહાયભૂત નિવડી હતી એ ખરૂં; પણ સમાજના વહેમ અને અજ્ઞાનતાના દુર્ગ સામે, વિરોધી વાતાવરણમાં, નિડરતાથી તથા આગળ કૂચ કરી, માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી, મક્કમતાથી અને હિંમતપૂર્વક બી. એ;ની પદવી મેળવવા શક્તિમાન થયાં, એ એમનાં ધૈર્ય અને ઉલટનું પરિણામ હતું. નવો ચીલો પાડનારનું કામ (pioneer) હમેશાં નિકટ અને કંટાળાભર્યું હોય છે. પણ એ પાયોનિયર તરીકેનું કાર્ય એમણે સઘળાં કષ્ટો વેઠીને, પાર ઉતાર્યું હતું. તેમાં એમને વિજય મળ્યો હતો, અને તેનું એક શુભ પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેમનાં પગલે ચાલી આજે સેંકડો સ્ત્રીઓ ઉંચી કેળવણી લેતી થઇ છે.

તેમના માટે વધારે ખુશી થવા જેવું અને મગરુરી લેવા જેવું એ છે કે પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું તેનો લાભ અન્ય પછાત રહેલી બ્હેનોને આપવા તેઓ હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહ્યાં છે, મહિલા વિદ્યાલય અને મહિલાપાઠશાળા સ્થાપવામાં તેઓ અગ્રસ્થાને હતાં અને પ્રાંતમાં એવી કોઈ સ્ત્રી ઉપયોગી કે સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ નહિ માલમ પડે, જેમાં તેમનો મ્હોટો હિસ્સો કે સીધો હાથ નહિ હોય!

વળી જાહેર જીવનમાં આગળ આવી તેમણે બીજી સ્ત્રીઓને જાહેરમાં ભાગ લેવા પ્રેરી છે; એ રીતે સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે.

શ્રીયુત ગોકુળદાસ રાયચુરાના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રીમતી શારદાબ્હેન 'સ્ત્રીસમાજના મુકુટમણિ' છે; અને મહાત્માજીએ લેડી વિદ્યાબ્હેનને, એમનાં મણિમહોત્સવ પ્રસંગે સંદેશો પાઠવતાં, તેમને 'સ્ત્રીઓના ભૂષણરૂપ' જણાવી, એક મરમ સુધારક કહ્યાં હતાં.

સ્ત્રીકેળવણીમાં તેમ સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમાં, સ્ત્રી સમાજની ઉન્નતિમાં અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં, ભાષણો આપીને તેમ લેખો લખીને, મ્યુનિસિપાલીટી અને વિદ્યાપીઠોમાં સક્રિય ભાગ લઇને, એમણે સ્ત્રીઓ માટે સુંદર દાખલો બેસાડયો છે, એટલુંજ નહિં પણ જે ક્ષેત્રમાં તેઓ ઉતર્યાં છે તેનું કાર્ય સરસ દીપી ઉઠેલું છે.

વસ્તુત • શુભનામરૂપ ગંગા યમુનાના પાવનકારી પ્રવાહની પેઠે એ બંને બ્હેનોની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીસમાજનો ઉત્કર્ષ સાધનારી, કલ્યાણકારી અને સ્ત્રી જીવનને પ્રગતિ-ઉન્નતિના પથે લઈ જનારી જણાશે

આતમા, શ્રીયુત પ્રાણલાલ દેસાઈએ લેડી વિદ્યાબ્હેન વિષે વિવેચન કરતા જે કહ્યુ છે તે, એ બન્ને બ્હેનોને લાગુ પડશે તેઓ લખે છે —

" પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ તથા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ બનેનો જેમણે પોતાના જીવનમા યોગ્ય પ્રમાણમા સમન્વય કર્યો છે, વ્યવહાર કુશળ રહીને પણ જેમણે આદર્શોને કદી વિસાર્યા નથી, પ્રગતિમાન અર્વાચીન સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ તેનુ જેમણે આધુનિક ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે માર્ગદર્શક ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત પુરૂ પાડયુ છે, જેઓ સૌજન્ય સૌમ્યતા તથા નિરભિમાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા છે .... "×

ગુજરાતના જાહેર જીવનમા મહાત્માજી દાખલ થયા પછી જે પરિવર્તન પ્રજાજીવનમા આવ્યુ છે, તેમાથી સ્ત્રીઓ પણ મુક્ત રહી શકી નથી તેમણે તો તેમના જીવનમા અપૂર્વ ઉત્સાહ રેડયો છે, તેમના જીવનમા પલટો આણ્યો છે, અને એમના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને, તેમાથી પ્રેરણા અને બળ મેળવીને સ્ત્રીઓએ સવિનય કાયદાના ભંગની લડતમા મોખરે રહી દેશનું ગૌરવ સાચવ્યુ હતું જે નિડરતા, જે બહાદુરી, જે ત્યાગ, જે સેવાભાવ અને સમર્પણ શક્તિ સૈનિક તરીકે તેમણે દાખવ્યા હતા તેથી સૌ કોઈ આશ્ચર્ય ચકિત થયા હતા, અને એ નૂતન દૃશ્ય નિહાળીને નવયુગના નામાંકિત કવિ સુન્દરમે કહ્યુ છે, કે,

" હોમાગ્નિના હવિ થઈ હસતી ઝુકાવે,
ને ગર્વિલા પુરૂષના અભિમાન ભંજે,
સંમારથી સ્થલગામ કરે અહતી,
ધૈ માગ્યથી પુરૂષને રહી દીપ અર્પે ૪૦

એ મેળ નારીનરનો બનશે નવીન,
જાશે મરી પુરૂષજાતિનુ આધિપત્ય,
થાતા વિમુક્ત જગની બળવત શક્તિ,
મુક્તિપ્રભાત નહિ દૂર રહે પછી કે "* ૪૧

× લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૪૦

* લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૮

પ્રકરણ ૬

સામાજિક પ્રગતિ

(૧) વ્યક્તિ વિકાસ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

"Thus, according as such of our Social institutions and customs as hinder the growth of what I have called, 'Social efficiency–" in other words, a spirit of altruism, social feeling or a sense of national life, are modified or adopted, according as an equality of footing is made secure to all classes in the competition for life, according as the women of the country are educated and enjoy freedom of thought and movement, and according as the people are permeated with this sense of national life, Social progress would be made under favourable conditions."*

Indian Social Reformer (p. 361.)

'એ ક્રૂર અને અમાનુષી ચાલો અટકાવવા આપણે વિચાર કરતા થઈએ, તે પ્રતિ આપણું કર્તવ્ય જાગૃત થાય તે પહેલાં, અંગ્રેજ સરકારે દૂધ પીતીનો અને સતીની પ્રથાનો નિષેધ માનવતાની દૃષ્ટિએ કર્યો હતો; અને આપણા હિન્દુ સમાજમાં વિધવાઓની અતિ મ્હોટી સંખ્યા અને તેની દયાજનક સ્થિતિ નિહાળી, કેટલાક સુધારકોની માગણી ઉપરથી, એ નવી રાજસત્તાએ સન ૧૮૫૬ માં વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરી સમાજ સુધારકોનો કંટકભર્યો માર્ગ સહેજ સરલ કરી આપ્યો હતો!

૬ દેશમાં શાળાઓ સ્થપાતાં જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રકટવા માંડ્યાં હતાં, *અને અંગ્રેજી કેળવણીએ તો શિક્ષિત વર્ગને નવીન દૃષ્ટિ અર્પી હતી;* તેની સાથે જન વ્યવહારના માર્ગો ખુલ્લા થતાં અને એકબીજી પ્રજા સાથેનો પરિચય વધતાં, આપણો સમાજ કેટલો નીચે પડેલો, અધમ સ્થિતિએ પહોંચેલો હતો તે ધ્યાનમાં આવ્યું; અને તે શોચનીય સ્થિતિ સુધારવા નવશિક્ષિત સુધારક વર્ગ તત્પર થયો હતો. તેણે જોયું કે જન-

* edited by Mr. C. Y. Chintamani.

સમુદાય પર અજ્ઞાન અને વહેમનું આવરણ સજ્જડ ફરી વળેલું હતું અને તેનાં પરિણામે પ્રજાજીવનમાં, અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો, ખોટા અને નિંદ્ય આચારવિચાર, હાનિકારક અને અધોગતિ કરનારા રીતરિવાજો જડમૂળ ઘાલી બેઠા હતા; અને તેનું નિરાકરણ થયે જ જન સ્થિતિ સુધરે એમ હતુ. તેનું નિદાન તેમણે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારમાં ભાળ્યું. તેટલા વાસ્તે ગામેગામ શાળા, કન્યાશાળા અને પુસ્તકાલય કાઢવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી અને ઉત્તેજી અને સુધારાનું દૃષ્ટિબિન્દુ લોકોને સમજાવવા, તે બાબતમાં લોકમત કેળવવા, આરંભમાં સુધારકોએ, સમાજ સુધારાના વિષયો, જેવા કે, બાળલગ્ન નિષેધ, વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન, અનેક પત્નીત્વનો માઠો રિવાજ, કજોડાં અને કન્યાવિક્રયનાં હાનિકારક પરિણામો, જાહેર માર્ગપર રોના કૂટવાની નિંદ્ય પ્રથા અને બારમા તેરમા પાછળ ખોટા અને ઉડાઉ ખર્ચો, કરજથી થતી પાયમાલી, મદ્યપાનનો નિષેધ, પરદેશગમન અને સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા વગેરે પર જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવી તેમ નિબંધો અને કવિતા લખાવી, તે વિચારોનો પ્રચાર કરવા ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને એ પ્રવૃત્તિ વધતાં તેમની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને દરજ્જો સુધરે આપણો સમાજ પ્રગતિમાન અને ઉન્નત થઈ શકશે.

પ્રસ્તુત હિલચાલનો પ્રધાન આશય, જેને જાણીતા સમાજ સુધારક શ્રીયુત નટરાજન enlighted self-interest કહે છે, તે જાતિ સુધારણાનો હતો. મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણ એવા પ્રકારનું રચાયલું છે કે તેને એકલવાયા રહેવું ગમતું નથી તેમજ તેનામાં અનુકરણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે; એટલે સારા માઠા વિચાર કે વર્તનની તેના જીવન ઉપર જબરી અસર થવા પામે છે; પ્રચારકાર્યનું પ્રયોજન પણ એજ છે. નવા વિચારનાં બીજ નંખાતા, થોડે કાળે તેમાંથી અંકુર ફુટે છે અને સમય પૂરો થતાં તેને ફળ લાગે છે. તેથી તત્ત્વચિંતકો જે કોઈ બનાવો બને છે તેની પાછળના બળને, વિચારને શોધવા તજવીજ કરે છે; અને આપણે જાણીએ છીએ કે વિચાર પ્રચાર જેવું પ્રબળ અને પ્રેરક બળ, બીજું કોઈ નથી; અને એ માર્ગજ આપણા સુધારકોએ વાસ્તવિક ગણ્યો હતો અને ગ્રહણ કર્યો હતો.

પ્રજા કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને શિર રહેલી છે, અને બ્રિટિશ સરકારે શાળા, કન્યાશાળા, વિદ્યાલય, પાઠશાળા અને વિદ્યાપીઠ કાઢીને

લોકોને શિક્ષણ આપવા કેટલાંક વ્યવહારૂ પગલાં ભર્યાં હતાં; અને તેમાંની ઉણપો અને દોષો દૂર કરવા શિક્ષિત અને સુધારક વર્ગે કેવી વ્યવસ્થા કરી હતી, તે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

તાત્પર્ય કે સ્વસુધારણા—જાતિ સુધારણા માટે પ્રચારકાર્ય કરીને અને કેળવણી દ્વારા લોકોને સમજાવતા અને વિચારતા કરી, સમાજને પ્રગતિના–સુધારાના પથે લઈ જવા જૂદી જૂદી રીતે પ્રચારકાર્ય થતું હતું.

નવા સુધારાનું પ્રાબલ્ય જામતાં પૂર્વે, વ્યક્તિ જીવન ઉપર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર-ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોનો, આચાર્યોનો અને જ્ઞાતિઓનો કેટલો બધો પ્રબળ કાબુ અને લાગવગ, કનડગત અને ત્રાસ હતાં તે આપણે મહીપતરામના પરદેશગમનના સંબંધમાં તેમ સંમતિ વયનો કાયદો પસાર કરતી વખતે દેશભરમાં તેના સામે ઉગ્ર વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા સનાતનીઓ તરફથી પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેમાં પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ; અને એ કારણે જ છોકરા છોકરીનાં લગ્નની વયમાં અને વિધવાના પુનર્લગ્નના વિષયમાં ઝાઝો સુધારો કે પ્રગતિ થવા પામ્યો નહોતો. પરન્તુ ઓગણીસમા સૈકાનો પ્રધાન સૂર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો, સમાનતાનો અને સ્વતંત્રતાનો હતો, ફ્રેન્ચ રાજવિપ્લવના પરિણામે એ વિચારોનો બહોળો પ્રચાર થયો હતો અને તેના પડઘા આપણા દેશમાં પણ પડયા હતા.

નવશિક્ષિત વર્ગ એ વિચાર વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા લઇ રહ્યો હતો, અને તેમની વિધવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ એ હક્કો પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ગતિમાન હતી.

તેની અસર પ્રથમ સ્ત્રી જીવન ઉપર થવા માંડી. સ્ત્રીની પદવી સામાન્યતઃ પુરુષના વ્યક્તિત્વમાં સમાઈ જતી; તે પુરુષની માલિકી વસ્તુ,—જાણે કે તે એક નિર્જીવ પદાર્થ હોય—ગણાતી; પતિનું મૃત્યુ થયે તે માત્ર ભરણપોષણની અધિકારી થતી; સ્ત્રી ધન સિવાય બીજી કોઈ મિલ્કત ઉપર તેનો હક્ક પહોંચતો નહોતો, અને તે સદા ઓશિયાળી, પિતા, પતિ કે પુત્રને આધીન રહે, એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવેલી હતી; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે લગ્નનો વિષય જે તેના સમગ્ર જીવનના સુખનો પ્રશ્ન હતો, તેમાં પણ તેને ઈચ્છિત વરની પસંદગી કરવાનો કે સ્વતંત્રપણે વર્તવાનો લેશમાત્ર અવકાશ નહોતો. સિવાય લગ્ન તેના માટે ફરજિયાત

કરી મૂકાયું હતું. કુંવારી ડોસી રહ્યાનો ભાગ્યે જ કોઈ ઉલ્લેખ માંપડશે. કમનસિબે તેને ન્હાની વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો તે સ્ત્રીના દુઃખનો છેડો નહોતો; અને તે સ્થિતિ ટાળવા સુધારકોએ પહેલવહેલી તકે વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા.

ધીમે ધીમે સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રમાણુ વધતાં સ્ત્રીઓ જે જાગૃત થઇ હતી તેમને તેમની સ્થિતિનું ભાન થવા માંડ્યું; તેઓ પણુ સમજવા લાગી કે સ્ત્રીને પણુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તેનો દરજ્જો, પુરુષથી ઉતરતા પ્રકારનો લેખાતો તે, સમાન હોવો જોઈએ.

લાંબા સમયથી પુરુષવર્ગ સ્ત્રી જીવન પર પોતાનો સ્થાપિત હક્ક માનતો એટલે સ્ત્રી જીવનની સ્થિતિ તેમ દરજ્જો સુધારવા અને ઉંચે લઇ જવા તેમ તેનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા સુધારકો તરફથી તેમ સ્ત્રી જાતિ તરફથી જે કાંઇ પ્રયત્નો થતા તેમાં પૂરી સફળતા મળતી નહોતી. ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા અને પ્રગતિમાન દેશમાં સુદ્ધાં એ ભેદભાવની અને અસમાનતાની લાગણી પ્રવર્તતી હતી તો પછી આપણા જેવા પછાત, અજ્ઞાન અને ગરીબ મૂલ્ક માટે કહેવાનું જ શું હોય ! તેમ આપણી સ્ત્રીઓ એટલી કેળવાયલી અને પાવરધી, સશક્ત અને સુસંગઠિત બનેલી ન્હોતી કે તેઓ પુરુષ સામે બંડ ઉઠાવી શકે, અને તેમના હક્કોનું પાલન કરાવી શકે.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીથી ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક અને કાયદેસર (legal) સ્થિતિમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, અને તેમનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થયું છે; તેમ છુટાછેડાના કાયદામાં, તાજેતરમાં, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાણીતા લેખક મી. એ. પી. હર્બટના પ્રયાસથી જે સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે, તે તેનાં લગ્ન સુખમાં મદદકર્તા થઈ પડશે. કારણ કે કુંવારા રહેવાનું બહુ થોડાંક જ સ્ત્રી પુરુષો પસંદ કરે છે; અને સુખી, યશસ્વી લગ્ન જીવન જેવું જીવનમાં ભાગ્યે જ બીજું કોઇ સુખ માલુમ પડશે.

લગ્ન વિષયમાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા મેળવી ઈચ્છિત વર પસંદગી કરી શકે એ સંજોગો—વાતાવરણ—ઉભયને વાસ્તે ઇચ્છનીય તેમ હિતાવહ છે; અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એક નિદાન એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે, તેમની સ્થિતિ સુધરશે, તેમની ઉન્નતિ થશે, એટલુંજ નહિ પણુ તેઓ પુરુષ વર્ગ સાથે સમાન કક્ષાએ ઉભી રહેવા શક્તિમાન થશે.

આપણો મજુર અને કારીગરવર્ગ પણ ગરીબાઈ અથવા તો ઉત્પાદક સાધનોના અભાવે, ઓઓથી ભુંડી અને અધમ, પરાધીન અને દયામણી સ્થિતિમાં, લાંબા સમયથી, પડેલો છે, અને વધુમાં તે અજ્ઞાન અને વહેમી હોવાથી તેનું શ્રેય સાધવાને અશક્ત જણાયો છે.

બિહાર અને આસામ પ્રાન્તોમાં યુરોપિયન કાબુ અને વહિવટ હેઠળ મ્હોટાં વાવેતરો આવેલાં છે. એ વાવેતરોમાં અગાઉ ખેડુત પાસે કેટલી સખ્તાઈથી મજુરીનું કામ લેવાતું અને તે વર્ગ કેવી હલાકી ભોગવતો તેમજ એ પ્રદેશમાં આવેલી કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા સ્ત્રી પુરુષ મજુરોના શા હાલહવાલ હતા એની વિગતો જાણવામાં આવે છે ત્યારે આપણને કંપારી વછૂટે છે અને ધનની પ્રાપ્તિમાં, તેના મદમાં મનુષ્ય કેવો દયાહિન અને સ્વાર્થઅંધ બની જાય છે, તેનું ઉપલી કાર્યપદ્ધતિ સચોટ દષ્ટાંત પૂરૂં પાડે છે.

ગુજરાતમાં પણ મજુરો પાસે કામ લેવામાં કચાસ રખાતી નહોતી. પણ તે જૂદા પ્રકારનું કામ હતું. અહિનો મ્હોટો ઉદ્યોગ તે સુતર કાપડનાં કારખાનાંઓ, મીલો છે અને એ મીલોના સંચાઓ ચલાવવા, તેનાપર દેખરેખ રાખવા, સુતરના તાર સમારવા વગેરે માટે મજુર અને કારિગરોની મ્હોટી સંખ્યામાં જરૂર પડતી; અને તે આસપાસના અને નજદિકના ગામોમાંથી મુખ્યત્વે ખેંચાઈ આવતા.

આપણો મુલક ખેતીપ્રધાન છે અને એ ખેતીમાંથી એટલું થોડું ઉત્પન્ન થાય છે કે તેની પેદાશ પર જ આધાર રાખનારાઓનો અડધાથી વધુ ભાગ બહુધા ભુખમરો વેઠે છે. એ કઠિન પરિસ્થિતિમાં મીલોને મજુરોની તાણ ન પડે એટલુંજ નહિ પણ તે મજુરી સસ્તા દરે મળે એ ઉઘાડું છે; અને હાલ પણ તેમાં મ્હોટો ફરક પડયો નથી.

જ્યાં ભરતી વધારે અને માગણી થોડી ત્યાં મજુરોને રાખનાર વર્ગ મનમાનતી સરતે કામ લઈ શકે અને તેમના પ્રત્યે સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકે અને મજુર વર્ગ પણ તે સહી લે અને નભાવી લે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. એટલે ઘણાં વર્ષો સુધી મીલ મજુરો પાસેથી સુર્યોદયથી સુર્યાસ્ત થતાં સુધી અથવા તો એક યુરોપિયનના શબ્દોમાં કહીએ તો અજવાળું થતાં શરૂઆત કરી અંધારૂં થતાં સુધી મીલો ચાલુ રાખી, કામ લેવાતું. એટલે કે એક યંત્રની પેઠે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને મજુરો એક મનુષ્ય પ્રાણી છે એ સાવ વિસરાઈ જતું. આપણે સારી પેઠે

જાણીએ છીએ કે સ્વાર્થ એ તદ્દન નીચ અને અધગી વસ્તુ છે. મિલમાલેકોને તો એમના ધધાની, એમના નફાની ફિકર રહેતી, અને મીલમજુરોને રોજી આપતા એટલેથી તેમનુ કર્તવ્ય પૂરૂ થતુ તેઓ માનતા, પણ તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા, તેમના સુખસગવડ વા સુખદુ ખ વિગે વિચાર કરવાની તેમને ફુરસદ સરખી નહોતી, બલ્કે એમ કહી શકાય કે તેમના જીવન પ્રતિ તેઓ ઉદાસિન જ હતા

એ જમાનાનુ વાતાવરણ એ વિચાર પ્રણાલિકાને અનુકૂળ અને ઉત્તેજનારૂ હતુ. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એ માન્યતાને દૃઢ કરી હતી. જીવન એક પ્રકારનો સગ્રામ છે અને તેમા જે પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ નિવડે તેજ બચવા પામે, નબળાનો તો નાશ થવા પામે છે અને તે કુદરતના નિયમ અનુસાર છે.

વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પણ તેને પોષક હતી. બીજાને અડચણ-કર્તા ન થાય, તેને ઈજા પહોચાડે નહિ ત્યા સુધી વર્તમાન રાજ્યસત્તા પણ તેના કાર્યની આડે આવી શકે નહિ અથવા આવવી જોઈએ નહિ એવો એક વાદ તે કાળે પ્રધાનપણે પ્રચલિત હતો.*

આ પ્રમાણે જે તે વ્યક્તિ તેનું કાર્ય છૂટથી કરી શકે તો તે કામકાજમા સારી પ્રગતિ થવા પામે અને તે સરવાળે સમાજને લાભ-દાયી જ થઈ પડે.

આ મનોદશાને પરિણામે મીનોમાં અને ખાણોમાં કામ કરતા મજુરો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓની કેવી દુર્દશા થવા પામતી તેનો સહેજ ખ્યાલ મીસીસ ગિસ્કિલકૃત 'મેરી બાર્ટન' અને ચાર્લ્સ ડિકન્સની કેટલીક નવલકથાઓ વાચતા આપણી નજર સમક્ષ ખડો થશે, અને એ નવલ-કથાઓએ તેમની સ્થિતિ સુધારવામા મ્હોટો હિસ્સો આપ્યો હતો એ પણ અહિં સાથે સાથે નોધવુ જોઈએ.

પરન્તુ આપણા મજુર કારિગર વર્ગનો પક્ષ લેનાર આપણા દેશમા કોઇ મડળ નહોતું કે કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ નહોતી, તેમ લોકમત એટલો પ્રબળ બન્યો નહોતો; પણ એ હિન્દી મીલ ઉદ્યોગને એક ભોકય તરીકે માનનારા લેંકેશાયરના મીલમાલિકોએ સ્થાનિક મજુરોના કામના કલાક ત્વરે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે તે દિશામાં કાંઈક તજવીજ થઇ હતી. એ માગણીનો

---

* Letting people manage their affairs in their own way so long as they do not cause mischief to others without the consent of others Sidgwick.

ખરો આશય તો હિન્દી મજૂરો પાસે વધુ કલાકો કામ લેવાય છે, તે પર કાપ મૂકી અહિંની મીલોની હરિફાઈને ધોકો પહોંચાડવાનો હતો, જો કે તેનો દેખાવ પરોપકારનો બતાવવામાં આવ્યો હતો.

આપણો એ મીલ ઉદ્યોગ વધતો અટકે અને ઈંગ્લિશ કાપડની સામે તે હરિફાઈમાં ઉતરવા શક્તિમાન ન થાય તે નિમિત્ત અન્ય કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ન સંભવે એ પ્રમાણે હિન્દી કાપડની પેદાશ ઉપર સાડાત્રણ ટકાની જકાત લેન્કેશાયરના મીલમાલિકોના દબાણથી હિન્દી સરકારે નાંખી હતી, તે છેલ્લી યુરોપીય લડાઈ પછી નિકળવા પામી હતી. એ હિન્દુસ્તાનને હડહડતો અન્યાય જ હતો.

કપાસ આપણા દેશમાં પાકતો અને હિન્દી મજુરોના દર પણ સસ્તા હતા એટલે વિલાયતી કાપડ સામે મીલોની સારી વ્યવસ્થા અને કરકસરવાળો વહિવટ હોય તો દેશી માલ કિફાયત ભાવે વેચી શકાય.

દેશી પેદાશની સામે અટકાયતની બીજી કોઈ દલીલ આણી ન શકાય એવી પરિસ્થિતિ જોઈ, એટલે આરોગ્યની અને માનવતાની દષ્ટિએ મીલોમાં કામ કરનારા મજુરો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં કામનું નિયંત્રણ થવું જોઇએ, મુકરર કલાકોથી વધુ કામ લેવામાં ન આવે, તેમ વિશ્રાંતિનો સમય અને રજા વગેરે બાબત યોગ્ય પ્રબંધ થવા લેન્કેશાયરના મિલમાલિકો તરફથી ચળવળ કરવામાં આવી હતી. તેમનો આશય ગમે તે હોય પણ તે ચળવળ મજુરોના હિતની હતી એટલું આપણે સ્વીકારવું પડશે.

એ મીલ મજુરોમાં કોઈ પ્રકારનું સંગઠન નહોતું કે એકસંપીથી તેઓ એમને પડતી અડચણોનું નિવારણ કરાવી શકે; સૌ કોઈ પોતપોતાનો અર્થ સંભાળી સંતોષ માનતું. કદાચ કોઈ મજુર માથું ઉંચકે તેને ઉગતો ચાંપી દેવો એ મીલોના એજંટો માટે સહેલું અને સિફતનું કામ હતું.

ઈંગ્લાંડનો મીલમજુર–કામદાર વર્ગ હાડમારી ભોગવતો, કષ્ટ સહન કરતો, તેમના મહાજનો બાંધી, સંઘબળના પ્રતાપે ધીમે ધીમે એટલો પ્રબળ થઇ પડ્યો છે કે પાર્લામેન્ટમાં તેમના સભ્યોના વક્તવ્યની ધારી અસર થાય છે, અને થોડાંક વર્ષો ઉપર એ મજુર પક્ષ ઈંગ્લાંડના પ્રધાનપદે સુદ્ધાં પહોંચ્યો હતો.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીના આપણા દેશમાં મજુરોનું મહેજસાજ સંગઠન થવા પામ્યું છે અને તેમનું હિત સાચવવા અને વધારવા તેમ

તેમના હક્કોનું સરક્ષણ કરવા, છેલ્લા ૫૬૭ વર્ષમા કેટલાક કાયદાઓ પસાર થઈને અમલમા આવ્યા છે.

ગુજરાતમા મીલ ઉદ્યોગ છેક સન ૧૮૫૬ મા શરૂ થયો હતો અને રફતે રફતે આખા પ્રાતમા તેનો બહોળો વિકાસ થવા પામ્યો છે પણ એ મીલોમા કામ કરતા સ્ત્રી પુરુષ મજુરો માટે, તેમના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કે તેમના આરામ અને સગવડની દૃષ્ટિએ, મીલ એજટો તરફથી, કાયદાથી પડેલી ફરજ ઉપરાત, તેમનુ રીતસરનુ મહાજન થવા પામ્યુ તે પૂર્વે, કોઈ પગલા લેવાયા હોય એવુ કશુ જાણવામા નથી

યુરોપમા લડાઈ જાગતા સુતર કાપડની મીલોને સારો તડાકો પડયો હતો, કાપડના ભાવો એકદમ વધી જતા લોકોને હાડમારી ન પડે તેથી સરકારે સ્ટેન્ડર્ડ ક્લોથના ભાવ બાધવાનુ વાજબી ધાર્યું હતુ

તે વર્ષોમા તેની મૂળ મૂડીથી વધારે સારી આવક એ મીલો કમાઈ હતી. એ આબાદીના વર્ષોમા પણ એ મીલ એજટોએ, તેમની મીલોના મજુરોને રહેવાની સ્વચ્છ ચાલીઓ માટે, વિશ્રાતિગૃહો માટે, માદગીની રજા બાબત, તેમ એમને અમુક રાહત આપવા સબધમા, વિચાર સરખો કર્યો નહોતો, પણ જ્યારે પ્લેગ પુર જોશમા ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે કામ પડતુ મૂકીને મીલ મજુરો ભાગી ન જાય તે સારૂ તેમને પગાર ઉપરાત બોનસની લાલચ આપીને રોકયા હતા એ એમની માણસાઈ હતી

મીલ એજટોના કમિશન મીલ પ્રથમ સ્થાપતી વખતે અમુક ધોરણે નક્કી થયલા, પણ આ જાહોજલાલીનો લાભ લેવા, મૂળ કમિશનના નિયમોમા ફેરફાર કરાવી તેમના કમિશનના ટકા વધરાવવામા આવ્યા હતા, એ રીતે મીલ એજટોએ એમની કમાઈ વધારી હતી

ભરતી પછી ઓટ આવે છે તેમ લડાઈ બધ પડતા મીલોની કમાઈ ઓસરવા માડી, એટલે તેમનું લક્ષ મજુરોને પ્લેગ બોનસ અપાતું હતું, તે બધ પાડવા પ્રતિ દોડયુ એ સમયે લડાઈની ચાલુ અસરથી જીવનની જરૂરિયાતની દરેકની ચીજના ભાવો હદથી જાદે વધી ગયા હતા; મોંઘવારીની સૌ કોઈ બૂમ પાડતુ હતુ, તેમા મીલો તરફથી બોનસના કાપની વાતની જાહેરાત થતા અમદાવાદના મીલમજુરો ખળભળી ઉઠયા હતા

તે અગાઉથી મીલ મજુરોનું સગઠન કરવાની પ્રવૃત્તિ શ્રીમતી અનસૂયાબ્હેને ઉપાડેલી હતી. તેઓ ગર્ભશ્રીમત સુશિક્ષિત અને સસ્કારી

બ્હેન છે; અને ઇંગ્લાંડ જઈને સમાજશાસ્ત્રનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યા ઉપરાંત ત્યાંના મજુરોનાં જીવન અને તેમના નિવાસ સ્થાનોનો જાત અનુભવ મેળવી આવ્યાં હતા. એ વિષયનો ખાસ રસ અને બીજું ખાસ રોકાણ નહિ એટલે તે મજુર જીવન અને તેમની પ્રવૃત્તિ પાછળ જીવ પરોવાતાં, તેઓ સંગીન કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થયા છે. એમનું કુટુંબ—શેઠ મગનલાલ કરમચંદનું ખાનદાન બહુ જુનું અને જાણીતું છે; અને તેમના હાથમાં શહેરની બે જાણીતી અને મ્હોટી મીલો—કેલીકો અને જ્યુબિલીનો—વહિવટ છે, એટલે મજુર સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાને તેમને સુંદર સગવડ હતી અને એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થતા જ તેમને મીલ મજુરોનું મહાજન તુરત સ્થપાય એ કાર્ય આવશ્યક જણાયું. એમની સૂચનાથી, અમે ભૂલતા ન હોઈએ તો, શ્રોમન ખાતાનુ પહેલપ્રથમ યુનિયન સ્થપાયું હતું. તે સમય પ્લેગનો હતો. શ્રીમંત વર્ગ શહેર છોડીને

શ્રીમતી અનસૂયાબ્હેન સારાભાઈ

બહારગામ ચાલ્યો ગયો હતો, પણ એ બ્હેન તો મજુર સંગઠન કરવાના કાર્યમા એટલા મુસ્તાક અને મસ્ત હતા કે પ્લેગના ચેપની બ્હીકથી ન ગભરાતા, ખુલ્લામા તબુંમા પડાવ નાખીને રહ્યા હતા અને તેમના સલાહકાર તરીકે મીલ મજુરો અને મીલ વહિવટથી પૂરા વાકેફગાર મીલ મેનેજર શ્રીયુત અમુભાઈ મૂળચંદ એમના પડખે ઉભા રહી જે તે કાર્યમા કિંમતી સલાહ આપતા હતા. એ સંગઠ્ઠનનું કાર્ય હજી પ્રાથમિક સ્થિતિમા હતું, મજુરોને એ પ્રવૃત્તિનુ મહત્વ સમજાવવાની તૈયારી થતી હતી, તે અરસામા ઉપર જણાવ્યુ તેમ મીલમાલિકો અને મીલ મજુરો વચ્ચે પ્લેગ બોનસના કાપનો ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો. શ્રીમતી અનસુયાબ્હેન સિવાય તેમની વ્હારે આવે એવી કોઈ વ્યક્તિ ત્યારે નહોતી, અને તે મામલો મમત્વપર ચઢયો હતો, સુભાગ્યે મહાત્મા ગાંધીજી તે અરસામા અમદાવાદમા કાયમ નિવાસ કરી રહ્યા હતા, શ્રીમતી અનસુયાબ્હેન તો એમના અનુયાયી પ્રથમથી થઈ રહ્યા હતા, એટલે તેઓ મહાત્માજીની સલાહ લે એ સ્વાભાવિક હતુ. પણ તે પહેલા શેઠશ્રી અંબાલાલ સારાભાઈએ શહેરની ગંભીર પરિસ્થિતિ પ્રત્યે મહાત્માજીનુ ધ્યાન દોર્યું, કે જો હડતાલ પડશે તો તેના પરિણામો બહુ અનિષ્ટ આવશે, વાસ્તે તેમણે વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. દુ ખીઆની, દલિતોની, મજુરોની અને ખેડુતોની વ્હારે જવુ એ મહાત્માજીએ પોતાનો કર્તવ્ય ધર્મ માન્યો છે અને જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે, વા કોઈ પક્ષ સ્વીકારે, તો તેની વિગતોમા, તેના કારણોમા પૂરેપૂરા ઉતરે, લડતનો આશય સમજી લઈ, સામા પક્ષને તેના ન્યાય માટે, તેના નિકાલ માટે દલીલ કરે, સમાધાન કરે અને જ્યારે કાંઈ આરો જણાય જ નહિ ત્યારે ન છૂટકે સત્યાગ્રહનો માર્ગ આદરે.

મહાત્માજી એ બાબતમા વચમા પડતા, પ્રથમ તેમણે અમદાવાદના કલેકટરને એક પત્ર લખી તેમની મુલાકાત લીધી, તેમને બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી; પછી મીલમજુરોને મળ્યા, મીલ એજંટોને મળ્યા, છેવટે પંચ મારફત એ ઝઘડાનો નિવેડો આણવાનુ નક્કી કર્યું, અને સરપંચ તરીકે કલેકટરને નિમ્યા.

દરમિયાન કેટલીક મીલોના મજુરોએ કોઈ ફરમાનપર હડતાલ પાડી, એટલે મીલમાલીકો વિફર્યા અને તેમણે લૉકઆઉટની ધમકી આપી. શ્રીમતી અનસુયાબ્હેન ચિંતામાં પડી ગયા અને મહાત્માજી જે ખેડાની લડતમા ગૂંથાયા હતા ત્યાંથી તેમને એકદમ અમદાવાદ આવવા વિનંતિ

કરી. મહાત્માજીએ મજુરોની ભૂલ સ્વીકારી અને તે સુધારી લેવા તત્પરતા બતાવી પણ એ દલીલ મીલમાલીકોને ગળે ઉતરી નહિ અને તેમણે ૨૦ ટકા વધારો લઈને કામ કરવા મજુરો રાજી ન હોય તો તેમને કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો તોડ કાઢવા મહાત્માજીએ અને બીજાઓએ અથાક પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા.

આમ, અમદાવાદની એક મ્હોટી મીલમજુરોની હડતાલ, જેને એક 'ધર્મયુદ્ધ' કહેવામાં આવ્યું છે, તેની શરૂઆત થઈ. મહાત્માજી અહિંસાના હિમાયતી, સત્યના માર્ગે વિચરનારા, શુદ્ધ શસ્ત્રથી લડનારા તેમણે પ્રથમ પોતાના પક્ષને, જેઓ સામાન્યતઃ અજ્ઞાન, જલદ સ્વભાવના અને ગરીબ સ્થિતિના હતા, તેમના જીવનને સંસ્કારવા, તેમને યોગ્ય પંથે દોરવા અને એ લડતના આશયને એકટેકથી વળગી રહેવાનો આદેશ આપવા, દરરોજ મીલમજુરોની જાહેર સભાઓ ભરવા માંડી. તે સારૂ જે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

"(૧) મજુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણી કરણીમાં કાંઈ કસૂર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની ભીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને બને તેટલે અંશે તેમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધે મજુરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજુરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો.

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દ્રઢીભૂત થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરૂં પડે અને તેમના મન અને બુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ, તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ કાઢવી."*

શહેરના તેમ મજુરોનાં ઈતિહાસમાં એ લડત તદ્દન નવીન ધાટીની હતી; જેમાં ઇજા પહોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞા હતી; જાતે કષ્ટ વેઠવું અને શુદ્ધ થવું, એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. એ લડતના દિવસો જેમ લંબાતા ગયા તેમ શહેરનું વાતાવરણ ચિંતાતુર થવા માંડયું, અને મહાત્માજી તેના સુકાની હતા એટલે દેશ સમસ્તની નજર એ લડત પ્રતિ વળી હતી.

* એક ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૧૦.

મહાત્માજી અડગ નિશ્ચયવાળા એટલે તેઓ એમના સાથીઓને લડતમાં મક્કમ રહેવા ઉપદેશ આપે જતા હતા, અને તેઓ સિદ્ધિ મેળવ્યા વિના નમતું આપે એમ નહોતું; એવામાં એક દિવસે એમના કાનપર નીચેના ઉદ્‌ગારો અથડાયા:

"ગાંધીજી અને અનસૂયાબ્હેનને શું છે? તેઓને મોટરમાં આવવાનું, અને મોટરમાં જવાનું. ખાસું ખાવાપીવાનું પણ અમારા તો જીવ જાય છે, સભામાં આવ્યે કાંઈ ભૂખમરો ટળતો નથી."

શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિવાળા મહાત્માજીના હૃદયમાં તીરની પેઠે એ શબ્દો સોંસરા પેઠા; અને તેઓ એમની ખાત્રી પણ બીજી શી રીતે કરી આપે કે પોતે પ્રમાણિક છે, એટલે એમના નિયમ પ્રમાણે મજુરોને જાહેર સભામાં સંબોધતા મહાત્માજીએ ભિષણ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે:—

"તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણભર પણ હું સાંખી શકનાર નથી. તમને ૩૫ ટકા મળે નહિ અથવા તો તમે બધાએ પડી ન જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી."

એ ખબર બહાર જતાં આખા દેશમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. સૌ કોઈ એકબીજા પક્ષને દોષ દેવા લાગ્યા; અને મહાત્માજીને એમાંથી મુક્ત કરવા જ્યાં ત્યાંથી દબાણ થવા માંડ્યુ. મીસીસ એની બીસન્ટે તો શેઠ અંબાલાલને તાર કર્યો, કે—

'For India's sake, try persuade owners' yield and save Gandhi's life.'**

અમદાવાદ તેની સાદી સમજ માટે જાણીતું છે; ફરી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાનના પ્રયત્નો શરૂ થયા અને પાછુ પંચ-સરપંચ દ્વારા તેનો નિકાલ આણવાનું નક્કી થયું. સરપંચ તરીકે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર ધ્રુવને નિમવામાં આવ્યા, તેમણે આખો કેસ સવિસ્તર અને લક્ષપૂર્વક તપાસી *વિચારી જઈ, છેવટે, વ્યવહાર ન્યાય આપી દીધો, કે માલિકોએ* કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વળતરનાં પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો; એટલે કે ૨૦ાા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.'+

* એક ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૩૨, ** ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૩૩, *** ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૫૩.
+ ધર્મયુદ્ધ પૃ. ૫૪.

પ્રસ્તુત લડતમાં બન્ને પક્ષે વિજય માન્યો હતો; પણ એ મહત્વની બીના નથીઃ તેમાં અગત્યનો મુદ્દો એ રહેલો હતો કે માલમાલિકો અને મજુરો વચ્ચે મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો તેનો ઉકેલ પંચ દ્વારા કરવામાં આવે, અને અમદાવાદે એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યાથી હડતાળનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી તે ઘણીવાર બચવા પામ્યું છે; અને હિન્દી મજુરોની તપાસ અર્થે નિમાયલા રૉયલ કમિશને પણ તે કાર્યની પ્રશંસા કરતાં નીચે મુજબ નોંધ લીધી હતીઃ—

The only attempt made to set up machinary for regulating relations between a group of employers and their work-people is at Ahmedabad. Here, since 1920, there has been a permanent *arbitration board, consisting of one nominee each* of the two Associations one representing labour and the other the employers. Mr. M. K. Gandhi has represented labour on this board since the beginning. The system is admirable in its intentions and has had a substantial measure of success.†

મજુરોનું સંગઠન થવા પામ્યું એથી એમના હક્કોનુ સંરક્ષણ થવા પામ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મજુર મહાજન સંઘ તરફથી તેમનું હિત વધારવા, તેમની ઉન્નતિ સાધવા શ્રીમતી અનસૂયાબ્હેનના સતત પ્રયાસ, સીધી દેખરેખ અને અવિરત કાળજીથી વિધવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવામાં આવી છે અને તેથી મજુરોની સ્થિતિમાં ઘણોજ સુધારો થવા પામ્યો છે. તે મજુર મહાજનનો વહિવટ તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અને બંધારણપૂર્વક થાય છે, એટલે તેના કામકાજમાં તેઓ રસ લેતા થાય છે તેમ વ્યવસ્થાપૂર્વક અને બંધારણપૂર્વક કામ કરવાની તેમને તાલીમ મળે છે, એ તે સંસ્થાની વિશિષ્ટતા છે. તે સિવાય મજુરોના આરામ, સગવડ, સુખ, આરોગ્ય, કેળવણી, નાણાં મદદ, વ્યાયામ વગેરે માટે પ્રબંધ કરવામાં આવેલો છે; તેમના માટે સ્વચ્છ ચાલીઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી છે, દવાખાનાં ચાલુ છે, ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરેલી છે,

† Report of the Royal Commission on Labour in India 1931, p. 336-37.

સસ્તાં અનાજ અને કાપડની દુકાનો કાઢેલી છે, સ્વયંસેવક દળ ઉભું કરેલું છે તેમ તેમને વ્યસનમાંથી અટકાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે, તેમજ તે સંસ્થાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી મજુર મહાજન અને તેની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વધુ અને વિગતવાર જાણવા જેવી માહિતી મળી આવે છે. આવું સુંદર અને સંગીન કાર્ય બીજા બહુ થોડાંક સ્થળે જોવામાં આવશે. એથી પ્રસન્ન થઈ રોયલ કમિશને તેના રીપોર્ટમાં તે સંસ્થા વિષે લખ્યું હતું, કે,

"Possibly the only union with an elaborato range of welfaro activities in tho Ahmedabad Textilo Association to which wo havo already referred. This is reported to maintain two dispensaries and a hospital equiped for suigical work with accomodation for thirty in-door patients. The expenditure on the work is in the neighbourhood of Rs. 10,000/- annually. The Association maintains 23 schools, which in 1928 has 1,458 boys and 76 girls. The cost in that year was Rs. 36000/- and the Association also carried on two boarding schools maintained by subscriptions from other sources. The Social botterment department of the Union supplements the work of the schools by conducting evening classes in chawls to teach workers reading and writing. The Union maintains a library and a reading room for the benefit of its members. There are also travelling libraries containing sevèral boxes of books which are circulated from centre to centre. Among the Union's other welfare activities are four physical culture centres, a volunteer corps, a cheap grain shop, restaurants, a savings bank and a cheap Loan Department. These are all carried on mainly from the

mbers' subscriptions, which are collected by th
lls. The millowners until recently also mad
annual grant to the Association for education
rposes *

એટલે કે મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા, તેમના હિતનું અને હક્ક
ણુ કરવા તેમ તેમનામા નાગરિક તરીકેનું કર્તવ્ય ભાન જાગૃત કર
નો થઇ જાય છે, પણ એ પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી આપ
ાઉ જોયુ છે કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મળે, જે તે વ્યક્તિ, સ્ત્રી વા પુરુષ
ન૨ ઉભી રહેવા મશક્તા નિવડે છે, તેથી મહાત્માજીએ મીલ મજુરો
ા મહિના પર જ મીલની નોકરી સિવાય એકાદ બીજો ધંધો કુન
ની એવા ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે એકના મીલ મજુરોએ
. પણ સ્વાશ્રયી થવા ઇચ્છનાર સૌએ ગ્રહણ કરવા જેવો છે—

"જો મજુરોએ સ્વતંત્ર રહેવુ હોય, સમાન જાળવવુ હોર
જીવિકા વિષે નિર્ભય રહેવુ હોય તો તેઓએ આજીવિકાના અને
ન ઉભા કરવા જોઈએ મારી કલ્પના એવી છે કે જેમ મૂડીવાળા
તેનો ધીમો છે તેમ મજૂરની મૂડી તેની મજૂરી કરવાની વિનિ
ત છે ધનવાનને થોડે ઘણે અંશે પણ મજૂરની જરૂર પડવાની છે
. મજૂરની મૂડીરૂપ મજૂરીને ધનની જરૂર પડવાની છે એ બન્નેર
. હોય ને પોતાની મૂડીની બીજાઓને જરૂરિયાત હોવા વિષે સામાન
ભિનતા હોય તો બન્ને પક્ષ એક બીજા પ્રત્યે માનની નજરે જોર
ધનવાન પોતાનુ સંગઠન કરી શકે તેમ મજૂર પોતાનુ મજૂર પોતાં
ધાર માને છે કેમકે તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ નથી થયો ને તેમને પોતાન
રૂપી મૂડીની કિંમતનુ ભાન નથી થયુ બુદ્ધિ વિકાસ થાય સંગઠ
ને મૂડીની કિંમત સમજાય તો મજૂરો ધનવાનના જેટલા જ નિર્ભિ
શકે "×

રાનીપરજ અથવા કાળીપરજ તરીકે જેમને ઓળખાવવામા આ
તેમા ભીલ, ચોધરા, ઢોડિયા, નાયકા, ગામિત, નાયકડા, કુકણા, માલધ
રે જુદીજુદી જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે અને સન ૧૯૩૧ ન
રીપનક પ્રમાણે આપણા પ્રદેશમા—ખાનદેશ, પંચમહાલ, નાશીક

* રોયલ કમિશન રીપોર્ટ પૃ ૩૨૮
× નવજીવન–સન ૧૯૩૭ પૃ ૧૫૩

થરપારકર અને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં—તેમની સંખ્યા આશરે નવ લાખથી વધુ હતી. પરંતુ શરમજનક બીના એ છે કે તેમની પ્રતિ આપણે તદ્દન બેદરકારી બતાવેલી છે, તેમનો વેઠ કરાવવામા, ગુલામીમા રાખવામા જ ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ ઘણુખરૂ ડુંગરાળ અને ગીચ ઝાડીવાળા જંગલના અંદરના ભાગોમા વસે છે, અને તેમનુ જીવન જંગલના ભટકતા રાની પ્રાણી જેવું, તદ્દન અવિકસિત, કશા સંસ્કાર વિનાનુ, અને ભયગ્રસ્ત માલુમ પડશે. તેમની સ્થિતિ પણ કંગાળ, આજિવિકા માટે કુદરત જે કાંઈ પૂરૂ પાડે તે પર અવલંબતી, બહુધા ભુખમરો વેઠતી હોય છે. તેમને ખેતીનુ પૂરૂ જ્ઞાન હોતુ નથી તેમ ખેતી સારૂ જે સાધનો જોઇએ, હળ વગેરે તે તેમની પાસે હોતા નથી. તેમનો વ્યવહાર મુખ્યત્વે જંગલની પેદાશ ઉજળીયાત વસ્તીને આપી તેમની પાસે પોતીકા ખપની, શોભાની ચીજો લેવામા (barter) થાય છે; અને કેટલાક જમીનદારો તેમની પાસે ખેતીના મજુર તરીકે કામ લે છે. પરંતુ તે મનુષ્ય છે, તેમના પ્રત્યે સમભાવ કેળવવો જોઈએ, તેમને સુધારવા જોઈએ તે માટે આપણામાથી થોડાકોએ જ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો હશે ગયા સૈકાના આખર વર્ષોમાં વડોદરા નરેશ શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, જેમની રાજનીતિ હમેશા પ્રગતિમાન, સુધારક અને દુરદેશીભરેલી નિવડેલી છે, તેમણે નવસારી પ્રાન્તની કાલીપરજ વસ્તી વાસ્તે સોનગઢમા એક વસ્તીગૃહ સ્થાપવા આજ્ઞા કરી હતી. પણ લોકમત જાગૃત થયા વિના, એવા એકાદ અને છૂટાછવાયા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જાય.

એટલું અહિં ઉપકારપૂર્વક નોધવું જોઈએ કે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ મનુષ્ય તરીકે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા, જો કે ધર્માંતરના હેતુથી, બહુ સ્તુત્ય અને સંગીન કાર્ય કરેલુ છે. તેમની રીતભાતનો, તેમની ખાસીયતોનો, તેમના ધાર્મિક આચારવિચારોનો અને તેમના જીવનનો કોઈએ (શ્રીયુત શરતચંદ્ર રોય જેવા કેટલાક અપવાદો સિવાય) પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો હોય તો તે મિશનરીઓ જ માલુમ પડશે. જ્યાં સુધારાની કાંઈ પણ નિશાની ન મળી આવે એવા નિર્જન અને વિકટ પ્રદેશમા વસી, અનેક મુસીબતો વેઠી, પ્રભુ જીસસના નામે, અજ્ઞાન અને દલિત જંગલી જાતિઓને સુધારવા અને કેળવવા અથાક પ્રયાસ કરે છે તે પ્રભુપ્રેમ વિના થઈ શકે નહિં; અને મનુષ્ય સેવા એ જ પ્રભુ સેવા છે, એમ તેમણે અંતરથી માન્યુ છે. એ ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓની જનસેવા

એમના હિંદમાં જ મર્યાદિત છે એમ નથી, પણ દુનીઆના છેક છેવાડાના ખૂણામાં પણ તેઓ ખ્રિસ્તિધર્મનો સંદેશો સંભળાવતા નજરે પડે છે. એમની એ સેવા ભાવનાને અને એમના જનસેવા કાર્યોને જરૂર ધન્યવાદ ઘટે છે. જ્યાં લગભગ અશ્વાદિકે ટપાલ જેવી મહત્વની વસ્તુ પહોંચે એવા પહાડી અને જંગલના ગોંડ પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી સેવાસંઘના ફાધર એલ્વિન અને આફ્રિકાના ગીચ જંગલના પ્રદેશમાં ત્યાંની જંગલી જાતિઓ વચ્ચે વસી તેમની ઉન્નતિ વાસ્તે કામ કરતા આલ્બર્ટ શ્વાઇટ્ઝરની રોમાંચક વાતો સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણે તેમની સેવાવૃત્તિથી મુગ્ધ બની જઈએ છીએ અને તેમના માટે અત્યંત આદર અને માનની લાગણી પેદા થાય છે, એવા પ્રભાવશાળી મિશનરીઓ આપણે અહિં પણ તૈયાર થાય એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીએ.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ દરમિયાન હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ મળે તે સારૂ હોમરૂલ લિગની હિલચાલ ઉદ્ભવી હતી અને તેનું પ્રચાર કાર્ય કરવા વિદુષી એનિ બિસાન્ટની આગેવાની નીચે દેશભરમાં જૂદી જૂદી ટુકડીઓ ઘૂમી રહી હતી. મુંબાઈની જાણીતા રાજદ્વારી પુરુષો ગુજરાતના ભિન્ન-ભિન્ન ભાગોમાં ફરી, ભાષણો કરી, પાછા મુંબાઈ જતા, પણ એમાંના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા શ્રીયુત ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે અમદાવાદમાં અડ્ડો જમાવ્યો હતો, મહાત્માજીએ પણ અમદાવાદને મથક તરીકે પસંદ કર્યું હતું. એવામાં મોન્ટેગ્યુ સુધારાનો પ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો હતો, અને ખેડા જીલ્લામાં અતિવૃષ્ટિને લઈને ચોમાસુ પાક નિષ્ફળ ગયો હતો તેથી જમીન મહેસુલ નહિ ઉઘરાવવા ખેડૂત વર્ગ તરફથી સરકારી અરજીઓ થઈ રહી હતી, પણ પાકની આનાવારી પરત્વે મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતે પહેલવહેલી સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી હતી.

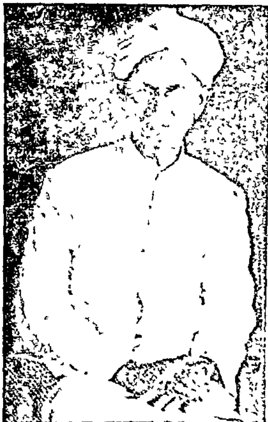
પંચમહાલના ભીલોની સ્થિતિ સામાન્ય રીતે ગરીબ અને દયાજનક હોય છે અને આ દુકાળના સમયમાં તે તદ્દન ખરાબ થઈ પડી હતી, તેમની દાદ ફરિયાદ સાંભળે અને તે સરકારને પહોંચાડે એવો કોઈ તેમનો વકીલ નહોતો. પણ સારા નસીબે પબ્લિક વર્કસ ખાતામાં નોકરી કરતા શ્રીયુત સુખદેવભાઈએ એમની દુર્દશા નિહાળી, એ કમકમાટીભર્યું દૃશ્ય જોતાં એમનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું, અને તેજ ઘડીએ ભીલોની સેવા કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેમની સરકારી નોકરીનું રાજીનામું લખી મોકલ્યું. પણ એ ભગીરથ કાર્યને પોતે એકલા પહોંચી શકશે નહિ

એમ લાગ્યુ તેથી તે સમયે ગુજરાતમા સમાજ સેવાનુ ઉત્સાહભર અને એકનિષ્ઠાથી કામ કરતા શ્રીયુત ઇન્દુલાલનો સાથ તેમણે ગોત્યો ભાઈ ઇન્દુલાલને એવા એવા કાર્યમા રસ પડતો, એવા કાર્યની શોધમા રહેતા, તુરતજ તે એમની મદદે દોડયા ત્યા એમણે જે જોયુ તેથી એમનુ હૃદય ભેદાયુ, તીવ્ર વેદના અનુભવી અને તે ભીલોની નિરાધાર ભુખમરા પીડિત કરૂણ સ્થિતિ પ્રતિ ગુજરાતી જનતાનુ ધ્યાન ખેચવા, 'નવજીવન' માસિકમા તેમણે તીવ્ર લાગણીભરી તરી નોધ લખી, અપીલ કરી હતી, કે "ચોતરી ચઢે એવા મકાઈના બગડુ રોગવા માટે ટળવળતા હાડપીંજરો, તળિયાઝાટક ખપી ગયેના કાદવીઆ પાણીવાળા ગદા કુવા સામે જોઈ નિશાસો મૂકતા આવી થાકેલા ઢોરો, ફાટા ઝીંટેલા સૂના સૂનાઝુપડા, × × × લગભગ પુરેપુરી નગ્નાવસ્થા ભોગવતી તરુણ કુમારીકાઓ સ્ત્રીઓ અને બાળમના ટોળેટોળાને નીચા નમાને તળિયાઝાટક ખેતરોમાથી માગી અને ઘામ આખો દિવસ વાગી વાળીને મહામહેનતે અર્ધો શેર ઘાસના બીજ ભેગા કરતા જોઉ છુ પાચ પાચ, દશ દશ ગાઉ દૂરથી બે અઢો આનાના રોજ સારૂ, ઘરબાર છોડીને આવેલા સેકડો પુરુષોને સડક ઉપર અને ચુનાની ભઠ્ઠી ઉપર આખો દિવસ પથ્થર ફોડત નિહાળુ છુ કાઈ પણ ખીછાના વગર કડકડતી ટાઢમાથી કાઈક બચવા માટે તાપણી પાસે ધરતી માતાનું શરણુ લઈ સુતેલી અને પોતાના બાળકોને પોતાના આછા કપડાથી અને હુંફાળા અગથી ઢાકવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી સ્ત્રીઓની કલ્પના મગજને ભમાવે છે આ સ્થિતિ જોઈ કુદરત પણ લાજે તો શુ મનુષ્ય નહિ શરમાય?'

એ હકીકત જેમણે જનસેવાને જીવનમા પ્રાધાન્ય આપ્યુ હતુ તે ભારતસેવક સમાજના જાણીતા સભ્ય શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરના જાણવામા આવતા તેઓ એ કાયમા જોડાયા તેમની એ પ્રવૃત્તિની વધુ વિગતો આપીએ તે પૂર્વે ભારતસેવક સમાજ અને શ્રીયુત ઠક્કર વિષે થોડીક માહિતી નોધીશુ

---

* ભીલ સેવામંડળ રીપોર્ટ—ઈ સ ૧૯૩૩-૩૪ અને ૧૯૩૪-૩૫, પૃ ૩

શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કર

સન ૧૯૦૫ માં મહાન દેશનેતા સ્વર્ગસ્થ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ હિન્દી પ્રજાના અભ્યુદય અર્થે પ્રજા જીવનના જૂદા જૂદા ક્ષેત્રો–જેવા કે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, કેળવણી વિષયક અને રાહતકાર્યો (relief)–માં સેવાધારી સમાજસેવકો તૈયાર કરવા હિન્દ સેવકસમાજ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી અને તેનો પ્રધાન આશય જનસેવાનો હતો. એ સંસ્થાના રાજકીય વિચારો સંબંધમાં અને તેણે અખ્તયાર કરેલાં વલણ બાબત અત્યારે ભલે બે મત હોય પણ હિન્દી પ્રજાની કોઈ પ્રકારે સેવા કરવી એ ધ્યેયમાંથી તેના સભ્યો પાછા પડ્યા નથી એ નિર્વિવાદ છે; અને જે ત્યાગવૃત્તિથી, પ્રજા જીવનના વિકાસમાં તેમ પ્રજાને રાહત આપવાના કાર્યોમાં અગ્ર ભાગ લઈને કિંમતી હિસ્સો તેઓ આપી રહ્યા છે, તે નિઃશંક ધન્યવાદને પાત્ર છે; એવા સત્પુરુષો, એવા વ્રતધારી સમાજ સેવકો ગુજરાતમાંથી અને સમસ્ત દેશમાંથી વધુ પ્રમાણમાં નિકળે આપણા સમાજનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જવા પામે.

એ સંસ્થામાં હાલમાં બે જ ગુજરાતીઓ છે (૧) શ્રી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર અને (૨) શ્રી. કરસનદાસ ચિતળીયા. એ સંસ્થા પ્રતિ શ્રીયુત ચિતળીયા કેવી રીતે ખેંચાયા એ વૃત્તાંત એમણે છેલ્લી (સન ૧૯૩૬) ગોખલે સંવત્સરી પ્રસંગે કરેલાં વ્યાખ્યાનમાં આપ્યો હતો:—

"દેશને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરે તેવાં સંખ્યાબંધ મનુષ્યોની જરૂર દર્શાવી; મારો આત્મા જગાડ્યો. મારા અંતરમાં જ્યોત પ્રકટાવી. મારો ત્યારે પુનર્જન્મ થયો. તેજ ક્ષણે મને લાગ્યુ કે આ પુરુષને ચર્ણે બેસીને દેશસેવા.પાઠ પઢ્યા હોઈએ તો તે અવશ્ય સફળ નિવડે."* ગુરુના ચિરસ્થાયી સ્મારક તરીકે એમણે ભગિની સમાજ ઉભું કરેલું છે, તેની પ્રવૃત્તિમાં તે બહુધા રોકાયલા રહે છે અને તે પ્રવૃત્તિ જેમ આદરણીય તેમ આવશ્યક હતી.

શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરની હકીકત રસિક તેમ બોધક છે. એઓ ભાવનગરના વતની, ન્નાતે લોહાણા છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં નિશાળમાં જવાને બદલે બહાર ભમવાનું તેમને બહુ ગમતું; પણ બુદ્ધિના તેજસ્વી અને ગણિતમાં હુંશિયાર એટલે સન ૧૮૯૦ માં તેઓ એલ. સી. ઈ; ની પદવી લઈ શકેલા. તે પછી ઈન્જિનેર તરીકે ઘણે સ્થળે ફરેલા; યુગાન્ડા સુદ્ધાં જઈ આવેલા; એ પ્રમાણે પુષ્કળ અનુભવ મેળવેલો; પણ એટલા બધા પ્રમાણિક કે ઉપરી સાથે, કોન્ટ્રાકટરો સાથે એમને ઝાઝો મેળ ખાય નહિ. ગરીબો, મજુરો માટે પ્રથમથી દયાભાવ; અને તે કાર્યમાં તેઓ ઘણોખરો પૈસો ખર્ચી નાંખતા. આફ્રિકાથી પાછા આવ્યા ત્યારે ભાવનગરની ટીકીટ ખરીદવા જેટલા પૂરા પૈસા તેમની પાસે ન્હોતા; જ્યારે એમનો રસોઈઓ રૂ. ૫૦૦) ભેગા કરીને પાછો આવ્યો હતો. મુબાઈમાં કામ કરતા કાઠિયાવાડના અત્યંજોની દુર્દશા જોતાં તેમને બહુ લાગી આવ્યું અને પ્રભુ તેમને આદેશ આપતા હોય એમ સંભળાયું કે "જીવંત માનવીઓ રૂપી મારાં જે કરોડો મંદિરો પડી ગયાં છે, એ માનવજીવનની ઈમારતો ચણવા તમારી નીમણુક કરી છે; માટે સુના, ધૂળ ને પથ્થર મૂકી એ તરફ આવો. પગારમાં કફની અને ટાઢા ટુકડા મોકલીશ."×

એ સંદેશો એમણે વધાવી લીધો. હિન્દ સેવક સમાજનો થોડોક પૂર્વ પરિચય હતો; ગોખલેજી પાસે તેઓ ગયા; તેમને ગુરુ સ્થાપી, દેશસેવા વ્રત

* જુઓ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે પૃ. ૮.

× 'કુમાર' વર્ષ ૩ અંક ૨૯ પૃ. ૨૧૫.

અંગીકાર કર્યું; એ વ્રત કેટલું બધું કલ્યાણકારી અને ગૌરવવંતુ નિવડ્યું છે તે સમસ્ત દેશ જાણે છે; એમની અત્યંજોની સેવા બદલ મહાત્માજીએ તેમને ઢેડગરોડાના ગોરનો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો અને એમની દલિતોદ્ધારની પ્રવૃત્તિથી સૌ કોઈ એમને દલિતોના બાપા અથવા ઠક્કર બાપા તરીકે પિછાને છે.

દુષ્કાળના સમયે ભીલોને તાત્કાલિક રાહત આપવા તેઓ પંચમહાલ ગયા. અહિંના ભીલોને તેમનો સત્સમાગમ કલ્પવૃક્ષ જેવો ફળદાયી નિવડ્યો. આપણા શાસ્ત્રોએ સત્પુરુષ મહિમા ગાયો છે તે મિથ્યા નથી. તે દિવસથી ભીલોનો ભાગ્યોદય થયો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. ત્યારથી એમનું લક્ષ ભીલોમાં પરોવાયું; અને તેમનો ઉત્કર્ષ કરવા સન ૧૯૨૩ માં દોહદમાં ભીલ સેવામંડળ સ્થાપ્યું. તેના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે રાખ્યા હતાઃ—

(૧) બાળકોને શિક્ષણ આપવું; ઉછરતી પ્રજાને હાથમાં લઈ તેને ખોટે રસ્તે ન ચઢવા દેવા.

(૨) મ્હોટાઓને ઔષધપાણીથી અને ઉપદેશ આપી બને તેટલી સહાય્ય આપવી.

(૩) અને જ્યાં તેમના ઉપર જુલ્મ ગુજરતો હોય ત્યાં તેમની મદદે દોડી જવું.*

સદરહુ સંસ્થા સ્થપાયે ઝાઝો સમય વિત્યો નથી, અને પંચમહાલ જીલ્લો ગુજરાતના બીજા જીલ્લાઓ કરતાં બહુ પછાત અને અજ્ઞાન છે, તેની સાથે ભીલોની નિકૃષ્ટ અવસ્થા લક્ષમાં લેતાં તેર વર્ષના ટુંકા ગાળામાં તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તે જેમ સંગીન તેમ સંતોષકારક માલુમ પડશે. દશ આજીવન સભાસદો તે મેળવી શકી છે; તેના તરફથી ચાર આશ્રમનો નિર્વાહ થાય છે, તેમાં ૯૮ ભીલ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે; અગીઆર તો અંગ્રેજી ભણે છે; અને તેના હસ્તક ૨૬ ગ્રામપંચ શાળાઓ છે ત્યાં ૮૬૭ છોકરા છોકરીઓ શિક્ષણ લે છે. તે સિવાય ભીલ સેવામંડળ દવાખાનું ચલાવે છે, અને મ્હોટી ઉમરના ભીલોને ખેતી અને ઉદ્યોગના માર્ગે ચઢાવવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, તેમજ સહકારી આંટ મંડળીઓ સુદ્ધાં સ્થાપી છે.

એ જે પ્રગતિનાં બીજ વવાયાં છે, તે જતે દિવસે ફુલીફાલી તે વૃક્ષને અવશ્ય મીઠાં ફળ લાગશે.

* જુઓ ભીલ સેવા મંડળ રીપોર્ટ ૧૯૩૩–૩૫ પૃ. ૪.

પ્રકરણ ૭

સામાજિક પ્રગતિ

(૨) મનુષ્ય સેવા

"આદેશ મુજ માનવજીવનની પ્રતિ સ્થિતિમા વ્યાપ્ત છે,
સૌ અન્યની સેવા કરે ને અન્યને માટે જીવે
આદેશ મારો એક છે—આદેશ મારો એ જ છે '*

ચાપશી વિ. ઉદેશી.

After the middle of the nineteenth century it could be said 'The notion of what for want of a better phrase, I must call a moral brotherhood of the whole race has been steadily gaining ground during the whole course of history and we have now a large abstract term answering to this notion humanity'†

F S Marvin.

છેલ્લા પ્રકરણમા વ્યક્તિવિકાસ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાધના જે સુધારક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવી અને તે પ્રવૃત્તિઓ પાછળના વિચાર અને ભાવનાના પ્રચાર અર્થે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પ્રયત્નો થયા, તેનુ કાઈક દિશાસૂચન કરવામા આવ્યુ હતુ, અને તેમા નિર્દેશ કરેલુ પરિણામ, એકદમ નહિ પણ ધીમે ધીમે લોકમાનસમા પરિવર્તન થઈને, અસરકારક થવા પામ્યુ હતુ તે કાળે ઇંગ્લાડમા જે વિચાર વાતાવરણ પ્રાધાન્યતા ભોગવતુ, તેની સજ્જડ છાપ આપણા સુધારકો અને સુશિક્ષિત વર્ગ પર પડી, તેઓ તદનુસાર આપણા સમાજને સુધારવા અને તેનો ઉત્કર્ષ સાધવા, જે તે નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેતા હતા એ પ્રમાણે આપણી સામાજિક સુધારા પ્રવૃત્તિના મૂળ બધા ઇંગ્લાડમા જે સ્થિતિ [illegible] જામતી, તેમાથી ઉદ્ભવેલા માલુમ પડશે

---

* પ્રભુપ્રીતિનાં મોતી પૃ ૫૫

† The Hibbert Journal January, 1937

ઓગણીસમા સૈકાનો પ્રારંભ થતા ઇંગ્લાંડમા યંત્રો (machine) નો ઉપયોગ પ્રવેશવા પામી, તેના ઔદ્યોગિક વિકાસના ગણેશ મંડાયા હતા, અને જેમ જેમ નવા નવા યંત્રો શોધાતા અને વધતા ગયા તેમ તેમ ત્યાંનો ખેડુત, મજુર અને કારીગર વર્ગ, વધુ ને વધુ બેકાર અને ગરીબ થતો ચાલ્યો અને તેમની સ્થિતિ એટલી દુઃખદ અને દયાજનક બની હતી, કે તે યુગને, જાણીતા લેખક શ્રી હેમંડે, 'The Bleak Age' તરીકે વર્ણવેલી છે

કારખાનાનો માલીક તેના નફાના લોભમા એટલો નિષ્ઠુર બન્યો હતો કે કારખાનાના મજુરો પાસે, પછી તે સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક હોય—તેના ગજા ઉપરાંત અને થાકી જતા સુધી, એક યંત્રની પેઠે કામ લેવામા આવતુ, તે પરિસ્થિતિનુ વર્ણન આપતા એક લેખકે જણાવ્યુ છે, કે મજુરોના કામના કલાકો સામાન્ય રીતે વધારેલા હતા અને તેની સરખામણીમાં તેની મજુરીના દર તદ્દન નીચા હતા, તેમને રહેવાની ચાલીઓ એથી પણ ખરાબ હતી. એ મજુરો અગાઉ ખુલ્લામા ગામડામા રહેતા, તેમને શહેરમા નવી પણ હગધડા વગરની, ધુમાડાવાળી, અસુખાકારીભરી ચાલીઓ, છીનભિન્ન થઈ પડી હતી તેમા ઢોરની પેઠે તેઓ ખીચોખીચ રહેતા, અને પ્લેગ, ટાઇફોઇડ વગેરેના જંતુઓનુ તે જગો રહેઠાણ હતુ *

તેમ છતા તે વિષે કોઈ કશુ કે ચા કરતુ નહિ કેમકે તે સમયે એવા વિચારો પ્રવર્તતા હતા કે સૌ કોઈને પોતપોતાની રીતે, બહારની ડખલગીરી વિના, છૂટથી વર્તવા દેવુ જોઈએ ×

સદરહુ વિચારવાદને Laissez faire એવુ નામ આપવામા આવ્યુ હતુ. તેનો હેતુ એ હતો કે દરેક નાગરિક તેની ઇચ્છાનુસાર મજુરને મજુરીએ રાખી શકે, અને તેની પાસે ફાવે તેમ કામ લઈ શકે, પોતાને પસંદ પડે તે સ્થળે અને નજરમા આવે ત્યારે તે માલ વેચે અને ખરીદે; તેમ જ તેનુ નાણું ત્યા અને જ્યારે અનુકૂળ થઈ પડે ત્યા અને ત્યારે તે રોકી શકે, એવી સ્વતંત્રતા ધરાવે, અને એ વિચારના સમર્થનમાં અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો (Political Economists) કહેતા, કે સરકારના શુભ આશયથી આશ્રિત પ્રવૃત્તિ કરતા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ પ્રેરિત

---

* Batrand Russell કૃત Freedom and Organization p 89

× The New men Conscious that they wielded a new power and were creating a new world, asked to be let alone.

(enlighted selfishness) પ્રવૃત્તિ વધારે ફળદાયી નિવડશે, અને જ્યારે મજુરોના દુઃખો અને હાડમારી અટકાવવા નવા કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ઉપડી ત્યારે તેનો વિરોધ કરતા ઇકોનોમિસ્ટ (The Economist) જેવા જાણીતા સાપ્તાહિકે લખ્યુ હતુ, કે—

Suffering and evil are nature's admonitions; They cannot be got rid off, and the impatient attempts of benevolence to banish them from the world by legislation, before benevolance has learned their object and their end have always been productive of more evil than good. "*

આ પ્રકારના વિચારોના પ્રચારથી અંગ્રેજ પ્રજાની અબાધિત (Free Trade) વ્યાપારમા શ્રદ્ધા જામી અને તેમાથી જે આર્થિક બળો ઉપસ્થિત થયા તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મૂડીવાદી વર્ગ (capitalist) વધુને વધુ ધનાઢ્ય થતો ચાલ્યો અને ગરીબ વર્ગ નીચે ને નીચે દુર્દશાને પામતો ગયો

વળી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વિજ્ઞાનની નવી શોધો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોના પ્રભાવથી લોકોની ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠવા માડી, જડવાદ (materialism) તરફ વલણ વધતુ ગયુ અને ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એવા વિચારોનુ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ કે જીવનસગ્રામમા માત્ર સશક્ત ઉભો રહી શકશે, નબળાપોચાનો તો લોપ થશે

તેની અસર નીચે જીવનવ્યવહારમા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનુ પ્રાબલ્ય વધી, જે મોઈ મનુષ્ય હરિફાઈમા (Competition) માનતો થયો અને કુદરતે જ નબળા પોચાનો નાશ કરવાનું નિર્માણ કરેલુ છે એ વિચાર-ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ, તેની નૈમગિક, સમભાવ અને દયાની લાગણી મારી ગઇ હતી, અને તેની સ્વાર્થ પ્રાપ્તિમા આડે આવતા બળો ફેંકવા તે પ્રવૃત્ત થતો અને તેનો વિરોધ કરતો હતો.

આ જાતની મનોદશા પ્રવર્તતા મજુર વર્ગની અવદશા અને ખુવારી પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવવામા આવતી અને ભૂખે મરતા મજુરોને રાહત આપવા, મનુષ્ય તરીકે તેમના સારૂ પુરતી મદદ કરવા, તેના શ્રીમંત

* Bertrand Russell's Freedom and Organization page 133

કારખાનાના માલિકોને કદાચ અપીલ થતી તો તેઓ તેનો સીધો ઉત્તર આપતા કે બજારના પ્રચલિત દરે તેમને મજુરીએ રાખવામાં આવે છે; અને એ મુકરર દરથી દમડી ઓછી આપવામાં આવતી નથી; એથી વિશેષ જવાબદારી માલિકોને શિર રહેતી નથી.

મધ્યમ વર્ગ, વેપારી અને કારખાનાનો માલીક તેના વ્યક્તિગત હક્ક અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોર ઉપર મુસ્તાક રહેતો અને તેના એ હક્ક ઉપર તરાપ પડતાં તે ધાંધલ કરી મૂકતો હતો. પાદરી વર્ગ જેની પાસે મજુર અને દલિત વર્ગ કાંઈ સક્રિય મદદની અપેક્ષા રાખે તેઓ સહાનુભૂતિમાં એવો ઉપદેશ આપતા કે અન્યાથી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ તેમને મૂકેલા છે; એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને તેમણે નિમકહલાલીથી અદા કરવું; જે મુસિબતો પડે તે ધૈર્યથી સહન કરવી; તેમની વર્તમાન સ્થિતિ ટુંક સમય માટે છે. જે દુન્યવી ચીજોની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમંત વર્ગ ખંતપૂર્વક મથી રહ્યો છે, તે સારૂ મજુરોએ–દલિત વર્ગે કલેશ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ધર્મ દરેકને, કાંઈ પણ ભેદભાવ વિના મનની શાન્તિ બક્ષે છે, તે, આ પાર્થિવ સુખો, જેનાથી ગરીબ વર્ગ વંચિત છે–તેના કરતાં વધારે સાચો સંતોપ આપે છે. ગરીબો માટે એ જેવો તેવો લાભ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રીમંતોને સુખસાહિબીનાં પ્રલોભનો (temptations) પુષ્કળ હોય છે, તેમાંથી સુભાગ્યે ગરીબ મજુર વર્ગ મુક્ત છે.*

આપણા દેશમાં પણ ગરીબોને ઉપર મુજબ આશ્વાસન આપનારાં અનેક શાસ્ત્ર વચનો ધર્મગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થશે; પરંતુ એ ક્ષુલ્લક ધર્મોપદેશ મનુષ્ય સ્વભાવને હમેશા રૂચિકર થતો નથી તેમજ તે તેને સંતોપ આપતો નથી; ઉલટું તેથી કેટલીકવાર અસંતોપ વધે છે; અને તેની સહનશક્તિ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગરીબ, પીડિત, દલિત, મજુરવર્ગ સમાજ સામે બંડ ઉઠાવે છે; અને ત્યારે જનતાની આંખો ખુલી, તેની ફરિયાદ તેમજ દુઃખનાં કારણો અને ઉપાય શોધવા સરકાર અને આગેવાન લોકનેતાઓ તરફથી તજવીજ થવા માંડે છે.

ઇંગ્લાંડનો ગરીબ મજુર વર્ગ એ દુઃખનો ભાર સહન ન કરી શક્યો ત્યારે તેણે પ્રચલિત વ્યવસ્થા સામે સામા થઈ, એક ચાર્ટર

* *England since the Industrial Revolution by J. H. Jackson p. 36*

(enlighted selfishness) પ્રવૃત્તિ વધારે ફળદાયી નિવડશે, અને જ્યારે મજુરોના દુખો અને હાડમારી અટકાવવા નવા કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ઉપડી ત્યારે તેનો વિરોધ કરતા ઇકોનોમિસ્ટ (The Economist) જેવા જાણીતા સાપ્તાહિકે લખ્યુ હતુ, કે—

Suffering and evil are nature's admonitions, They cannot be got rid off, and the impatient attempts of benevolence to banish them from the world by legislation, before benevolance has learned their object and their end have always been productive of more evil than good "*

આ પ્રકારના વિચારોના પ્રચારથી અગ્રેજ પ્રજાની અબાધિત (Free Trade) વ્યાપારમા શ્રદ્ધા જામી અને તેમાથી જે આર્થિક અંશો ઉપસ્થિત થયા તેનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મૂડીવાદી વર્ગ (capitalist) વધુને વધુ ધનાઢ્ય થતો ચાલ્યો અને ગરીબ વર્ગ નીચે ને નીચે દુર્દશાને પામતો ગયો

વળી દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વિજ્ઞાનની નવી શોધો અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોના પ્રભાવથી લોકોની ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠવા માંડી, જડવાદ (materialism) તરફ વલણ વધતુ ગયુ અને ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એવા વિચારોનુ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ કે જીવનસંગ્રામમા માત્ર સશક્ત ઉભો રહી શકશે, નબળાપોચાનો તો લોપ થશે

તેની અસર નીચે જીવનવ્યવહારમા વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યનું પ્રાબલ્ય વધી, જે કોઈ મનુષ્ય હરિફાઈમા (Competition) માનતો થયો અને કુદરતે જ નબળા પોચાનો નાશ કરવાનું નિર્માણ કરેલુ છે એ વિચાર-ભાવનાથી પ્રેરિત થઈ, તેની નૈસર્ગિક, સમભાવ અને દયાની લાગણી મારી ગઇ હતી, અને તેની સ્વાર્થ પ્રસિદ્ધિમા આડે આવતા સંજોગો રૂંધવા તે પ્રવૃત્ત થતો અને તેનો વિરોધ કરતો હતો

આ જાતની મનોદશા પ્રવર્તતા મજુર વર્ગની અવદશા અને બેકારી પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવવામા આવતી અને ભૂખે મરતા મજુરોને રાહત આપવા મનુષ્ય તરીકે તેમના માટે કુરતી મદદ કરવા, તેના શ્રીમંત

* Bertrand Russell's Freedom and Organization page 133

કારખાનાના માલિકોને કદાચ અપીલ થતી તો તેઓ તેનો સીધો ઉત્તર આપતા કે બજારના પ્રચલિત દરે તેમને મજુરીએ રાખવામા આવે છે; અને એ મુકરર દરથી દમડી ઓછી આપવામા આવતી નથી, એથી વિશેષ જવાબદારી માલિકોને શિર રહેતી નથી

મધ્યમ વર્ગ, વેપારી અને કારખાનાનો માલીક તેના વ્યક્તિગત હક્ક અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોર ઉપર મુસ્તાક રહેતો અને તેના એ હક્ક ઉપર તરાપ પડતા તે ધાધલ કરી મૂકતો હતો પાદરી વર્ગ જેની પાસે મજુર અને દલિત વર્ગ કાઈ સક્રિય મદદની અપેક્ષા રાખે તેઓ સહાનુભૂતિમા એવો ઉપદેશ આપતા કે અન્યાથી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમા પરમાત્માએ તેમને મૂકેલા છે, એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને તેમણે નિમકહલાલીથી અદા કરવુ, જે મુસિબતો પડે તે ધૈર્યથી સહન કરવી, તેમની વર્તમાન સ્થિતિ ટુક સમય માટે છે જે દુન્યવી ચીજોની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમત વર્ગ ખતપૂર્વક મથી રહ્યો છે, તે સારૂ મજુરોએ-દલિત વર્ગે ક્લેશ કરવાની કઈ જરૂર નથી ધર્મ દરેકને, કાઈ પણ ભેદભાવ વિના મનની શાન્તિ બક્ષે છે, તે, આ પાર્થિવ સુખો, જેનાથી ગરીબ વર્ગ વચિત છે–તેના કરતા વધારે સાચો સતોષ આપે છે ગરીબો માટે એ જેવો તેવો લાભ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રીમતોને સુખસાહિબીના પ્રલોભનો (temptations) પુષ્કળ હોય છે, તેમાથી સુભાગ્યે ગરીબ મજુર વર્ગ મુક્ત છે*

આપણા દેશમા પણ ગરીબોને ઉપર મુજબ આશ્વાસન આપનારાં અનેક શાસ્ત્ર વચનો ધર્મગ્રથોમાથી ઉપલબ્ધ થશે, પરતુ એ શુષ્ક ધર્મોપદેશ મનુષ્ય સ્વભાવને હમેશા રૂચિકર થતો નથી તેમજ તે તેને સંતોષ આપતો નથી, ઉલટુ તેથી કેટલીકવાર અસતોષ વધે છે, અને તેની સહનશક્તિ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગરીબ, પીડિત, દલિત, મજુરવર્ગ સમાજ સામે બડ ઉઠાવે છે, અને ત્યારે જનતાની આખો ખુલી, તેની ફરિયાદ તેમજ દુખના કારણો અને ઉપાય શોધવા સરકાર અને આગેવાન લોકનેતાઓ તરફથી તજવીજ થવા માડે છે.

ઇગ્લાડનો ગરીબ મજુર વર્ગ એ દુખનો ભાર સહન ન કરી શક્યો ત્યારે તેણે પ્રચલિત વ્યવસ્થા સામે સામા થઈ, એક ચાર્ટર

* England since the Industrial Revolution by J H. Jackson p 36

તૈયાર કરીને, કેટલીક રાહત માગી હતી, તે પરથી એ ક્રિશ્ચાલ ચાર્ટીઝમ તરીકે જાણીતી થઈ હતી.

તેની વિગતોમા જવાની આપણને જરૂર નથી, પરન્તુ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિચાર-બળો અને પ્રવૃત્તિઓ-વિરોધી અને મદદગાર-એકત્ર થતા, તેના પરિણામે પ્રવર્ત્તમાન અગ્રાગને, મજુર અને કારીગર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા અને મનુષ્ય તરીકેના તેમના વાજબી હકકો સ્વીકારવા, વખતોવખતો નવા કાયદાઓ, જેવા કે, કારખાનાઓને લગતા, (Factory Acts) મતાધિકારના, (Franchise) કેળવણી વિષયક, મજુર મહાજનના (Trade Union) સહકારી પ્રવૃત્તિ (Cooperative Society) વૃદ્ધાવસ્થાના (Old Age Pensions) ગરીબોને રાહત આપવાના (Poor Laws) બેકારીમા નિર્વાહના (unemployment insurance) વૈદક મદદના (Health insurance) વગેરે વગેરે પસાર કરવા ફરજ પડી હતી, અને તેને લઇને મજુરોના જીવનમાં અને સ્થિતિમા સહેજસાજ સુધારો થવા પામ્યો હતો *

બીજી બાજુએ મોરીસ અને રસ્કીન જેવા સમર્થ લેખકોએ હાથ-કારિગરીની ખુબીઓ અને તેના સૌન્દર્ય પ્રતિ પ્રજાનુ ધ્યાન દોરી, યન્ત્રપ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરી, દેશના ભાગતા જતા હાથના હુન્નર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજના પ્રચાર કાર્ય આદર્યું હતુ અને તે ચળવળની પણ થોડીક અસર થવા પામી હતી.

---

* સરખાવો—આપણા ઈલાકામાં મહાસભાવાદી પક્ષ હાથમા સત્તા પર આવ્યો છે એ નવી પ્રાતિક સરકારે એક પ્રેસનોટ પ્રસિદ્ધ કરીને જણાવ્યું છે, કે તેઓ ફેકટરી એકટમાં જૂદી જૂદી દિશામા ફેરફાર અને સુધારા કરવા ધારણા રાખે છે દર અઠવાડિયે અપાતી રજા, બપોરની વિશ્રાતિનો ગાળો અને કામના કલાકોની જે રીતે વહેચણી થાય છે, તેને લગતી કલમોમાં સુધારાની જરૂર છે, ભોજન માટે સંતોષકારક ગોઠવણ થાય અને પુરતી વૈદક મદદ મળે, એવુ જવાબદારીવાળુ કાયદેસર બધન મૂકવામાં આવશે એકદર કેટલા કલાક કામ લેવું એ પ્રશ્ન પણ તપાસાશે, અને રાતપાળી બાબતમાં સમગ્રપણે વિચાર કરી, તે સારૂ કાઈક નિયમ યોજવામા આવશે.

સક્ષેપમાં કામના કલાકો, પગારનાં ધોરણો, વસવાટની જગાઓ, કેળવણી, મદ્યનિષેધ, કામદાર સંગઠન, ઔદ્યોગિક ઝગડાઓ તમામમાં કામદારોને ન્યાય મળે તે તરફ જ સરકારનુ ધ્યાન રહેશે (તા ૧૭–૮–૧ ૩૭)

નવી નવી વિજ્ઞાનની શોધોથી અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક માહિતી ઉપલબ્ધ થતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિષેની માન્યતામાં પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું; એ ધર્મના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મ્હોટા વિભાગો ઉપરાંત અમુક અમુક પ્રકારના વિચાર મતભેદોને લઈને અનેક પેટા-વિભાગો પડેલા છે. એમાંના એક પેટાવર્ગની માન્યતામાં ફેરફાર થઈ, તે એવી શ્રદ્ધા ધરાવતો થયો હતો કે પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટનો ઉપદેશ મનુષ્ય જીવનને લાગુ પાડી, તે પ્રમાણે સમાજજીવન ઘડવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ગરીબ મજુર વર્ગને આજીવન કરતાં પર-લોકના જીવનસુખ પર વધુ વિશ્વાસ રાખવા અને તેમાંથી આશ્વાસન મેળવવા ઉપદેશ કરતા તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થયેલો છે. પણ ઉપર નિર્દેશ કરેલી ભાવના નવો ચીલો પાડતી હતી અને તે વધારે વ્યવહારુ, અસરકારક અને તલસ્પર્શી લાગણીવાળી હતી; તે દ્વારા ઘણું જરૂરી અને સંગીન સમાજ સેવાનું કાર્ય થવા પામ્યું છે, અને તે કારણે એ પ્રવૃત્તિ ખ્રિસ્તિ સામાજિક હિલચાલના નામે જાણીતી થયેલી છે, તેને ઉપસ્થિત કરવામાં ફ્રેડરિક ડેનિસન મોરીસ અને ચાર્લ્સ કિન્ગ્સલી મુખ્ય હતા. તે સંબંધમાં કેનન બેનેટનું નામ પણ ભુલાય તેવું નથી. તેમના ઉપદેશનો આશય એ હતો કે તેની સર્જેલી સૃષ્ટિમાં પ્રભુની પ્રકૃતિનું સહજ દર્શન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય રચના એ માટે યોજાએલી જણાય છે, અને જીસસ ક્રાઇસ્ટમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો.

ભૂમિ પર અધર્મનો ભાર વધી પડે છે, સાધુ સંતોને ત્રાસ અપાય છે અને અન્યાય અને અત્યાચાર ખૂબ વ્યાપે છે, ત્યારે પ્રભુ અવતાર ધરે છે એ ગીતાજીનો શ્લોક જાણીતો છે, તે પ્રમાણે પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટે મનુષ્ય જાતિના ઉદ્ધાર અર્થે અવતાર લીધો હતો; એ હેતુથી કે તે મનુષ્યને માત્ર ઉપદેશથી જ નહિ પણ જીવનમાં તદનુસાર વર્તીને પરમાત્માનો આદેશ વ્યક્ત કરે, તાત્પર્ય કે સમસ્ત મનુષ્ય જીવનમાં પ્રભુનો વાસ છે; તેના વિનાનું કોઇ સ્થાન ખાલી નથી તેથી મનુષ્ય પ્રતિ કાંઈ અન્યાય કે અત્યાચાર કરવો એ દેવળમાં નહિ જવું, નિયત વ્રત વિધિ પ્રતિ બેદરકારી બતાવવી, અથવા બાઈબલ ધર્મગ્રંથનું નિત્ય વાચન વિસરવું, તેના કરતાં વધારે ગંભીર ગુન્હો છે, તે પરમાત્માની અવહેલના કરવા બરોબર છે.

એ પ્રવૃત્તિનો ઝોક, આમ, સમાજને પ્રભુપરાયણ કરવાનો હતો; તેના સમર્થનમાં ઉપદેશકો કહેતા કે પ્રભુ મનુષ્ય અવતાર લે છે, એટલા માટે કે મનુષ્ય પ્રભુ જેવો બને.

વળી શિક્ષિત સમાજનુ,-જેમકે કેમ્બ્રીજ, ઑક્સફર્ડ અને લડન યુનિવરસિટિઓનુ-લક્ષ્ય માનવતાની (humanity) દષ્ટિએ મજુર અને ગરીબ લત્તાઓ પ્રતિ ખેચાઈ એ વર્ગની સુધારણા અને ઉદ્ધાર અર્થે વ્યવહાર માર્ગ યોજવા તેઓ તત્પર બન્યા હતા

આ સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાથી સામાજિક સેવા કાર્યનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેના સચાલકોએ આ જાતની મનુષ્ય સેવાને ઈશ્વર સેવા જ માની હતી આમ ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી મનુષ્ય સેવા એ ખ્રિસ્તિ ધર્મનુ પ્રધાન અગ બનવા પામ્યુ હતુ

આ મનુષ્ય સેવા પ્રવૃત્તિઓ, તેના અગની સેવા સસ્થાઓનો (Social settlements) નો વૃત્તાત રસપ્રદ અને રોમાચક તેમ વિચારણીય છે તેના માર્ગકર્તાઓએ કોઈ પણ મનુષ્ય સેવા પ્રવૃત્તિને હલકી કે અધમ ગણી નથી, તે માટે પૈસો વહાલો કર્યો નથી, તે કાર્ય પાછળની હાડમારી કે તે ખાતર જીવનના જોખમનો વિચાર સરખો કર્યો નથી માત્ર પ્રભુ ઇસુ ક્રાઈસ્ટના પ્રેમ ખાતર, તેના પવિત્ર નામે, એ મિશનરીઓએ પતિતોદ્ધાર, રક્તપિત્તિયાની સુશ્રુષા, દલિત, પછાત અને અજ્ઞાન જાતિઓના ઉદ્ધાર, ગુન્હેગાર કોમોની સુધારણા, કેળવણીનો પ્રચાર, વૈદક રાહત વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લઈ મનુષ્ય જાતિની સેવા ઉમગથી કરે જાય છે, તે ખચિત પ્રશસનીય તેમ આદરણીય છે મનુષ્ય સેવાને જ એ લોકોએ ધર્મ માન્યો છે, એટલુ જ નહિ પણ તેને જીવનમા ઉતાર્યો છે, અને તે ખ્રિસ્તિ ધર્મનુ વિશિષ્ટ અગ બન્યુ છે, જે અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે

આ સેવા ભાવના અને સેવા પ્રવૃત્તિઓની લોકમત પર પ્રબળ અસર થવા પામી, એનાથી પ્રેરાઈને હિન્દી સરકારે જાહેર હિતના પ્રશ્નો જેવા કે, લોક સુખાકારી, વૈદક મદદ, હોસ્પીટલો અને દવાખાના, કામદાર ખાતુ (labour office) અને ફેક્ટરીઓને લગતા કાયદાઓ, રક્તપિત્તિયા બહેરા-મુગા, અધ, ગાડા વગેરે માટે યોગ્ય પ્રબધ અને વ્યવસ્થા, શહેરના ઘરવાસ, ગુન્હેગાર જાતિઓ માટે અલાયદા વસવાટ, સહકારી હિલચાલ, વગેરે ઉપાડી લીધા છે, તે દિશામા સુધારા માટે બહોળો અવકાશ છે તેમ છતા તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય માર્ગે છે, એમ બેશક કહેવુ પડશે

આર્યધર્મે જીવશિવના ઐક્યની ભાવના પરાપૂર્વથી સ્વીકારેલી છે, પિંડે તે બ્રહ્માડે અથવા આત્મા ને પરમાત્માનુ સામ્ય દર્શાવી 'હુ જ બ્રહ્મ' છુ એવો ઉપદેશ, ઉપનિષદ વગેરેમા કરવામા આવ્યો છે, અને પરમાત્માન

સચરાચર, જડ અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલો માન્યો છે; એટલે કે પરમાત્મા પ્રાણી સૃષ્ટિમાં, તેના અણુએ અણુમાં વ્યક્ત થયલો છે; એવી લોક માન્યતાથી હિન્દુ જનતાએ પશુપંખીઓ, જંતુઓ અને કિટક સુદ્ધાંના રક્ષણુ અને પાલન સારૂ પરબડીઓ અને પાંજરાપોળો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી ભૂતદયાનો ભાવ બતાવેલો છે અને એ ભાવના સ્વર્ગસ્થ કવિ મણિશંકર રત્નજીએ નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે દર્શાવેલી છે:

" નીકો નાની ગોટી જે જીવો તણી;
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે;
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો !
એકબીજાનાં આંસુડાંઓ લુછતાં;
ઉંચા ચડશો સ્ત્રીપુરૂષો સૌ એમ જો !
ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં;
સઘળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો !

એથી આગળ વધીને મનુષ્ય જાતિના દુઃખ ફેડવા, દુઃખિઆની સુશ્રુષા કરવા, ત્હેમની વ્હારે ધાવા લોકપ્રિય કવિ લલિતજી ઉપદેશે છે, કે,

દુઃખિયાંનાં ફેડી બન્ધન,
રચિયે ઉર આંગણુ નન્દન;
દીનને દ્વારે દયાસાગર રેલિયે;
એવાં આંસુ અર્પિએ !
દુઃખિયાંનાં દેવ સહાયક,
દીનનાં તો સન્તન સેવક,
રંકને પગલે પ્રભુલીલા ન્યાળિએ
પ્રભુજીને ભાળિયે. "*

પરન્તુ ગયા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા પહેલાં મનુષ્યને રાહત આપવા, તેમની અપંગ અને નિરાધાર સ્થિતિમાં બરદાસ કરવા, તેમના દુઃખોનું નિવારણુ કરવા, વ્યવસ્થિત રીતે અને સમાજ તરફથી, સેવાની દૃષ્ટિએ, ખાસ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હોય એવું કાંઈ જાણુવામાં નથી; ખરી રીતે આપણા સુધારકોએ એ વિષયમાં ખ્રિસ્તિ પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણુ કરેલું છે, એમ કહેવું તે ખોટું નથી.

---

* પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો; પૃ. ૫૬ અને ૫૭.

અદ્વૈતવાદના વિચારો અગાઉ પુષ્કળ અને દેશભરમા પ્રસરેલા હતા અને એ અદ્વૈતવાદનો કેવો વિપર્યાય થતો તેનું રમુજી ઉદાહરણ સ્વર્ગસ્થ નદશકરે કરણઘેલાની નવલકથામા બ્રાહ્મણ લુંટારાની હકીકત વર્ણવીને, પૂર પાડયુ છે. આમ 'હું અને તુ'મા ભેદ નથી, આપણે સૌ એક જ છીએ એ વાદનો અત્યાચાર થયેલો, પણ તદનુસાર સૌ એક જ પિતાનો પરિવાર છે, સૌમા ઇશ્વરી અશ રહેલો છે, તેથી એકબીજા પ્રત્યે સમભાવ તેમજ દયા ભાવ દર્શાવી મનુષ્ય જાતિની સેવા કરવા બહુ થોડાક જ—અને તે સાધુસતો સિવાયના—માલુમ પડતા હતા

પરતુ વર્તમાન યુગમા તે દિશામા કોઈએ વ્યવહારૂ અને વ્યવસ્થિત-પણે પગલા ભર્યા હોય તો તેનો યશ રામકૃષ્ણ–વિવેકાનદ સસ્થાને ઘટે છે સ્વામી વિવેકાનદે વિશ્વધર્મ પરિષદમા વ્યાખ્યાન આપતા વેદાન્તને એક જીવન્ત ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો અને મનુષ્યમા પ્રભુનો વાસ રહેલો છે, એ મુદ્દા પર ભાર મૂકીને જનસેવાના કાર્યો પ્રતિ સમાજનુ ધ્યાન દોર્યું હતુ તે વિષયનો સ્ફોટ કરતો એક મનનીય લેખ હમણા 'વેદાન્ત કેસરી' નામક એ જ સસ્થા તરફથી ચાલતા માસિકમા પ્રકટ થયો છે, તેમાથી જરૂરી ભાગ અહિં આપીશુ —

But in the light of the doctrine of Immanence, otherwise described here as the philosophy of 'God in Man' we can have an ideal of life that takes due cognisance of the spiritual urge of introversion that manifests itself as asceticism, as well as the ethical urge of extroversion that takes the form of humanism and collectivism-an ideal that in fact fuses or synthesises both these into a rational and harmonious scheme of spiritual life with its twin forms of communion, namely meditation, in which one communes with the Deity immanent in the self, and service, through which one communes with the same Deity as manifested in others and in society at large ‡ "

‡ વેદાન્ત કેસરી, ઓગસ્ટ સન ૧૯૩૭

આ ભાવથી પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય સેવા અર્થે રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ સંસ્થાના સંન્યાસી–સાધુઓએ દેશભરમાં અનેક વિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તે લોકોપકારી તેમ જ હિતાવહ નિવડેલી છે.

જાણીતા પ્રોફેસર વિનયકુમાર સરકારે તેનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે, કે, એ સાધુઓએ આરોગ્ય બક્ષનારી હોસ્પીટલો અને દવાખાનાં ખોલેલાં છે, તેમજ રાત્રિશાળાઓ, ઉદ્યોગ ગૃહો, અબળા આશ્રમો, આરામગૃહો, આરોગ્યગૃહો વગેરે સ્થાપેલાં છે; વિશેષમાં દુકાળ, રેલ, આગ અને દૈવી હોનારતના પ્રસંગે રાહતકાર્યો ઉપાડે છે, તેની જેટલી પ્રશંસા થાય તેટલી ઓછી છે; અને ઉપદેશ અને જ્ઞાન પ્રચારનો એમનો વ્યવસાય તો ચાલુ હોય છે.*

આર્યસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજે એજ માર્ગે પ્રયાણ કરી, અનાથ આશ્રમો, ફાઉન્ડલિંગ હોમ અને પતિતોદ્ધાર સંસ્થાઓ સ્થાપી છે અને તેમાં માનવતાનો (humanity) ભાવ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે.

એવા ઉદાર વિચારથી અને સેવા વૃત્તિથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવા અને ચલાવવા સ્વર્ગસ્થ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ સન ૧૯૦૫ માં હિન્દ સેવકસમાજ સ્થાપ્યો હતો અને તેનો પ્રધાન આશય આપણું જાહેર જીવન (public life) ધાર્મિક વાતાવરણ જેવું પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો હતો.

સામાજિક સુધારાની પ્રવૃતિ સામે જનસમુદાય ગતાનુગતિક વિરોધ કરતો અને દેશનું ઐક્ય સાધવા હિન્દી મહાસભા ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહી હતી, તેમાં સૌ કોઈ વર્ગનો સમાવેશ થતો અને તે કારણસર તેના પર અઘટિત આક્ષેપ ન મૂકાય એ આશયથી તેમ સર્વ જૂદા જૂદા ઘટકોને એક સાથે સંયોજિત રાખવા, મહાસભાની પ્રવૃત્તિથી સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિને પ્રથમથી હેતુપૂર્વક નોખી રાખવામાં આવી હતી.

સમાજ સુધારકો ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ કૂચ કરે જતા હતા; અને તેમના પ્રચાર કાર્યની અચૂક અસર થતી હતી; તે જોઈને બીજી બધી દલીલો ખૂટી પડી ત્યારે સુધારાનું કાર્ય પ્રજાની પાછળી જીવન પરંપરાને અનુલક્ષીને કરવું કે કેવળ બુદ્ધિવાદને પ્રાધાન્ય આપીને આગળ ધપાવવું, એ વિવાદનો પ્રશ્ન થઈ પડયો હતો; પણ છેવટે

* The Might of Man in the social philosophy of Ramkrishna and Vivekananda, p. 28.

મનુષ્ય સેવાભાવનાને સમાજમા મહત્વનુ સ્થાન અપાયું છે એ સતોષકારક મિના છે, અને તેએક ધર્મ કર્તવ્ય મનાયુ છે. સુગતના 'લેડી વિલીંગ્ડન અશક્તાશ્રમે' તો મનુષ્ય સેવા એ ઈશ્વર સેવા છે, કારણ કે દરેક મનુષ્યમા પ્રભુનો અશ છે, એ ધ્યાનમત્ર (motto) ધારણ કરેલો છે, અને મહાત્માજીએ તો સેવા જીવનને તેમના કાર્યક્રમમા પ્રાધાન્ય આપેલુ છે તેઓ એટલે સુધી કહે છે, કે 'ઈશ્વરની સેવા એક રીતે જ થાય ગરીબોની સેવા તે ઈશ્વરની સેવા છે, અને તે સૂત્રનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા તેઓ જણાવે છે, કે " આત્મજ્ઞાન, જીવ માત્રની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય-તન્મયતા સાધવાથી જ થાય. જીવ માત્રની સાથે ઐક્ય સાધવુ એટલે તેને દુખે જ્ઞાનપૂર્વક દુખી થવુ, તેના દુખનુ નિવારણ કરવુ "*

જગતમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સેવાભાવનુ પ્રાબલ્ય જામે તો મનુષ્ય તેના દુઃખોમાથી મુક્ત થઈ, તેનુ જીવન સુખી થાય એટલુ જ નહિ પણ પૃથ્વી પર જ તે સ્વર્ગીય આનદ અનુભવે.

મુબાઈની સોસિયલ સર્વિસ લિગનો ઉદ્ભવ પોતાના પછાત અને અજ્ઞાન બધુઓને સહાયભૂત થઈ, તેમને સાચે રાહે દોરવાના ઉદ્દેશમાથી થયો હતો.

આપણો ગરીબ, પછાત, અને અજ્ઞાન જનસમૂહ હોળીના દિવસો હલકા પ્રકારની ચેષ્ટામા અને મસ્તી તોફાનમા વ્યતિત કરે છે અને કુમળા મગજ પર એ કુપ્રથાની માઠી અસર પેદા થવા પામે છે તે નદી અટકાવવા

* ધર્મમથન પૃ ૩૦૩-૦૪

તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ Contemporary Indian Philosophy નામના પુસ્તકમાં એ સંબધમા મહાત્માજીએ નીચે મુજબ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યાં છે

" To be true to such religion one has to lose oneself in continuous and continuing service of all life Realisation of Truth is impossible without a complete merging of oneself in, and identification with, this limitless ocean of life Hence for me, there is no escape from social service, there is no happiness on earth beyond or apart from it Social service here must be taken to include every department of life In this scheme there is nothing low, nothing high For, all is one, though we seem to be many "

અને તેને બદલે એ સમયે તેમને ગંમ્મત અને વિનોદનાં સાધનો પૂરાં પાડી, એ તહેવારો તેઓ નિર્દોષ આનંદમાં ગાળે એવો પ્રબંધ કરવાનો વિચાર જાણીતા સમાજ સુધારક શ્રીયુત ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળાને સ્ફૂર્યો અને તુરત જ તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા તેમણે એક હોળિકા સંમેલન' સમિતિ નીમી દીધી. તે કાર્ય પૂરૂં થયા પછી, એ સમિતિને લાગ્યું, કે એ લોકોમાં સ્થાયી સેવાકાર્ય કરવા માટે એક સ્થાયી મંડળ સ્થાપવામાં આવે તો તે બહુ ઉપકારક થઈ પડે; અને તેની અગત્ય તે સમિતિએ સ્વીકારી, એવા એક મંડળનું બંધારણ ઘડવા એક પેટા કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ તરીકે સ્વર્ગસ્થ ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ અને સભ્યોમાં ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, શ્રીયુત કાન્તિલાલ પંડયા, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડયા, શ્રીયુત મનસુખલાલ માસ્તર, ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ અને મી. પી. બી. ગોરડિયા વગેરે ગુજરાતી ગૃહસ્થો હતા.

ગયે વર્ષે એ સંસ્થાએ તેનો રજતમહોત્સવ ઉજવ્યો હતો અને તે નિમિત્ત રજતમહોત્સવ રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો હતો, તે વાચતાં, તેની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ જનતાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ પડેલી છે અને હિતાવહ નિવડી છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે, તેની સાથે અત્યારના બદલાયલા સંજોગોમાં સમાજને એવી સેવાભાવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓની વાસ્તવિક જરૂરિયાત વિષે પ્રતીતિ સુદ્ધાં થશે.

વર્તમાન સમયમાં મનુષ્ય સેવાને સમાજજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે અને તે એક ધર્મકાર્ય ગણાયું છે, તે આનંદ પામવા જેવું છે. મનુષ્યમાં પ્રભુનો વાસ છે એ ભાવના લોકોમાં દૃઢ અને વ્યાપક બનતાં, સંસારમાંનાં અનેક દુઃખો, અન્યાય અને સતામણી, આપોઆપ દૂર ભાગશે.

પ્રસ્તુત વિચારથી દોરાઈને હરિજનનો પ્રશ્ન નિરૂપણ માટે છેવટ સુધી મોકુફ રાખ્યો હતો, એ આશામાં કે તેના શુદ્ધ અને સાચા સ્વરૂપમાં તે જોવા તપાસવાનું અનુકૂળ થઈ પડે.

નવયુગનું પ્રસ્થાન થતાં જ સુધારક વર્ગનું હરિજનોની દુર્દશા પ્રતિ લક્ષ જઈ, તેમની ગુલામી સ્થિતિ સુધારવા તેમજ તેમની ઉન્નતિ સાધવા તેઓ પ્રેરાયા હતા. તે પહેલાંથી ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ હરિજનોને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ એ હરિજનભાઈઓએ, એમાંના ઘણા મ્હોટાભાગે, એક દેહમાં બે ધર્મ નહિં કરીએ એવો સામો ઉત્તર આપી, અને હિન્દુ ધર્મમાં પડતાં સર્વ દુઃખો સહી લઈ,

તે સ્વધર્મને તેઓ મક્કમપણે વળગી રહેલા છે; અને હિન્દુધર્મીઓ માટે એ ગૌરવનો વિષય છે; તેમ છતાં ખોટી અને અંધ ધર્મશ્રદ્ધાને વશવર્તી હિન્દુ જનસમુદાયે તેમના પ્રતિ તદ્દન નિષ્ઠુરતા બતાવેલી છે, એ સામું એટલું જ તેને માટે શરમજનક છે. પણ વધારે દુઃખનો વિષય એ છે કે તે પરધર્મમાં વટલીને આવે તો તેનો સંપર્ક કરવામાં આપણને વાંધો ન આવે પણ એક હરિજન તરીકે તેનો સ્પર્શ થતાં પોતે અપવિત્ર થઈ જાય અને તેને દૂર ને દૂર રાખે. આથી હરિજનોને ખુબ જ હાડમારી વેઠવી પડેલી છે, એટલું જ નહિ પણ સમાજમા તેમનું સ્થાન છેક જ નપાત અને તિરસ્કારપાત્ર બન્યું છે; એટલે દરજ્જે કે દક્ષિણ હિંદમા કેટલેક સ્થળે તેમનો પડછાયો પડતાં સુરત સનાતની ખિજાતા અને હજી પણ ખિજાય છે.

મનુષ્ય તરીકે એ વતન અસહ્ય હતું; જંગલી પ્રાણીઓ કરતાં પણ બહુ ખરાબ રીતે તેમના પ્રતિ વર્તાવ કરવામા આવે છે. પરંતુ તેમનો પક્ષ લેનાર કે તેમની વકીલાત કરનાર થોડાક જ નજર પડશે. સૌ કોઈ તેની સેવાનો લાભ લે છે; તેની પાસે સખ્ત મહેનત મજુરી કરાવે છે; તેનો ઉપયોગ કરવામાં તેને બાધ આવતો નથી પણ એક મનુષ્ય તરીકે તેની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરતાં ઘૃણા ઉપજે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે એનો સ્પર્શ થતાં, તે એક રક્તપિત્તિયો ન હોય તેમ, તેને હડધુત કરવામા આવે છે, તેથી એ પરમાત્માને કરગરતો કહે છે, કેઃ–

મનખો ઢેડાનો બાપ! શે દીધો રે રામ (૨)
એને પડછાયે દેહ અભડાય
મારા હૈયાની હાય કોઈ સાંભળો રે રામ૦
અંધારી રાત કાળી મેઘલી રે રામ
એથી ભૂંડો ઢેડાનો અવતાર— મારા૦
× × × ×
મનખો આવો તે બાપ! શે દીધો રે રામ
એથી ભલેરી જંતુ જમાત— મારા૦
સુખ દુઃખનું ભાન બાપ! શે દીધુ રે રામ
એથી ભલેરી પાણાની જાત......
મારા હૈયાની હાય કોઇ સાંભળો રે રામ. મારા૦

* પ્રસ્થાન, કારતક સં. ૧૯૮૯ થી. રમણલાલ સોની.

યુરોપમા અગાઉ જ્યુઓની એવી નરાધમ સ્થિતિ હતી સૌ કોઈ તેમનો તિરસ્કાર કરતું, જો કે તે વર્ગ અસ્પૃશ્ય નહોતો, બીજી રીતે બાહોશ, બુદ્ધિવાળી અને શ્રીમત હતો જાણીતા રોમાચક નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કૉટે આઈવેનહો નામક તેની જાણીતી નવલકથામા આઈઝેક જ્યુનું તાદમ્ય ચિત્ર દોર્યું છે, અને એ કથામાનો નાયક તેને સતાવે છે ત્યારે જે ઉત્તર એ આપે છે તે હૃદયભેદક છે. તે તેને કહે છે, કે શુ જ્યુને આખ નથી, પગ નથી, લાગણી નથી, હૃદય નથી, શુ તે એક મનુષ્ય નથી? શુ પ્રભુએ તેને સર્જ્યો નથી?

એવા જ હૃદયમ ગતરાના ઉદ્ગાર કવિ રમણ નાસે એક અસ્પૃશ્યના મુખેથી કઢાવ્યા છે

તમને પ્રભુએ શુ ઘડયા સોના કણે?
અમને ઘડયા દુર્ગંધની કાચી ધૂળે?
આખો અમારી શુ જડેલી કોડીએ?

× × ×

માથે પડી આ ટાલ, માથે ભાર લઈ વ્હેતા,
હાથે પડયા છાલા, કુહાડી હાથમા લેતા,
એ હાથ, એ માથુ, પવિતર કેમ નહિ વાઙ્?
સેવા અમારી લો, ન અમને કેમ લો આપુ?*

મહાત્માજીએ પણ એમના પ્રત્યેના ઘોર અન્યાયનુ, તેમની કરુણ દશાનુ ચિત્ર આલેખ્યુ છે, તે ગભીર ચિંતન માગી લે છે તેઓ લખે છે

"હરિજનોને માથે આપણે કેવા કેવા અન્યાયો ખડકયા છે એનુ આપણને સ્મરણ રહે એ સારૂ છે સામાજિક દષ્ટિએ તેવો રક્તપીતિયા છે આર્થિક દષ્ટિએ તેઓ ગુલામ કરતા નપાવટ છે ધાર્મિક દષ્ટિએ તેમને આપણે જેને 'દેવ મદિરો' ને ખોટે નામે ઓળખીએ છીએ તે સ્થળોમા પ્રવેશ કરવાનો પ્રતિબધ છે તેમને સવર્ણ હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી જાહેર રસ્તા, જાહેર નિશાળો, જાહેર ઈસ્પિતાલો, જાહેર કૂવા, જાહેર નળ, જાહેર બાગબગીચા એવી જગાઓનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે કેટલીક જગાએ તો તેઓ અમુક અતરથી પાસે આવે સામાજિક અપરાધ ગણાય છે અને કોઈ કોઈ છૂટીછવાઈ જગાઓએ તેમના દર્શન

* પ્રસ્થાન કારતક, સ ૧૯૮૯

માત્રથી જ માણસો અભડાય છે તેમને રહેઠાણ માટે શહેરો અને ગામડાંના ખરાબમાં ખરાબ ભાગ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને લગભગ કશી જ સામાજિક સગવડો મળતી નથી. સવર્ણ હિન્દુ વકીલો અને ડાક્ટરો સમાજના બીજા માણસોની સેવા કરે તેવી તેમની ન કરે. બ્રાહ્મણો તેમને ત્યાં ધાર્મિક વિધિઓ ન કરાવે. તેઓ જેમ તેમ કરીને જીવતર ચલાવી શકે છે અથવા હજુ હિન્દુ ધર્મમાં રહે છે એજ આશ્ચર્યની વાત છે. તેઓ એટલા કચડાઈ ગયેલા છે કે જાલિમો સામે બળવો કરવાની પણ તાકાત તેમનામાં રહી નથી. કાર્યકર્તાઓની નજર આગળ યરવડાના કરારની કલમોના ગર્ભિત અર્થનો આબેહૂબ ચિતાર ખડો થાય એટલા માટે આ દુઃખદ અને શરમભરેલી હકીકતો મેં યાદ કરાવી છે. સતત અવિશ્રાંત પ્રયત્નથી જ આ હાલના લોકોનો પતિત દશામાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકશે, હિન્દુ ધર્મ શુદ્ધ થઇ શકશે અને સમસ્ત હિન્દુ સમાજનો અને તેની સાથે આખા હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરી શકાશે. "*

ઉપરોક્ત ઉતારામાં મહાત્માજીએ તેને એક ધાર્મિક પ્રશ્ન ગણ્યો છે, એ વાજબી કર્યું છે; એક ધાર્મિક માન્યતા તરીકે જનતામાંથી આભડછેટની લાગણી નિર્મૂળ થશે ત્યારે તેનો ઝટ ઉકેલ આવશે. તેથી મંદિર પ્રવેશ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

હરિજનોની ઉન્નતિ કરવા પ્રથમ હિલચાલ થયેલી ત્યારે તેનો દલિત જાતિ તરીકે (depressed classes), નિર્દેશ કરવામાં આવતો; પણ એવી દલિત જાતિમાં, બીજી જાતિઓ એ સ્થિતિમાં પડેલી હોય તેનો સમાવેશ થઇ શકે, તેથી શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવે એ જાતિને અસ્પૃશ્ય જાતિ તરીકે વર્ણવી હતી, અને તેમને ઉંચે લઇ જવામાં એઓશ્રીએ ઘણું કર્યું છે, એ ઉપકારસહ નોંધવું જોઈએ.

એ પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની સાથે હરિજનોનો આર્થિક વિકાસ એ પણ એક પ્રેરક બળ હતું; અને તેનો અકસીર ઇલાજ તેનામાં કેળવણીનો પ્રચાર મનાયેલો હતો.

પણ એવા મંદ, ચોક્કસ કાર્યનીતિ અને ધોરણ વિનાનાં, પ્રયાસોની ઝાઝી અસર થવા ન પામે એ સ્પષ્ટ છે; તો પણ સંજોગવશાત્ તેમની પહેલાંની સ્થિતિમાં કાંઈક ફેરફાર થયો છે; જો કે તે સંતોષકારક ન જ કહેવાય.

* ધર્મ સંસ્થાપન-ગાંધીજી-પૃ. ૧૦-૧૧.

પરદેશમા હિન્દીઓ પ્રત્યે જે અસભ્ય વર્તન રાજ કરતી ગોરી પ્રજા તરફથી કરવામા આવે છે, અને તેમને અસ્પૃસ્ય ગણે છે, ત્યારે આપણું લોહી ઉકળી આવે છે, તે સામે વિરોધ ઉઠાવીએ છીએ, પણ તેના એક ઉત્તર તરીકે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અસ્પૃસ્ય જાતિઓ પ્રત્યે હિન્દુઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે રેટીઓ રજુ થાય છે અને આપણે તેથી તેનો જવાબ વાળતા સંકોચ પામીએ છીએ

પરન્તુ રાજકારણની દષ્ટિએ સરકારે અસ્પૃસ્ય જાતિઓને હિન્દુ સમાજમાથી જૂદી પાડવા પ્રયત્નો કરવા માડયા, ત્યારે એ પ્રશ્ન બહુ ગભીર બની ગયો હતો અને તેના પ્રતિકાર રૂપે મહાત્માજીએ બીજી ગોળમેજી પરિષદમા નીચે મુજબની તેમની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી હતી –

"બીજી નાની કોમોની માગણી હું સમજી શકુ છુ, પણ અત્યજો વતી કરવામા આવેલી માગણી એ મારે મન 'સૌથી નિર્દય ઘા' છે કે અસ્પૃસ્યતાનુ કલક કાયમ રહેવાનુ છે હિન્દુસ્તાનની સ્વતત્રતા મેળવવા માટે પણ હું અત્યજોના સાચા હિતને વેચી ન ખાઉ હું પોતે અત્યજોના વિશાળ સમુદાયનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરૂં છુ અહીં હું મહાસભાની વતી નથી બોલતો, પણ મારી પોતાની વતીથી બોલુ છુ, અને દાવો કરીને કહું છુ કે તમામ અત્યજોના મતની ગણત્રી કરવામા આવે તો મને તેમનો મત મળે અને મારૂં નામ પહેલુ આવે અને હું હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અત્યજોને કહેવા જાઉ કે જુદા મતદાર મડળ અને અનગ બેઠકો એ અસ્પૃસ્યતા જે તેમનું નહિ પણ સનાતન હિંદુ ધર્મનું કલક છે તે દૂર કરવાનો ઉપાય નથી

તમારા પત્રક પર અને અમારા વસ્તીપત્રકમા અંત્યજોનો જુદો વર્ગ ગણાય એમ અમે ઇચ્છતા નથી શીખો હમેશા શીખ રહે, મુસલમાનો હમેશા મુસલમાન રહે, યુરોપિયનો હમેશા યુરોપિયન રહે, પણ અત્યજો હમેશા અસ્પૃસ્ય રહેશે ?

અસ્પૃસ્યતા જીવે એના કરતા તો હિંદુ ધર્મ રસાતાળ જાય એ હું બહુ વધારે ઇચ્છુ તેથી ડૉ આમ્બેડકર વિષે અને અત્યજોનો ઉદ્ધાર કરવાની તેમની ઇન્તેજારી વિષે મારો આદર હોવા છતા, તેમની શક્તિ વિષે મ્હને પૂરો આદર હોવા છતા, મારે નમ્રતાથી કહેવુ જોઈએ કે આ ઘોર અન્યાય તેમણે સહન કર્યો છે અને કદાચ તેમને જે કડવા અનુભવો થયા હશે તેને લીધે તેમની વિવેક શક્તિ કલુષિત થયેલી છે આમ કહેવું

પડે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ એ ન કહું તો અસ્પૃશ્યોનું હિત જેમને પ્રાણ સમાન વહાલું છે તેને હું બેવફા નિવડું. આખા જગતના રાજ્યને સારૂ હું તેમનુ હિત જતું ન કરૂ. હિન્દુસ્તાનના તમામ અસ્પૃશ્યોની વતી ડૉ. આબેડકર બોલવા જાય છે ત્યારે તેમનો દાવો યોગ્ય નથી એમ હું કહું છુ અને તે પૂરતી જવાબદારીના ભાનથી કહું છું. એનાથી હિન્દુ ધર્મમા જે ભાગલા પડશે તે મારાથી જોયા જાય તેમ નથી અત્યજો, ઈસ્લામ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેનું મને દુઃખ નથી. એ હું સહન કરૂ. પણ ગામડામા હિંદુઓના બે ભાગલા પડે તો હિન્દુ સમાજની જે દશા થાય તે મારાથી સહી જાય એમ નથી જે અત્યજોના રાજદ્વારી હક્કોની વાત કરે છે તેઓ હિન્દુસ્તાનને ઓળખતા નથી અને હિન્દુ સમાજ આજે કેવી રીતે રચાયલો છે તે જાણતા નથી. તેથી હું પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક કહું છુ કે આ વસ્તુનો વિરોધ કરનાર હુ એકલો હોઉં તો પણ હું એનો જીવના જોખમે પણ વિરોધ કરીશ. "×

હરિજનો માટેની એમની ચળવળ ઘણા વર્ષો પૂર્વની હતી તેઓ આશ્રમમા હરિજનોને રાખે તો અમદાવાદના સનાતનીઓએ તેમને આર્થિક મહાયતા નહિ આપવા જનતાને અપીલ સુદ્ધા કરી હતી, પણ તેઓ એમના નિશ્ચયમા અડગ જ રહ્યા હતા. એટલુ જ નહિ પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના દ્વાર કહેવાતા વૈશ્નવોના વિરોધ છત હરિજનો માટે મોકળા રાખ્યા હતા અને પોતે એક હરિજન બાળાને દત્તક લીધેલી છે, અને તેને પાળી પોષીને ઉછેરી છે, એ જાણીતી બીના છે, એમની નજરે અસ્પૃશ્યતા એ અધર્મ છે અને તે ટાળવાને તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, તેને એક જીવન કાર્ય ગણ્યુ છે હિન્દી મત્રી સર સેમ્યુઅલ હોરને સન ૧૯૩૨ મા પત્ર લખ્યો હતો, તેમા મહાત્માજીએ લખ્યુ હતુ, કે—

"આ વર્ગોની સ્થિતિના સબધમા હું બાલ્યાવસ્થાથી રસ લેતો આવ્યો છુ, અને તેમને માટે એક કરતા વધારે વખત મેં મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે. આ હું ગુમાનથી કહેતો નથી, કારણ કે સેકડો વર્ષોથી હિંદુઓએ દલિત વર્ગોને જાણીબુઝીને જે અધમ સ્થિતિમા મૂક્યા છે, તેનુ નિવારણ કરવાને એવી મોટી પણ તપશ્ચર્યા નથી કે જે હિંદુ કોમો આદરીને તેનું નિવારણ કરી શકે એમ હું માનુ છુ. પરંતુ હુ જાણુ છુ કે જે કચડી નાખતી અધમતા હેઠળ દલિત વર્ગો કચડાતા રહ્યા છે, તેના

× ગાંધીજીનો અગ્નિ પ્રવેશ પૃ ૧૦.

નિવારણ માટે જુદા મતદાર મંડળો એ તપશ્ચર્યા નથી કે ઉપાય નથી. તેટલા માટે હું નામદાર શહેનશાહની સરકારને માનપૂર્વક ખબર આપું છું કે દલિત વર્ગો માટે જુદા મતદાર મંડળો રચવાનો ઠરાવ જો સરકાર કરશે તો હું ઉપવાસ આદરીને મૃત્યુની સાધના કરીશ.*

આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા જેનું હૃદય હરિજનો માટે સિઝાતું હોય તેજ લેવા તત્પર બને; ઈતિહાસમાં એવા બનાવો વિરલ સાંપડશે. તેના ભક્તોની પ્રભુએ હંમેશાં ટેક રાખેલી છે, તેમ આ પ્રસંગે બ્રિટિશ કેબિનેટે હરિજનો સંબંધમાં તેનો નિર્ણય (award) ફેરવ્યો અને મહાત્માની માગણી સ્વીકારી એમાં અમે ઈશ્વરનો હાથ જ નિહાળીએ છીએ.

અસ્પૃશ્યોમાંથી કેટલાય મ્હોટા ભક્ત થયલા છે; અને હિન્દુ ધર્મે તેમને ભકતમંડળમાં દાખલ કરેલા છે; અને વિશેષમાં એ ધર્મે અનેક વિદેશી અને અનાર્ય જાતિઓનો પોતામાં સમાવેશ સુદ્ધાં કરેલો છે એ ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ બિના છે; તે હિન્દુ જાતિ અસ્પૃશ્યોને અલગ રાખે, અપવિત્ર ગણે એ દુઃખ તો અસહ્ય છે. દેવવાડે આપણે તેમનાં આગણાં સ્વચ્છ જોઈશું, ત્યાં તુલસી કયારો હશે, એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ લેતાં, ભજન કરતાં તેમને સાંભળીશું. એવાઓનો બહિષ્કાર કરવો એ એક હડહડતો અન્યાય જ છે.

ધર્મ ખાતર નહિ તો એક મનુષ્ય તરીકે તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, તેમને સમાન ગણવા એ આપણું કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

પ્રસ્તુત પ્રશ્ન એટલો તાજો છે, આપણી નજર સમીપનો છે કે હરિજન પ્રવૃત્તિ વિષે અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

એમાંના એક જ મુદ્દા પ્રતિ અમે વાચકબંધુનું ધ્યાન દોરીશું કે મહાત્માજીએ એમની આર્થિક સુધારણા માટે આગ્રહ નહિ કરતાં હરિજનોના મંદિર પ્રવેશને ખાસ મહત્વ આપ્યું છે, એ બહુ વિચારવા જેવી ગંભીર બાબત છે.

મનુષ્યને એકલા રોટલા મળે તૃપ્તિ થતી નથી; તેની મનોવૃત્તિ એથી કાંઈ વિશેષ માગે છે, અને તે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના છે; અને મનુષ્યને સમાન કરવા ધર્મ જેવું બીજું કોઇ ઉત્તમ સાધન નથી; વળી હિન્દુ જાતિમાં તેમના માટે હૃદયપલટો થયો છે, એની પરીક્ષા કરવાની

* ગાંધીજીનો અગ્નિપ્રવેશ. પૃ. ૧૫-૧૬.

પણ એ એક કસોટી હતી. તે સંબંધી મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો, કે,

'મારા મત પ્રમાણે, રૂઢિચુસ્ત હિંદુમાનસે યુગ ધર્મને ઓળખ્યો છે કે નહિ અને હિન્દુ ધર્મને કપાળેથી અસ્પૃશ્યતાની કાળી લીટી ભૂંસી નાંખવાને તે તૈયાર છે કે નહિ એની આ અચૂક કસોટી છે. મને લાગે છે કે હરિજનોને સવર્ણ હિંદુઓના જેટલી જ છૂટથી તમામ જાહેર મંદિરોમાં દાખલ કરવામાં આવે એની હિંદુ આમ વર્ગના તેમજ હરિજનોના મન પર જેટલી અસર પડશે તેટલી બીજા કશાથી નહિ પડે. ડૉ. આંબેડકર આને વિશે પ્રમાણમાં ઉદાસીન છે એ હું સમજી શકું છું. પણ હું હરિજનોના થોડાક સંસ્કારી માણસોનો વિચાર નથી કરતો પણ અસંસ્કારી મુંગા સમુદાયનો વિચાર કરૂં છું. ગમે તેમ તોયે હિંદુ મંદિરો આમ વર્ગના જીવનમાં ભારેમાં ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અને હું આખી જિંદગી અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અને દલિતમાં દલિતની સાથે એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરનારો રહ્યો, એટલે જ્યાં સુધી હિંદુ સમાજના 'બહિષ્કૃતો'ને માટે તમામ મંદિરો ખુલ્લાં ન થાય ત્યાં સુધી મને સંતોષ નહિ થાય.'+

તેમની પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકી નહોતી, પણ હરિજનોની અડચણો દૂર કરવા અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા અખિલ હિન્દ માટે હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના કરી હતી અને તેના ધ્યેય તરીકે નીચેના મુદ્દાઓને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું, કે,

(૧) દલિત વર્ગોને માટે કોઈપણ જાહેર સંસ્થાઓમાં દલિત હોવાને કારણે દાખલ ન થઈ શકે તેમ ન બનવું જોઈએ.

(૨) સાર્વજનિક સ્થાનો, જેવાં કે મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, શાળાઓ, પરબો, મુસાફરખાનાઓ, વગેરેમાં બીજા હિંદુ વર્ગોની માફક વિના સંકોચે કે અપવાદ સિવાય ઉપયોગ કરવા દેવો જોઈએ.

(૩) રાજનૈતિક બાબતોમાં પુના કરાર મુજબ જે સમજુતી થઈ છે અને જેનો સરકારને સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે તેનો અમલ શુદ્ધ બુદ્ધિથી થાય અને જે અનામત બેઠકો છે તે થોડાં જ વર્ષોમાં નાબુદ થઈ જાય તેવી પરિસ્થિતિએ પહોંચી જવું જોઈએ.×

+ ધર્મ સંસ્થાપન પૃ. ૫૯–૬૦

× હરિજન ભાગવત પૃ. ૮

આપણા પ્રાંત પણ તે કાર્ય સાધવા ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ સ્થાપ્યો છે; અને કેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા તે સંઘ શક્તિમાન થયો છે; તેના સન ૧૯૩૫-૩૬ ના રીપોર્ટમાં આપણે આપણે વાંચીએ છીએ, કેઃ-

"સૈકાઓથી રૂઢીઓની જડ ઘાલીને બેઠેલી અસ્પૃશ્યતાના નિવારણનું કામ કૂદકે અને ભૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે, એવું સ્હેજે લખી શકાય તેવી સ્થિતિ આજે નથી; પણ ચારે તરફ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને માટે વાતાવરણ તૈયાર થતું જાય છે એમ જોવાનાં ચિન્હો જુદી જુદી રીતે નજરે પડે છે, એ વસ્તુ ઘણી આવકારદાયક છે.

સરકારી નોકરીમાંથી ફારેગ થઈને હરિજન કાર્યને અપનાવવાની વૃત્તિ; હરિજનોને વૈદકીય મદદ શાસ્ત્રીય રીતે વિના વેતને આપવાની વૃત્તિ; ધંધામાંથી થોડો સમય કાઢીને હરિજનોની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે જહેમત ઉઠાવવાની વૃત્તિ અને હરિજનોની ખાતર બીજી સેવાનો લાભ છોડીને એક સ્થળ પર બેસી જવાની વૃત્તિ, એમ જુદી જુદી દિશામાં થતા પ્રયત્નો, એ ઉજ્જવળ પ્રભાતની આગાહી જરૂર સૂચવે છે."*

* ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ, વાર્ષિક અહેવાલ, ૧૯૩૫-૩૬ પૃ. ૧

પ્રકરણ ૮

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદ્‌ભાવિત બળો

"Whatever value might be attached to the publication of ancient prose and verse works or to translations from other languages it is quite clear that the only true test of the existance and growth of a genuine literary spirit is furnished by the abundance and variety of new and original works, published in the language. These constitute, so to speak, the life and soul of every living language".*

M. G. Ranade.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ સામાન્યતઃ નરસૈં મહેતાથી ગણાય છે, જો કે પૂર્વેનું કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયલું છે; અને તે ભાષા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્વનું અને ઉપયોગી છે.

પહેલપ્રથમ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખનાર રેવ. જોસફ વાન ટેલરે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતની પુત્રી અને ઉત્કૃષ્ટ દેશી ભાષાઓની સગી ભગિની વર્ણવી, તેની ઉત્તમ તારીફ કરી હતી.

આ પ્રમાણે શાળાપાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપી શકાય એવા ઉંચા પ્રકારનું, સંખ્યામાં તેમ ગુણમાં, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય મોજુદ હતું; અને આરંભના વર્ષોમાં યુનિવરસિટીની પરીક્ષામાં એ વિષયને સ્થાન અપાયલું હતું; તેમ છતાં પાછળથી યુરોપિયન અધ્યાપકો, જેમનો એ વિષયમાં ચંચુપ્રવેશ સરખો નહિ, તેમણે પૂર્વગ્રહથી દોરાઈને, દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી બાતલ કર્યો હતો, એ આપણી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસને જબરજસ્ત ફટકો હતો.

તે આગમચ શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને સ્થાન આપી વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી વધારવામાં આવી હતી, તેમ માતૃભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું

* Growth of Marathi Literature.

કઠિન કરી મૂક્યુ હતુ એ વ્યવસ્થા જેમ અન્યાયભરી તેમ દેશી સાહિત્યને નુકશાન કરનારી હતી માતૃભાષાના અભ્યાસને જ્યાં આ પ્રમાણે અવકાશજ નહિ ત્યા પછી તેનો વિકાસ અને ખિલવણી થવા ન પામે એ સુસ્પષ્ટ છે.

આવી કઢંગી અને વિષમ પરિસ્થિતિ ટાળવા સન ૧૮૮૧ માં જાણીતા અભ્યાસી સદ્‌ગત રા. બા. જી. વી જોશીએ ' યુનિવરસિટી અને દેશીભાષા "* એ વિષય પર એક વિચારપૂર્ણ નિબંધ પૂનાની સાર્વજનિક સભાના જર્નલમા લખ્યો હતો અને તેમા દાખલા દલિલોથી બતાવ્યુ હતુ, કે દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવરસિટીના અભ્યાસક્રમમા સ્થાન મળે દેશી ભાષા સાહિત્યની ખિલવણી સત્વર થવા પામશે, પણ તે અપીલ અરણ્યમા રુદન કરવા સમાન હતી, એટલો સખ્ત કાબુ અને લાગવગ યુનિવરસિટીના વહિવટ પર તે કાળે અગ્રેજ અધિકારીઓનો હતો

મજકુર પ્રશ્નને સ્વર્ગસ્થ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ, ત્યાર બાદ મુંબાઈ યુનિવરસિટીની સેનેટમા વખતોવખત આણીને, ચર્ચ્યો હતો અને તેમની સબળ વકીલાતના પરિણામે છેવટે એમ. એ, ની પરીક્ષામા માતૃભાષાના વિષયને સ્થાન આપવાનું નક્કી થયુ હતુ, પણ તે નિર્ણય જાહેર થાય તે પહેલા મહર્ષિ રાનડેનું અવસાન થયુ હતુ

ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા દ્રાવિડી પ્રાણાયામ જેવી હતી માતૃભાષાનો અભ્યાસ વાસ્તવિક રીતે હાઇસ્કુલના ચોથા ધોરણથી શરૂ થઈ, ઉત્તરોત્તર એમ એ, ની પરીક્ષા સુધી પહોચે એ વ્યવહારુ અને સાચો માર્ગ હતો, પણ આસપાસનું વાતાવરણ અને સામાન્ય માન્યતા અગ્રેજી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ માટે એટલી બધી પ્રબળ અને તીવ્ર હતી કે ઉપર જે મદદ કરી આપવામા આવી તે જાણે કે મહેરબાની કરી હોય તેવો તેનો ધ્વનિ હતો. અગ્રેજી દ્વારા દેશનો ઉદ્ધાર થશે એવી મનોદશા બહુધા પ્રવર્તતી હતી. નવશિક્ષિત વર્ગ અંગ્રેજીના લેખનવાચનમા રાચતો, તેનો જીવન વ્યવહાર અંગ્રેજી પ્રજાની રહેણીકરણીનું અનુકરણ માત્ર હતો, અને તેને લઈને તે વર્ગ, જનસમુદાય જે અજ્ઞાન અને મૂઢ હતો, તેનાથી અલગ પડી ગયો હતો.

પ્રજાજીવનમા, આમ, જે બે નોખા વિભાગો પડી ગયા હતા તેમની વચ્ચે સુમેળ જામે એવી બહુ થોડી પ્રવૃત્તિ થતી, અને તેમને અમર કરે એવુ સાહિત્ય એથી પણ થોડુ લખાતુ હતું

સ્વતંત્ર અથવા મૌલિક સાહિત્ય જેવુ ઉપરની પરિસ્થિતિમા બહુ

---

* જુઓ રા બા જી વી. જોશીનો લેખ સંગ્રહ પૃ ૧૦૦૪.

થોડુંક જ લખાવા પામતું; થોડુંઘણું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, બીજા ખંડમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, સમાજ સુધારાના સિદ્ધાંતો અને વિચારનો પ્રસાર કરવાનો હતો; તેના અંગે નવાજુના વિચારવાળા વચ્ચે ઘર્ષણ અને મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, કેટલુંક વાદાત્મક સાહિત્ય પેદા થતું; તેમ તે વિરોધી બળોનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન થતાં, તેમાંથી નવીન કૃતિઓ ઉદ્‌ભવતી. એટલે કે નવા સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો, સમાજ સુધારો નવા અને જુના વિચારોનું ઘર્ષણ, અને તે બળોનો સમન્વય કરવાની પ્રવૃત્તિ, એ મુખ્યત્વે હતાં; તે સિવાય સંસ્કૃત, મરાઠી, અંગ્રેજી અને હિંદી સાહિત્યના સંસર્ગમાં આવતા, તે ભાષા સાહિત્યમાંની ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા એ પણ તેને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદગાર નિવડ્યા હતા.

સંક્ષેપમાં, જેને નવીન અને સ્વતંત્ર સાહિત્ય કહીએ, જે વૈવિધ્યભર્યું અને પુષ્કળ હોય, પ્રભાવશાળી અને મનોરંજક હોય, તે થોડું જ ઉત્પન્ન થતું; અને તે સાહિત્યની સમાજ ઉપર ઝાઝી અસર થવા પામતી નહોતી, થોડાઘણા ભણેલાઓ તે વાંચીને રાજી થાય એવી તેની રચના હતી.

શાળામાં શિક્ષણના વાહન તરીકે માતૃભાષાનો જ ઉપયોગ થવો જોઈએ તેમજ યુનિવરસિટીની પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને સ્થાન મળવું જોઈએ, તે બાબત, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સતત્ દબાણ અને માગણી થતાં, મેટ્રિક્યુલેશન સુધી અંગ્રેજી સિવાયના વિષયો માટે માતૃભાષાનો શિક્ષણનાં વાહન તરીકે કેટલાક સમયથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; તદુપરાંત એમ. એ. ની પરીક્ષા સિવાય બી. એ. ની પરીક્ષા સારૂં દેશી ભાષાઓને એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવેલી છે; એ પણ અવળી નીતિ હતી; ખરૂં જોતાં દેશી ભાષાના વિષયને મેટ્રિકથી શરૂ કરી, એક પછી એક ઉપલા વર્ગોમાં તેને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું; પણ એ ખામી હાલમાં સુધારવામાં આવી છે અને દેશી ભાષાઓનો મેટ્રિકથી માંડી એમ. એ. ની પરીક્ષાપર્યંત પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા ચાલુ વર્ષથી થઈ છે, એ સંતોષકારક જણાશે, જો કે તેનાં શુભ પરિણામ જોવાને આપણે કેટલોક સમય થોભવું જોઈશે.

આપણા જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં જ મહાત્માજીએ શાળાના અભ્યાસમાં તેમજ વ્યવહારમાં માતૃભાષાના ઉપયોગ પર ભાર મૂકી તેની અગત્ય પ્રતિ જનતાનું ધ્યાન દોર્યું હતું; અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી એઓશ્રીએ દેશી ભાષાઓનું ગૌરવ વધાર્યું હતું; અને એ

પ્રવૃત્તિમાથી આપણા સાહિત્યને ઘણું બળ મળેલુ છે, એટલુ જ નહિ પણ મહાત્માજી અને તેમના અનુયાયીઓએ જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યુ છે, તે પ્રાણવત અને ઓજસભર્યું જણાય છે, અને તેની વર્તમાન સાહિત્ય પર ઉંડી અસર થવા પામી છે

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને યુનિવરસિટિની એમ એ ની પરીક્ષામા દાખલ કરતા, તેના સારૂ પાઠ્ય પુસ્તકોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો, પણ તે પ્રશ્ન દર્શાવાય છે એટલો કઠિન અને મુશ્કેલીભર્યો નહોતો

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણુંખરૂ ગયા સૈકાની પાછલી વીસીમા પ્રકટ થયુ હતુ અને તે ઉપરાત બીજુ કેટલુક અપ્રસિદ્ધ અને અંધકારમા પડેલુ હતુ પ તુ વીસમી સદીમા તે પ્રતિ ઉદાસીનતા જ દાખવવામા આવી છે પ્રાચીન કા યત્રૈમાસિક, પ્રાચીન કા યમાળા અને બૃહત્ કા-દોહનના ભાગો બહાર પાડયા પછી એ કાર્ય લગભગ પડતું જ મૂકાયુ છે એમ કહી શકાય માત્ર સંતોષકારક બીના એ છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના બે જાણીતા સગ્રહો (૧) ફોર્બસ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક સગ્રહ-મુબાઈ અને (૨) કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સગ્રહ-અમદાવાદ,-ગુ વ સોસાઈટી હસ્તક,-ની વિસ્તૃત યાદીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઈ પડી છે એ સિવાય બીજા કેટલાક સગ્રહો,-જેવા કે ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરીનો, નડિયાદ, વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીનો, વડોદરા, "ગુજરાતી" પ્રેસનો, મુબાઈ અને શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો, મુબાઈમા છે, તેમાની હાથપ્રતોની નોંધણી થઈ, એ સઘળાની એકત્ર અને કર્તાવાર અને સાલવાર સૂચી તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ, હાલમા સોસાઈટી તરફથી એ વિષયના અભ્યાસી અને પ્રેમી શ્રીયુત કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીને રોકી થયો છે તે વિશેષ સહાયભૂત થઈ પડશે અને તે પરથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તેમ વિવિધતાનો બરોબર ખ્યાલ આવી શકશે

બી એ, ની પરીક્ષામા ગુજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યા પછી પાઠ્ય પુસ્તકોની સખ્યા વધારવાની જરૂર માલુમ પડી એ વિષયને યુનિવરસિટીની પરીક્ષામા સ્થાન મળ્યુ ત્યારથી દી બા કેશવલાલ ધ્રુવ તેના પરીક્ષક નીમાતા અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉંડા અને માર્મિક અભ્યાસી એમના જેવા બીજા બહુ થોડાક જ વિદ્વાનો જડશે, એ અરસામા તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂટાયા હતા,

અને તેમણે ગુજરાતી કોશનું સંપાદનકાર્ય હાથ ધર્યું હતું; તેમજ સોસાઈટી પાસે પ્રાચીન સાહિત્યની હાથનીપ્રતોનો સારો સંગ્રહ થવા પામ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ થાય એવી લાગણી ઉદ્‌ભવી હતી. એટલે એમની સૂચનાથી પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધન અને સંપાદન કરાવી તેના પ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું; આમ, એ પ્રવૃત્તિના પ્રયોજક કારણો બે હતાં (૧) ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ અને નમુનારૂપ (typical) કૃતિઓ સુલભ થવા પામે અને (૨) બૃહદ્‌ગુજરાતી કોશની રચનામાં જે તે કાવ્યની શુદ્ધ પ્રત, શબ્દના અર્થ અને અવતરણ આપવામાં, મદદગાર નિવડે.

સદરહુ યોજનાનુસાર સોસાઈટીએ આજપર્યંત પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો, દી. બા. ધ્રુવ સંપાદિત, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન–રત્નદાસ કૃત (દી. બા. ધ્રુવ સંપાદિત), ભીમ રચિત હરિલીલા ષોડશકલા (શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત) અને પ્રબોધ પ્રકાશ (શ્રીયુત કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત), જાળંધર આખ્યાન (જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ) શ્રીયુત રામલાલ મોદી સંપાદિત, નરસૈંમહેતાનું આખ્યાન (શ્રી. હીરાલાલ પારેખ સંપાદિત), દયારામકૃત રસિકવલ્લભ (પ્રો. જેઠાલાલ શાહ સંપાદિત), સગાળશા આખ્યાન (જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ), પ્રો. વ્રજરાય દેસાઈ સંપાદિત, સુભદ્રા હરણ–પ્રેમાનંદ રચિત, (શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત), ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ–શ્રીયુત હિંમતલાલ અંજારિયા સંપાદિત, આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ, (અર્વાચીન) પ્રો. બળવન્તરાય ઠાકોર સંપાદિત, વગેરે છપાવ્યાં છે, અને તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલી છે.

એ ગાળામાં 'ગુજરાતી પ્રેસે' નરસૈંમહેતાકૃત કવિતા સંગ્રહ અને બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૮ બહાર પાડી તેની પાછલી પરંપરા સાચવી છે, અને શ્રી ફોર્બસ સભા પણ એ ક્ષેત્રમાં દાખલ થઈ, તેના તરફથી મહાભારત ભા. ૧, ૨, અને ૩; શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત, શ્રી કૃષ્ણ ક્રીડા કાવ્ય શ્રીયુત અંબાલાલ જાની સંપાદિત, મધુસૂદનકૃત હંસાવલિની વાર્તા, માંડણકૃત પ્રબોધબત્રીસી અને પંચદંડ (શ્રીયુત શંકરપ્રસાદ રાવળ સંપાદિત), રૂપસુન્દરીની કથા શ્રીયુત ભોગીલાલ સાંડેસરા સંપાદિત એ પ્રાચીન કાવ્યગ્રંથો પ્રકટ થયા છે.

પરિષદ્ ભંડોળ કમિટીએ સામળકૃત સિંહાસન બત્રીસી પ્રસિદ્ધ કરવા વ્યવસ્થા કરી હતી, પણ તેની પહેલી ૧૬ વાર્તાઓ બહાર પડેલી તે સિવાય વ્યક્તિગત પ્રયાસોમાં કહાન્ડદે પ્રબંધ (શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ

દેરાસરી સંપાદિત) કાદંબરી-પૂર્વાર્ધ (દી બા કેશવલાલ ધ્રુવ સંપાદિત) વિમળ પ્રબંધ (શ્રીયુત મણિલાલ વ્યાસ સંપાદિત) ભાલણકૃત દશમસ્કંધ (રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા સંપાદિત), ભાલણકૃત બે નળાખ્યાનો (શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી સંપાદિત), વૈતાળ પચ્ચીસી શ્રીયુત જગજીવનદાસ મોદી સંપાદિત, સુદામાચરિત્ર, રણયજ્ઞ, પ્રેમાનંદકૃત અને અભિમન્યુ આખ્યાન જનતાપીરચિત (શ્રીયુત મંજુલાલ મજમુદાર સંપાદિત), શામળશાનો મ્હોટો વિવાહ ('સાહિત્ય' માસિક-શ્રીયુત મટુભાઈ કાંટાવાળા) અને વિષ્ણુદાસકૃત કાવ્યો, શ્રીયુત ભાનુસુખરામ સંપાદિત, એ સઘળા મહત્વના પ્રકાશનો છે

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વ ગોવર્ધનરામે જૈનસાહિત્યે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઘડતરમા જે મહત્વનો હિસ્સો આપેલો છે તે પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યુ હતુ અને તેનો અભ્યાસ કરવાનુ સૂચવ્યુ હતુ અને જૈન બંધુઓમા પણ તેમની કોન્ફરન્સોમા તે વિષે યોગ્ય ઠરાવો પસાર થઈ ભંડારોમા સુરક્ષિત રહેલું પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમા આણવા પ્રવૃત્તિ ઉપડી હતી જૈન કાવ્યપ્રવેશ (શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ સંપાદિત), જૈન કાવ્યદોહન ભાગ ૧ (શ્રીયુત મનસુખલાલ રવજીભાઈ સંપાદિત), આનંદકાવ્ય મહોદધિ, આઠ ભાગમા (શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી સંપાદિત), ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ ભા ૧ થી ૩, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા (શ્રીયુત મોહનલાલ સંપાદિત), જૈન ઐતિહાસિક ગુર્જરકાવ્ય સંચય (મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત), વગેરે, તેના ફળરૂપે ગણાવી શકાય, પરંતુ એ વિષયમા બહુ સંગીન અને કિંમતી કાર્ય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદે "જૈન કવિઓ" એ નામે સમગ્ર જૈન સાહિત્યની સૂચી બે ભાગમા તૈયાર કરી છે તે છે, અને એટલાથી એમણે સંતોષ માન્યો નથી, પણ જૈન સાહિત્યનો સવિસ્તર ઈતિહાસ એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે આલેખ્યો છે, તેની મહત્તા ઘણી છે

એટલે કે નવીન ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક ભાષા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જૈન અને જૈનેતર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય છેલ્લા પચીસ ત્રીસ વર્ષમા પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યુ છે, તે, સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ખાસ મદદગાર અને માર્ગદર્શક થઈ પડે છે, અને એ પ્રવૃત્તિમાંથી અપભ્રંશ સાહિત્યનો પરિચય વધારવા અને અભ્યાસ કરવા જે પ્રયત્નો થવા માંડયા છે, તે પ્રશસ્ય છે અને તેથી જુની ગુજરાતીના અભ્યાસનો માર્ગ વધુ સરલ બનશે

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને, નવી સદીના આરંભનાં વર્ષોમાં, દેશમાં નવજીવનનું પ્રાકટ્ય થતાં, વિશેષ વેગ મળ્યો હતો. પ્રાન્તિય અસ્મિતાની પેઠે દેશી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ પણ એક પ્રકારનું મમત્વ પેદા થયું હતું.

એ પ્રજાકીય અસ્મિતાની લાગણીમાંથી એપ્રિલ સન ૧૯૦૭માં ગુજરાત સાહિત્યસભાનો ઉદ્‌ભવ થયો; તેનો ઉદ્દેશ "ગુજરાતી સાહિત્યનો બને તેટલો બહોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો હતો."*

ગુજરાતમાં જ્ઞાનપ્રચારક, કેળવણી વિષયક અને ગ્રંથપ્રકાશક સંસ્થાઓ તે અગાઉ હતી; પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ અને સંશોધનને પ્રાધાન્ય આપતી ગુજરાત સાહિત્ય સભા એ પહેલપ્રથમ સંસ્થા હતી; અને તેનું અનુકરણ થઈને, તે પછી સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે ગુજરાતના મુખ્ય અને મ્હોટાં શહેરોમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાઓ નિકળેલી છે; પણ તે સૌમાં અગ્રસ્થાન અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા જ લે છે. છેલ્લાં ચોત્રીસ વર્ષોથી તે સતત અને સુંદર સાહિત્ય સેવા કરતી રહેલી છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે પ્રકાશનોથી ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ કર્યું છે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યને અમુક માર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે સઘળા સફળ નિવડેલા છે. ગુર્જર સાક્ષર જયન્તિઓ ઉજવવાની તેણે પહેલ કરી હતી; સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનુ માન તેને ઘટે છે; સાહિત્યની પરીક્ષાઓ તેમ સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને કળાનાં પ્રદર્શનો ગોઠવી, ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધારવા તેમજ સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને કળા પ્રતિ પ્રજામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સ્તુતિપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ આદરી હતી, અને તેનાં પ્રકાશનો, જેવાં કે, ગુજરાતનું પાટનગર, ખંભાતનો ઇતિહાસ, વીર નર્મદ અને નર્મદમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડે છે; તે ઉપરાંત તેના તરફથી કરાવવામાં આવતી વાર્ષિક સમાલોચના અને ગયા ત્રણ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતી સભાની કાર્યવહી અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકની યોજના સાહિત્યરસિક જનતાની ચાલુ પ્રશંસા મેળવી શક્યાં છે, એ તેના કાર્યની લોકપ્રિયતા, સફળતા તેમ સંગીનતાનું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર છે.

પણ તે સઘળામાં તેનું યાદગાર સ્મારક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને જન્મ આપ્યો એ પ્રવૃતિ હતી.

* જુઓ રણજિતરામના નિબંધો ભા ૧, પૃ. ૨.

એ પ્રવૃત્તિનો આશય કેટલો વિશાળ અને વ્યાપક હતો, તે એના જનક સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈના શબ્દોમાં દર્શાવીશું:

"ગુજરાતી ભાષામાં પાંડિત્ય અને રસિકતા ખીલે, નવીન શોધખોળ માટે ઉત્કંઠા તીવ્ર થાય, વિદ્યામાં સમાયલા સર્વ વિષયોનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં રચાય, એ હેતુથી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાનું સાહસ કર્યું હતું. ગુજરાતના સાક્ષરો, પંડિતો અને વિદ્વાનો જે જે અભ્યાસમાં રત હોય તે તે અભ્યાસનું આસ્વાદન ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓને કરાવે ને તેથી નવીન અભ્યાસીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમજ ભારતવર્ષના ઈતિહાસ, આચારવિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન-એટલે સમગ્ર જ્ઞાન સંપત્તિ વિષે જેટલું અંગ્રેજી વાચક જાણી શકે તેટલું સ્વતંત્ર લેખો દ્વારા ન બની શકે તો અનુવાદિત લેખો દ્વારા પ્રજા સમક્ષ રોશન થઈ શકે; પશ્ચિમના વિચાર અને જ્ઞાનભંડારમાંથી કયાં કયાં રત્નો લાવી આપણે અલંકૃત થઈશું: પાશ્ચાત્ય ઉદ્યાનના કયા કયા કુસુમો લાવી સૌન્દર્ય અને સૌરભ આપણા આંગણામાં બહલાવશું, આપણા પૂર્વજોની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈશું, આદિ આદિ પ્રશ્નો અને હેતુઓએ સાહિત્ય પરિષદ્ યોજવા ગુજરાત સાહિત્ય સભાને પ્રેરી હતી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિષે જેટલા પ્રકારે વિવેચન થઈ શકે અર્થાત તેનો ઈતિહાસ, ઘટના, જોડણી, વ્યાકરણ, લિપિ વગેરે વગેરે વિશે જે કાંઈ થઇ શકે તે કરવું: આપણી લલિતકળાઓ, ચિત્ર, શિલ્પ સ્થાપના વગેરેનો પુનરુદ્ધાર શી રીતે થઈ શકે-સૌન્દર્ય જેના દ્વારા માનવીનો ઉન્નત વિકાસ થાય છે એમ કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે તેનો વાસ ગુર્જર હૃદયે હૃદયે કરાવવો, પ્રતિભાશાળી કલાવિધાનીને જોગવાઈઓ કરી આપી આગળ લાવવા, અને અર્વાચીન ઈતિહાસ જાણવા પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્કિરલેખન, (epigraphy) નિષ્કશાસ્ત્ર (numismatics) પ્રભૃતિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોધ જગાડવો, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાત, ને જીવનવ્યાપાર પ્રકાશિત કરતા લેખો, ચિત્રો, શિલ્પ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી અને સામાન્યતઃ સર્વને ઉપલબ્ધ થાય તેવા રૂપમાં પ્રકટ કરવાની જોગવાઈ કરવી અને સરવાળે આપણી પ્રજાના historical spirit-જગાડવો; ભૂગોળનો અભ્યાસ, વ્યાપાર અને ઈતિહાસ તથા ધર્મના લાભાર્થે

વધારવો; 'સાયન્સ' ના અભ્યાસ માટે જોગવાઈ અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાં; હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ અને પ્રગતિને આવશ્યક એવા રસાયણશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુચ્છાત્ર અને જીવનશાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો સરલ ભાષામાં દરેક ગુજરાતી સસ્તી રીતે પ્રાપ્ત કરી વાંચી શકે એવા ઉપાયો સૂચવવા અને યોજવા,–આ હેતુ સાધવા પરિભાષા અને લેખન પદ્ધતિ (diction) કેવાં ઘડવાં તેનો નિર્ણય કરવો; આ ઉપરાંત સંસારશાસ્ત્ર (sociology) જેવા મહત્વના વિષયને ચર્ચવો, તેની અંદર સમાયલા માનવશાસ્ત્ર (anthropology) નૃવંશવિદ્યા, (ethnology) માનસશાસ્ત્ર, (Psychology) નીતિતત્ત્વચિંતન (ethics) ને તત્ત્વચિંતન (Philosophy) સંબંધી જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરાવવા; (તત્વચિંતન ઈતિહાસ દૃષ્ટિએ ઉકેલવું; આપણા જીવન અને પ્રારબ્ધને તેણે કેવી રીતે રચ્યું છે તે બતાવવું ઈત્યાદિ); આપણા દેશમાં ચાલતા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો, ઈતિહાસ તથા તેમણે બજાવેલી દેશ, ભાષા અને સાહિત્યની સેવા પીછાનવી; હાલ અપાતી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઈ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા; તેમજ પ્રજાજીવનના ઉર્ધ્વ પ્રમાણને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના વિમર્શવી–વિવેચવી અને પ્રજા તથા સરકાર સન્મુખ મુકવી; આપણાં સ્ત્રી–બાળકો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરેને વિનોદ સાથે ઉન્નત કરે એવું સાહિત્ય શી રીતે ઉપજાવવું; રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રો જેવાં પ્રજાજીવન ઘડનારી પ્રણાલિકાઓનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય નક્કી કરવાં–આપણા પ્રજાજીવનને અધિક ઉન્નત, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર તેઓ શી રીતે કરી શકે તે વિચારી રાહ દાખવવો; તાત્પર્ય કે વિદ્યાના પ્રભાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉઘડે, આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ શાથી થાય? એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિષદે પ્રજાને જાગ્રત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી."×

આપણે પૂર્વે જોયું છે કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ પ્રતિ સાવ ઉદાસીનતા પ્રવર્તતી હતી, તે આ નવી પ્રવૃત્તિથી દૂર થવા પામી, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં સાહિત્યનો મ્હોટો હિસ્સો રહેલો છે, એ લાગણી મક્કમ અને વિશાળ બની, પ્રજાસમસ્ત સાહિત્યના વિષયમાં વધુ અને સક્રિય (active) રસ લેતી થઈ. તે દ્વારા ગુજરાતી

× રણજીતરામના નિબંધો પૃ. ૯, થી ૧૧.

ભાષા સાહિત્યનો પદ્ધતિસર, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધનપૂર્વક અભ્યાસ થવા માંડ્યો; અને લેખકો અને વિદ્વાનો એકબીજાના નિકટપરિચયમાં આવતા, તેમના વચ્ચે સહવાસ વધ્યો અને તેમનું સંગઠન થવા પામ્યું. તેમજ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના પ્રચાર અને અભ્યુદય અર્થે નવીન માર્ગો શોધાવા લાગ્યા અને તેના પ્રકાશનને પણ અણધારી મદદ મળી. ખાસ કરીને આપણા પ્રાન્તની એક અગ્રગણ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યસંસ્થા તરીકે ગુજરાતની અસ્મિતાને, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ દ્વારા પોષવા તેના પ્રયાસો નિઃશંક અભિનંદનીય જણાયા છે.

સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી કરવા પ્રો. બળવન્તરાય ઠાકોરે, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં, સન ૧૯૦૯ માં, દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના પ્રમુખપદે, મળી ત્યારે પરિષદ ભંડોળ કમિટી સ્થાપી હતી, અને તે યોજના જરૂરની, વ્યવહારૂ તેમ દુરદેશીભરી હતી; એથી તેના કાર્યને વિશેષ બળ મળ્યું હતું; પ્રો. બળવન્તરાય હસ્તક તે ભંડોળ કમિટીનો વહિવટ રહ્યો તે દરમિયાન, પ્રો. મૅકડોનલરચિત, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ (ભાષાન્તર કર્તા પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે), અગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ (નવલરામની નોટસ્ ઉપરથી); બંકિમચંદ્રકૃત રજનીનો તરજુમો (કર્તા શ્રી. ભગવાનલાલ); પ્રો. મેકમીલનકૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ (અનુવાદક શ્રીયુત કલ્યાણરાય નથુભાઈ; ફિરિસ્તાકૃત ગુજરાતનો ઈતિહાસ, અનુવાદક શ્રી. આત્મારામ દિવાનજી; શ્રીયુત મુનશી રચિત, મ્હારી કમળા અને બીજી વાતો; ફ્રેન્ચ મહાકવિ મોલિયરકૃત બે નાટકો, બિચારો અને ભૂલનો ભોગ, અનુવાદકર્તા, ધનસુખલાલ મહેતા; પ્લેટોકૃત ક્રીડૅમ; અનુવાદક સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર ભટ્ટ, સંદેશિકા–કવિ ખબરદારનો કાવ્યસંગ્રહ; સામળરચિત સિંહાસન બત્રીશી, પહેલી સોળ વાર્તાઓ, અંબાલાલ જાની સંપાદિત, વિજ્ઞાન વિચાર, શ્રીયુત પોપટલાલ શાહનો લેખસંગ્રહ વગેરે મહત્વના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા તેમણે બનતા પ્રયાસો કર્યાં હતા, જો કે તેમની પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળાની, પરિષદ પુસ્તકાલયની તેમજ પરિષદ્ચંદ્રકની યોજનાઓ સાધનના અને ઉત્તેજનના અભાવે પડી ભાંગી હતી.

પરંતુ એ પ્રવૃત્તિએ જે સાહિત્યમય વાતાવરણ દેશમાં ઉભું કર્યું તે બહુ પ્રોત્સાહક નિવડયું હતું, અને સન ૧૯૧૨ માં ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં ભરાતાં, સદા વિદ્યાનુરાગી શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે, જેમના ગુણાનુવાદ અર્વાચીન રાજા ભોજ

તરીકે થાય છે, તેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળેલું છે અને તેમના ઉદાર આશ્રય હેઠળ પ્રસિદ્ધ થતી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ગ્રંથમાળા, વિદ્દ વર્ગે અત્યંત ઉપકારક અને અગત્યની સ્વીકારી છે, તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે તે અવસરે એક લાખ રૂપિયાની બક્ષીસ જાહેર કરી હતી અને તે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવામાં સહાયભૂત નિવડી છે.

સદરહુ બક્ષીસનું એક ટ્રસ્ટ કરવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યના ભાષાંતરખાતા તરફથી તેનું સઘળું કામકાજ થાય છે; આજપર્યંત એ ફંડમાથી સયાજી સાહિત્યમાળા નામે ૨૪૯ પુસ્તકો અને સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા નામે ૧૪૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે, તેમાં ગુજરાતી મરાઠી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને તે સર્વ પુસ્તકો વિવિધોપયોગી અને ભિન્નભિન્ન શાખાનાં છે, પણ તે વિષે એટલી સૂચના કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પુસ્તકોની પસંદગી મુકરર ધોરણે અને સારા પ્રતિનિધિત્વવાળી સમિતિ દ્વારા થાય એ અગત્યનું છે.

સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિ બ્રિટિશ એસોસીએશનની પેઠે, સર્વતોમુખી સ્થાપવા એક વિશાળ કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, તેમાંથી નિદર્શક ઉતારો ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. સંજોગવસાત્ તેને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી, પણ તે વિષે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસને નવીન બળ અને વેગ આપવામાં, તેની પ્રવૃત્તિને અને પ્રકાશનોને અમુક રીતે વળણ આપવામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સેવા જેમ ઉત્તેજક તેમ મહત્વની છે. તેના બાર અધિવેશનોના વૃત્તાંતો બોલી ઉઠશે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાશ સાધવામાં તેનો હિસ્સો ઘણો મ્હોટો અને સંગીન છે; અને તે રણજિતરામની આર્ષદૃષ્ટિનું પરિણામ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં જણાવીશું, કે 'ભરતખંડમાંની પ્રાન્તીય સ્પર્ધામાં ગુજરાતને મોખરે જોવાને ઉગ્ર–આકુળવ્યાકુળ થતા તે ગુજરાતી હતા. ગુજરાત બીજું રહે ત્હેમાંયે તે અપમાન સમજતા. ગાંધીજીના યુગમાં એમની એ અભિલાષાઓને સ્વપ્નાં કંઈક કાળ ફળ્યાં, પણ એ જમાવટ જોવાને તે ન રહ્યા.×

ગુજરાતની અસ્મિતાને રણજીતરામે એક ભાવના તરીકે પોષેલી, પણ

× ઉદ્બોધન પૃ. ૭૪.

તે ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અને તેનો બહોળો પ્રચાર કરવા શ્રીયુ કનૈયાલાલ મુનશીએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે, તેને એમણે જીવનનો ધ્યેય માન્યો છે, અને એમના લખાણનું તે પ્રેરકબળ થઈ પડયું છે 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ,' એ એમની ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા ઉત્તમ નવલકથાઓ તરીકે પ્રશંસા પામી છે, અને તેની રચનામા કર્તાનો પ્રધાન હેતુ, ગુજરાતનું ગૌરવ, ગુજરાતનો રાજવૈભવ અને ગુજરાતનો પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠાના ઉજ્જવળ, રંગીન, અને મનોરમ્ય શબ્દચિત્રો આલેખી, તેમાના ઐતિહાસિક પાત્રો અને પ્રસંગોદ્વારા ગુજરાતી જનતામા ગુજરાત માટે, ગુજરાતના ઈતિહાસ માટે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ માટે, સ્વમાન, મમતા અને ઐક્યની લાગણી સતેજ અને પ્રોત્સાહિત કરવાનો હતો અને તેમની પ્રતિભાશાળી અને તેજસ્વી કલમથી શ્રી મુનશી તે ધાર્યું પરિણામ ઉપજાવવા ફતેહમંદ નિવડયા છે, એ સૌ કોઈ સ્વીકારશે, અને સામાન્ય જનના, તે ઈતિહાસને, સ્કોટ અને ડુમાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને શેક્સપિયરના ઐતિહાસિક નાટકની પેઠે, આધારભૂત માને તો આપણે અચબો પામીશું નહિ, એટલા બધા તે પુસ્તકો આકર્ષક, અસરકારક અને લોકપ્રિય નિવડયા છે.

એમની એ ધગશમાથી સન ૧૯૨૨ મા સાહિત્ય સસદની સ્થાપના અને તેમા મુખપત્ર તરીકે "ગુજરાત" નુ પ્રકાશન, થવા પામ્યા હતા, અને તે બને શ્રીયુત મુનશીની જ પ્રવૃત્તિ હોય એમ એક બીજામાં ઓતપ્રોત થયલા છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને પ્રગતિમાન અને ઉન્નત કરવા તેઓ હમેશ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે, સમ્દદ્વારા એક પ્રમાણભૂત કોશ અને એક વિસ્તૃત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ પ્રયોજવાના કોડ સેવેના. પ્રાચીન કવિઓના ગ્રથોની સૂચી સુદ્ધા તૈયાર કરાવવા માડેલી, પણ એ પ્રયત્નોમા ફક્ત 'મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પ્રવાહ,' ખડ ૫, એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું બની શક્યુ હતું, છતા તે માટેનો એમનો પ્રેમ મદ પડયો નહોતો.

સવિનય કાયદાભગની લડતના અગે તેમને બે વર્ષ ફરજીયાત જેલ નિવાસ મળેલો, ત્યા તેમણે "ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય" એ પુસ્તક ઇંગ્રેજીમા રચી, તે વિષેના પોતાના પ્રૌઢ્જવળ વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. એમની અન્ય કૃતિઓની પેઠે મદદરૂ ઈતિહાસ એક અપૂર્વ પુસ્તક છે, અને શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય માટેનો ઉત્કટ પ્રેમ, પ્રો. કીથ જણાવે છે તેમ, તેમા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સાહિત્ય સંસદની સ્થાપનાના દિવસે તેના કાયમ પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત મુનશી વખતોવખત વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપતા આવ્યા છે, તેમાં એમની તેજસ્વી મેધા વિજળીની પેરે ઝબૂકે છે, અને સાહિત્યના વાતાવરણ પર તે કાંઇક નવો પ્રકાશ ફેંકે છે, અને તેમાંથી મનોરંજક ચર્ચા ઉદ્દભવવા પામે છે. પણ તેની વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે તેના વિષય બહુધા ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાજીવનને સ્પર્શતા હોય છે, તેમાં ગુજરાતનો અભ્યુદય અને ગુજરાતના ગૌરવ માટે થતા નિરંતર રટનનો ધ્વનિ સંભળાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એમના "રસાસ્વાદનો અધિકાર" એ નામક વ્યાખ્યાનમાંથી થોડોક ભાગ ઉતારીશું:—

"પણ ગુજરાતે સુરેખ રાષ્ટ્રગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે? અને સાથે સાથે હું મારા અંતરને પ્રશ્નો પુછું છું; "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ શું ખરી વાત? આપણે દરેક ગુજરાતી તેનો આત્મા વ્યક્ત કરીએ છીએ? આપણે એ આત્મા વ્યક્ત કરતાં, નિર્ભય બની, ગુજરાતના સંસ્કારમંત્રનું દર્શન ને સિદ્ધિ કેટલે અંશે કર્યાં છે? અને નિશ્વાસ નાંખી-શક્તિની અલ્પતા, સર્જકતાની મર્યાદા, પ્રયાણની ગજગતિ, ને સામગ્રીની ન્યૂનતાનાં દર્શન કરતો હું અધીરાઈની અસહ્ય વેદના અનુભવું છું.

ગુજરાત, એના ભૂતકાલના રહસ્યો ઈતિહાસ ને સાહિત્યદ્વારા ક્યારે વ્યક્ત કરશે? એના વર્તમાનનો પ્રાણ લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ ને સરસ સાહિત્યમાં ક્યારે પ્રગટાવશે? એના ભવિષ્યની આશાઓના રંગ સાહિત્યને કલામાં ક્યારે પુરશે? એનાં જ્ઞાન ને વિદ્યા એની યુનિવરસિટીમાં એ ક્યારે સાચવશે? એ એક ને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્ર ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે? અને ક્યારે થશે એની માનવતા, દુર્ધર્ષ, સર્વાંગ સુંદર ને ગગનવિહારી? અને તાપી, રેવા મહી ને સાભ્રમતીનાં તીરો ક્યારે ગાજશે કલ્લોલતા જનસમૂહના સ્વતંત્રને સશક્ત જીવનના પડઘાથી? ક્યારે? ક્યારે? સમયની અંધારી જોવા દેતી નથી. દેહની ચંચળતાના ખ્યાલ અધિરાઈ શમાવા દેતો નથી. ખરેખર ક્રૂરમાં ક્રૂર એવી આ જીવનઘટનામાં નિર્દયમાં નિર્દય વસ્તુ સ્વપ્ન ને સિદ્ધ વચ્ચેનો અંતર છે."*

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શ્રીયુત મુનશીએ મુંબાઇમાં નિમંત્રી તેનો અંતર્ગત હેતુ એમની ઉપરોક્ત ભાવનાને અમલમાં આણવાનો હતો.

* પૃ. ૬.

તે દિવસથી તેઓ સાહિત્ય પરિષદના મુખ્ય સંચાલક નિમાયલા છે; તે સારૂં શરૂઆતમાં તેમણે સુંદર કાર્યક્રમ નિયોજ્યો હતો; અને તે સંસ્થા એકલા ગુજરાતની જ નહિ પણ બૃહદ્ ગુજરાતની, ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બની, તે દ્વારા ગુજરાતી અસ્મિતાની લાગણી સર્વત્ર વ્યાપિ રહે એ એમનો અભિલાષ હતો; પણ અમુક સ્થળેથી એમની પ્રવૃત્તિ સામે વિરોધ ઉપસ્થિત થતાં અને તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડતાં, તે કાર્ય કાંઈક મોળું પડયું હતું; જો કે વ્યક્તિગત એક સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ સતત કોઈને કોઈ પુસ્તક—પછી તે, નવલકથા, નાટક નિબંધ કે વ્યાખ્યાન રૂપે,—આપતા રહ્યા છે, અને તે સ્થળું લખાણ એમને પ્રથમ કોટિના વિદ્વાન અને અગ્રગણ્ય સાક્ષરોની હરોળમાં મૂકે છે.

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી, ગુજરાતી ભાષાના પર પ્રભુત્વ ધરાવતા, રસમય વસ્તુસંકલના ઉપજાવતા, પ્રભાવશાળી અને જીવંત, પ્રતિરૂપ પાત્રો સર્જતા, કલ્પનાના વૈવિધ્યવડે આહ્‌લાદક વાતાવરણ પેદા કરતા, સંક્ષેપમાં, જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ અર્પતું વાચન સાહિત્ય પ્રયોજતા, બહુ થોડા લેખકો મળી આવશે; એકલા બુદ્ધિ કૌશલ્ય, સમૃદ્ધ કલ્પના શક્તિ કે હુંશિયારી પર જ એમના વિજયનો પાયો નંખાયો નથી; પણ તેનું પ્રેરકબળ એમની રાષ્ટ્ર માટેની ઉત્કટ પ્રેમની લાગણી છે; જેના ચિંતનમાં તે અકથ્ય આનંદ અનુભવે છે.

એમના પૌરાણિક નાટકોમાં, એજ લાગણી, એજ ભાવના ઉછળતી અને તરવરતી માલુમ પડશે.

પણ એટલેથી એમને સંતોષ વળતો નથી; એમની પ્રવૃત્તિ કાંઈક વિશેષ અને સક્રિય વસ્તુ માંગે છે; અને તેની પ્રાપ્તિમાં તે કોઈ ભોગને વધુ પડતો માનતા નથી; અને તે ખાતર એમનો આત્મભોગ પણ એવો અપૂર્વ છે.

મહાત્માજીની અસર નીચે આવતાં સવિનય કાયદા ભંગની લડતમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું હતું, તે કોઈ દેખાવ કે સસ્તી કીર્તિ મેળવવા માટે નહોતું: તે પહેલાંથી કીર્તિ એમને વરી ચૂકી હતી. એક સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે, એક બાહોશ એડવોકેટ તરીકે, અને એક લોકપ્રિય અગ્રેસર તરીકે, પ્રજાજીવનમાં તેમણે ઉંચું અને માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

જ્યારે દેશમાં આઝાદીની ચિનગારીઓ સળગી, ત્યારે તેમાં એમણે તેમના સિદ્ધાંતો, તેમના આદર્શો, તેમની ભાવના મૂર્તિમંત થતાં નિહાળ્યા; પાર્થિવ વસ્તુથી પર, કોઈ અલૌકિક શક્તિ, તેમને તે પ્રતિ ખેંચતી જણાઈ

કે તે નિમિત્તે તેમણે પોતાનુ મન્તવ્ય હોમતા અન્ય કોઈ વિચાર ઓ ગ્યો નહોતો

આ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

તેનું હુબહુ વર્ણન એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન પ્રકારનો મનપ્રયોગ અજમાવતા, આત્મનિવેદનરૂપ પુસ્તક 'શિશુ અને સખી' મા આપ્યુ છે, તે એનો બરોબર અને ચોટ ધ્યાન આપે છે, અને તે તેમની કારકિર્દીની ચાવીરૂપ માલુમ પડશે—

'આવો' વિચાર મા કરો. હોમાવા જતા હિસાબ હોય નહીં, ને જે હિસાબ કરે તે હોમાવા યોગ્ય નહીં તમે છો ધની, કુટુમ્બી, સુખી ને મોહભર્યા. તમારો હવિ તો સુંદર બનશે. જેનો હવિ સરસ તેવું સરસ તેનું સર્જન. શાને આ વિલંબ કરો છો? હોતા છે ને ઇંધન છે ને સામગ્રી સાથે છે.

'શિશુ! સખી' માનવતાનાં દર્શન કરવા છે? પ્રણય અમર રાખવો છે? આદર્શો સિદ્ધ કરવા છે? સાહિત્ય નવું સર્જવું છે? શક્તિને મુક્તિ મેળવવા છે તમારા આર્યાવર્તના? ને તારવા છે પિતૃઓ? તો શેનો વિચાર કરો છો?

'આવો' આ વૈશ્વાનર ભડકે, આ ચાલી તેની જ્વાલા ગગન ભણી. જુઓ, જુઓ, તેમા દેખાય છે, દૂર પૂર્વજોના પુણ્યકાંતિ મુખ.. સિદ્ધો ને ઋષિઓ ને પૂર્વજો આ ઉભા–તમને હોમવા તૈયાર, તમને સત્કારવા આતુર'

આવો! માત્ર એક ડગલું રહ્યું છેઃ એક જ સંકલ્પ. બળીને ભસ્મ થઈ જાઓઃ "પ્રગટો યજ્ઞપુરુષ બનીને. આવો ને મારારૂપ બનો."

* * *

"શિશુએ ધીમે સ્વરે ઉચ્ચાર્યું 'મને હવે સમજાય છે, સખીરી, સ્પષ્ટ રીતે, સૂર્ય ઉગે ને બધું સ્પષ્ટ જણાય તેમ ભાવનાની ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિમાં જ રહ્યો છે અવિભક્ત આત્માનો નિર્વાણપથ ભાવના બન્યા છીએ ને રહીશું તેટલો જ આપણો વિજય.

'મોજ ને મજાહ, વિષય ને વૈભવ એ તો માત્ર સામગ્રી છે આપણા યજ્ઞની. જેમ સામગ્રી જળશે તેમજ આપણા જીવન યજ્ઞની ગગનગામી જ્વાલ ઉડતી રહેશે બળીને ભસ્મ થઈશું ત્યારે જ પ્રસરશે અમરતાની સુવાસ, સખીરી''

* * *

'સાંભળ સખી' શિશુએ કહ્યુંઃ 'આ સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્યની હાક વાગી! જો, જો, આ સખી, ચાલી, વીજળી આર્યાવર્તના આત્મામસી સત્યની સજીવ મૂર્તિ–પાશવ તોફાનમાં મસ્ત, વિગ્રહવિલાસી પૃથ્વીને આર્યત્વનું આવાહન દેતા, આત્મબળથી નિડર એવા વીરને નિમંત્રના!

'જો જો, વહાલી, ભેદી નાદ થાય છે; ને ગગડે છે દેવનાં દુંદુભી. સ્વાતંત્ર્યને સમરાંગણે, સખી, આપણું ગુજરાત ગર્જવા માંડયું. સમસ્ત હિંદ કંપી રહ્યું છે, વિજયની મહેચ્છાએ. જો, જો! જનનયનોમાં દીપે છે સ્વાતંત્ર્યની ઝગમગતી જ્યોત.

'હા નાથ! હા નાથ!' સુકુમાર સખીએ કહ્યું 'સુખ સર્વસ્વ સમર્પણમાં જ છે. ચાલ મારા શિશુ, વિમોચનના આ સંગ્રામમાં, કોડથી કેસરીઆ કરીએ. માતાની મુક્તિ માટે મરે તે માતૃભક્ત; ને જીવતે દેહે મરણ સેવે એજ, ઉદ્ધારશે આર્યાવર્ત.'

ને બંને જણ, ભાવના સિદ્ધયર્થે, હાથમાં રાખી હાથ સંગ્રામે ધસ્યાંઃ જેમ ધસ્યાં હતાં, એક દા, લગ્ન વેદીએ તેમ.*"

સને ૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધીજી હિંદમાં પાછા ફર્યા અને એક વર્ષ પર્યંત દેશપર્યટન અને સમાજ સ્થિતિના નિરીક્ષણ બાદ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પછીથી એમના પ્રયાસ અને પ્રોત્સાહક ઉપદેશથી હિન્દી પ્રજાએ નવીન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે અને તેના પરિણામે સમાજજીવનમાં બહોળું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે.

ગુજરાતી પ્રજાને તેમના અનુભવનો નિષ્કર્ષ, તેમના જીવનનો સંદેશો પહોંચાડવો હતો, એ આશયથી મહાત્માજીએ 'નવજીવન' નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું; અને તેમના મન્તવ્યનો પ્રાસ્તાવિક ભાગ "નવું પત્રકારિત્વ" એ પ્રકરણમાં સવિસ્તર આપવામાં આવ્યો છે.

એ સાપ્તાહિકનું સંપાદન કરી, ગાંધીજીએ 'નવજીવન' દ્વારા ગુજરાતી સમાજજીવનમાં અજબ પલટો આણેલો છે તેમ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને અને તેના અભ્યાસને અપૂર્વ વેગ અને નવીન બળ આપેલાં છે; તેનું મૂલ્ય અંકાય એમ નથી. ગુજરાતી પ્રજાજીવન ઉપર એમણે જે સંસ્કાર પાડયા છે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ઉપર એમણે જે પ્રભાવ પાડયો છે, તે કારણે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ છે. એક અવતારી પુરૂષ તરીકે એમનાં પ્રવચનો અને લખાણ કલ્યાણકારી અને પ્રબોધક જણાયાં છે, તેમ એમનું અણિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, તદ્દન સાદું છતાં એક પવિત્ર સંત જેવું ઉન્નત અને સંસ્કારી, સેવાપરાયણ જીવન આકર્ષક તેમ દલિત વર્ગ અને હરિજનના ઉદ્ધાર અર્થેના એમના જીવનભરના પ્રયાસો સફળ અને અસરકારક નિવડયાં છે; પણ વિશેષમાં

* શિશુ ને સખી પૃ. ૧૩૪થી ૩૮.

એમની આસપાસ જે શિષ્યવૃંદ જામ્યું છે, તે જનસેવાકાર્યમાં તેમ સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં બહુ ઉપકારક થઈ પડયું છે; અને તે સઘળા શિષ્યો અને અનુયાયીઓ ભાવનાશાળી અને કર્તવ્યપરાયણ, ત્યાગવૃત્તિવાળા અને સેવાભાવી છે; અને તેમની સાહિત્ય સેવા, સાત્ત્વિક વૃત્તિભરી, સમાજને ઉર્ધ્વ પંથે પ્રેરનારી માલુમ પડશે.

એમના ઉપદેશમાંથી પ્રેરણા પામી, એમની પ્રતાપી છાયા નીચે બીજી કેટલીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવેલી છે તે સૌએ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં તેમ તેના પ્રચારમાં, ભિન્નભિન્ન પ્રકારે, સારો અને મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે, તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

પરંતુ તે વિષયને ચર્ચીએ તે પહેલાં અન્ય જાણીતા લેખકોએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અનન્ય ભક્તિ વડે ઉપાસના કરેલી છે, તેમની સેવાની સમાલોચના કરીશું.

નવા સુધારક વિચારો અને પરંપરાએ ઉતરી આવતા આચાર-વિચારો વચ્ચે, આર્યસંસ્કૃતિ ઉભયનો સંપર્ક થતાં જે ઘર્ષણ અને વિરોધતા ઉદ્‌ભવ્યાં, તેનો, બંને સંસ્કૃતિમાંથી તાત્ત્વિક ભાગ ગ્રહણ કરીને, સુમેળ સાધવા, તેનો સમન્વય કરવા ગઈ સદીના આખરમાં પ્રયાસ થતા રહ્યા હતા, અને તેના પ્રવર્તક મુખ્યત્વે ગોવર્ધનરામ હતા. તેમનું વલણ આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિનો, તેના ઉજ્જ્વળ અને ઉત્કર્ષક સ્વરૂપમાં, પુનરૂદ્ધાર કરવાનો, તેમ તેનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્તા સ્થાપવાનો હતો; અને તે પ્રવૃત્તિ એમના પછી શ્રીયુત ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિએ ઉપાડી લીધેલી છે; આર્ય વિચાર અને ભાવનાના, આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિના તેઓ પ્રબળ હિમાયતી અને પૂજક છે, તેની પુનઃ સ્થાપના અને પ્રચાર અર્થે તેમના સર્વ પ્રયાસ રહેલા છે.*

નવયુગની ઘોષણા રૂપ એમણે એમના સાહિત્ય જીવનના આરંભમાં 'વસન્તોત્સવ' નામક એક મનોરમ્ય કાવ્ય, જાણે કે ગુજરાતી સાહિત્યની

---

* સરખાવો:

Nanalal's works are the products of the Sanskritic revival, with its glowing for the past. Mansukhram represented it in language; Govardhanram in social philosophy and Nanalal in the field of literary art.

Munshi-Gujarat and its literature p. 302.

વસન્ત એમતી હોય તેનુ સૂચક, નવા ઉત્કર્ષક વિચારનો પ્રચાર કરતુ, નવીન શૈલીમા, જેને તેઓ ડોલન શૈલી કહે છે તે, લખ્યુ હતુ, અને ગુજરાતી સાહિત્ય-રસિક વર્ગમા, છદ વિનાના એ કાવ્ય પ્રકારથી, તેની વિલક્ષણ રચનાને લઇને તેમ જ તેમા રજુ કરેલી લગ્નભાવનાના વિષયથી સારો ઉહાપોહ થવા પામ્યો હતો અને એમની એ ડોલનશૈલી અદ્યાપિ એક વિવાદાસ્પદ વિષય રહ્યો છે

આપણા સમાજમા બાળલગ્નની પ્રથા લાંબા સમયથી ચાલી આવે છે પણ નવા વિચારોથી પ્રેરાઇને કવિશ્રીએ પ્રસ્તુત કાવ્યમા ઉમરલાયક રમણ અને સુભગાના, સૌભાગ્યચદ્ર અને વિલસુના પાત્રોને પ્રણય કરતા અને સ્વપસંદગીથી લગ્નમા જોડાતા, બતાવ્યા હતા, તે એક નવીન અને આહ્લાદક દશ્ય હતુ, જે શિક્ષિતસમાજને રૂચતુ થઈ પડયુ હતુ.

સ્વર્ગસ્થ મણિશકર રત્નજીએ 'આપણુ નવીન કાવ્યસાહિત્ય' એ વિષય પર પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા નિબધ વાચતા, કવિશ્રીની કવિતા માટે ઉચ્ચાર્યું હતું, કે, ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડળમા 'ઉગ્યો પ્રફુલ્લ અમાવર્ષણચદ્ર રાજ' અને વધુ વિવેચન કરતા ઉમેર્યું હતું, કે 'વર્તમાન તરફ દષ્ટિ કરતા આપણને દેખાય છે, કે "જેની રગેરગમા કવિતા ઉછળી રહી છે" અને "જેનુ હૃદય કવિતારસથી છલાછલ છલકે છે" એવા એક કવિનુ દર્શન આપણને હમણા થયલું છે, જે વાણીમા "દેશ સમાર સ્નેહનો મહામેઘ ગડગડે છે, તે આપણે, હમણા સાંભળી છે. નર્મદમા દેશ સ્નેહના અને સંસાર સ્નેહના મેઘ ગડગડેલા પણ નર્મદના સ્નેહો આવા વિશુદ્ધ નહોતા."†

લગ્ન વિષે એ કાવ્યમા જે ભાવના કવિશ્રીએ વ્યક્ત કરી હતી તે આર્યમાનસને પસંદ પડી, તેની તારીફ થયલી છે, અને કેટલાક તરફથી પંક્તિઓનો વિધવાવિવાહના સંબધમાં એમાની કેટલીક વારંવાર ઉપયોગ કરવામા આવે છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે.—

"સરલ બાલે! પ્રભુનુ ધામ
પ્રેમનુ પરમ મદિર છે.
ત્હા એકલદશા કેવી?
ત્હાં સૌ બેલડીએ વિહરે છે,
નથી ત્હા કૌમારના કરમાટ
કે નથી વૈધવ્યની વિરૂપતા.

†પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ, પૃ ૬૪.

રસસૌન્દર્યના શ્વાસોચ્છ્વાસ,
પ્રાણને પ્રમન્ને છે લ્હા"

× × × ×

વિશ્વના સકળ હસ્તમેળાપન
પ્રભુને—કે જગતને ય તે—
લગ્નચોપડે નથી મંડાતા
પ્રેમલગ્નને વધામણા દે છે
શું જગત કે શું જગતનો સ્વામી
પ્રેમલગ્નની વિધવાને
પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી,
દેહલગ્નની વિધવાને
પ્રેમલગ્ન સમી મુક્તિ નથી"

સરસ્વતીચંદ્રમાં ગોવર્ધનરામે કુમુદનુ લગ્ન સંજોગવસાત્ પ્રમાદધન સાથે કરાવ્યુ હતુ, જો કે તેનો આત્મા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તનસતો હતો, તેના પ્રતિ તેનો અનુરાગ હતો, એ ઘટના આર્યમાનસને વાધાભરી લાગી હતી

કુસુમને કૌમાર્યવ્રતના કોડ હતા, પણ કર્તાએ તેમ ન કરતા, આખુ રૂઢિને વશ થઈને તેનું લગ્ન સરસ્વતીચંદ્ર સાથે કરાવ્યુ હતુ, એ પણ સરસ્વતીચંદ્રના કેટલાક વાચકોને રૂચ્યુ નહોતુ

કલ્યાણગ્રામની એમની યોજના એક ભાવના રહી હતી

પરંતુ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એ અગત્ની ઉણપ એમના 'જયા જયન્ત' નાટકમાં પૂરી પાડી છે

તે આત્મ લગ્નની ભાવનાને પોષે છે અને ઉત્તેજે છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમા બ્રહ્મચર્ય પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, જે માટે મહાત્મા ગાંધીજી પુષ્કળ આગ્રહ કરી રહ્યા છે, તેમ જયા જયન્તને જનસેવાના કાર્યમાં નિયોજે છે, એ મિશનરીઓની સેવાભાવનાનું એક પ્રકારનુ અનુકરણ હતુ ઉપરોક્ત કલ્યાણગ્રામની યોજનાને વ્યવહારમા મૂકવાનો પ્રયાસ હતો.

કવિશ્રીના મણિમહોત્સવ અવસરે શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતાએ કવિશ્રીની નારી ભાવના વિષે વિવેચન કરતા કહ્યું હતુ, કે—

"જયા જયન્ત માત્ર આ ભાવના (આત્મ લગ્નની) સેવીને બેસી નથી રહેતાં. એઓ આદર્શવાદી નથી કે માત્ર ગગનવિહારી નથી. એ દંપતી પૃથ્વીવાસી છે, અને સેવા ભાવનાનાં ઉપાસકો છે.

જયન્ત સુન્દરીઓમાં સાધુતા જન્માવ,
રસીલીઓમાં પુણ્યાચાર પાંગર.

જયાને જનસેવા પ્રતિ ઉદ્દબોધનાર જયન્તના આ વાક્યો છે. જયા પણ એવો જ આદર્શ બતાવે છે, કેઃ—

સ્હામે તીર છે જયન્તની રામવાડી,
આ તીરે માંડશે જયા સીતાવાડી.*"

એક સમર્થ નાટ્યકાર તરીકે કવિશ્રી સુપ્રસિદ્ધ છે; એમનાં ઐતિહાસિક નાટકો, સંઘમિત્રા, અકબરશાહ, જહાંગીર અને નૂરજહાં, સમકાલીન વાતાવરણ પેદા કરે છે એટલું જ નહિ પણ એમાંનાં મુખ્ય પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ તેમ વિશિષ્ટત્વ તેઓ તાદૃશ્ય રીત રજુ કરે છે, એમાં કવિશ્રીની આલેખન શક્તિની મહત્તા છે.

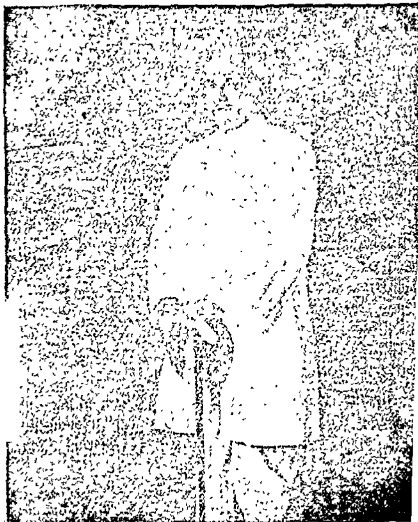
કવિશ્રી જે વિષયને હાથપર લે છે, તે વિષે બને તેટલી શક્ય માહિતી તેઓ મેળવી લે છે, અને તેની સજાવટ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, તુલનાત્મક રીતે, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં, એવી કુશળતાથી રજુ કરે છે કે, સામાન્ય જનના ઉપર તેની મોહક છાપ પડે છે, જો કે તેમનો મિથ્યા શબ્દ-આડંબર અને અર્થરહિત કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો કેટલીકવાર વાચકવર્ગમાં અણગમો ઉપજાવે છે. એ દોષ છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાંના વિચાર વૈવિધ્ય, નવીનતા, વસ્તુનું રસપ્રદ અને કલાયુક્ત નિરૂપણ અને ઉચ્ચ આદર્શના કારણે તે કૃતિ પ્રબોધક, પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક થઈ પડે છે.

કવિશ્રીએ યુનિવરસિટીની પરીક્ષાઓ ફારસી લઈને પાસ કરી હતી; પણ ખાનગી રીતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, આપણને કેટલાક જાણીતા સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા ભેટ ધરેલા છે; તે સર્વ સરળ તેમ પ્રાસાદિક બન્યા છે; પરંતુ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ભગવદ્દગીતાનું ભાષાંતર છે, તેમાં પણ કવિ માટે આપણને માન ઉપજે, એવી એમાંની પશ્ચાત્તાપનો એકરાર કરતી મનોવેધક અર્પણ પત્રિકા છે, જે તેનાં વાચક ઉપર ઉંડી અસર કરે છે.

પરંતુ કવિનું કવિત્વ, એમની પ્રતિભા શક્તિ જેવી એમના રાસોમાં ખીલી ઉઠે છે એવી એમના અન્ય કાવ્યોમાં નહિ સાંપડે.

* બુદ્ધિપ્રકાશ—જુન સન ૧૯૩૭ પૃ. ૧૮૫.

ગુજરાતી જનતાને રાસ એ કવિશ્રીની ખાસ પ્રસાદી છે, તે વડે ગુજરાતી-સ્ત્રી સમાજ તેમ રસિક વાચક વર્ગ કવિ પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો છે; અને તે રાસો એટલા બધા લોકપ્રિય નિવડયા છે કે અન્ય કવિઓએ એમનું અનુકરણ કરી, તેમનું એક પ્રકારે સન્માન કર્યું છે; એ વિષયમાં એમની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા સ્વીકાર્યા છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ

અર્વાચીન ગુજરાતના ઘડતરમાં કવિશ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો મ્હોટો હિસ્સો રહેલો છે, તેવી રીતે વર્તમાન પ્રજાના ઘડતરમાં કવીશ્વરના સુપુત્ર ન્હાનાલાલની કૃતિઓ ઉદ્બોધક તેમ સહાયક નિવડેલી છે, અને તેની લોકપ્રિયતાને લઈને સાહિત્ય રસિકોએ વીસમા સદીના આરંભના વર્ષોના ભાગને 'કવિશ્રી ન્હાનાલાલ યુગ' તરીકે સંબોધ્યો છે, અને સમાજ ઉપર એમણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે બદલ કૃતજ્ઞતા દાખવવા ગુજરાતી પ્રજા તરફથી બે વાર, પ્રથમ કવિશ્રીએ પચાસ વર્ષ પુરા કરતા અને બીજીવાર તેઓ સાઠમા વર્ષે પહોંચતા, એમનો સુવર્ણ મહોત્સવ અને મણિમહોત્સવ ગુજરાતના મ્હોટા શહેરોમાં ઉજવાઈ, એમનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ લોકલાગણીનો પ્રતિધ્વનિ પાડતા, બીજા એક જાણીતા કવિ શ્રીયુત કેશવ હ શેઠે ગાયું હતું, કે—

'ગુણિયલ ગૂર્જર વાડી ને વન-ઉપવન જો'
ફૂલે ફૂલડે વસન્ત રાણી વિહરે,
સાહિત્યસૃષ્ટિને મન્દિરે મન્દિરે જો'
"પ્રેમભક્તિ"ની વિજય પતાકા ફરફરે "×

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ડોલન શૈલી ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ કરી એક નવો ચીલો પાડવા પ્રયાસ કર્યો હતો તેનું અનુકરણ સુદ્ધાં થયું હતું. પણ તે પ્રયોગ સરવાળે સફળ નિવડયો નથી, અને એવો સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, કે છંદ વિનાની કવિતા જ ન સંભવે, અને એ પ્રયોગની નિર્બળતાનો સચોટ રદિયો 'કવિ મોટાલાલે,' 'પ્રભાતનો તપસ્વી' નામક એક પ્રતિકાવ્ય લખીને આપ્યો હતો એ 'કવિ મોગલાલ' તે બીજા કોઈ નહિ પણ આપણા જાણીતા કવિ, પારસીમધુ અરદેશર ફરામજી ખબરદાર છે

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી એમને કવિતા લખવાનો શોખ જાગેલો, અને તેની પ્રેરણા કવિ દલપતરામની અને બહેરામજી મલબારીની કવિતામાંથી મળેલી કવિ દલપતરામના અવસાનના સમાચાર સાંભળતા શ્રીયુત ખબરદારે લખ્યું હતું,

"સ્વર્ગે વિરે નિજ વાસ કર્યો, મુજ આશ મળ્યાની વિચારી ન કાંઈ,
રે દલપત કહે અરદેશર, આશ રહી મનની મનમાંહી"

× મહા ગુજરાતનો મહાકવિ-શ્રી. કેશવ હ શેઠ

કવિએ તેમના ગ્રંથોનું નામકરણ સ્વર્ગસ્થ મલબારીના પુસ્તકોનાં નામો સંસારિકા, અનુભવિકા વગેરેને અનુસરી કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, પ્રકાશિકા, સંદેશિકા, ભજનિકા, દર્શનિકા વગેરે રાખી એક પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી હતી, અને વધુમા મલબારીનો કાવ્યસંગ્રહ પદ્ધતિસર સંપાદિત કરી અને તેમના જીવન અને કવન વિષે એક વિસ્તૃત અને વિચારણીય ઉપોદ્‌ઘાત લખી, સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યેનુ ઋણ સારી રીતે ઉતાર્યું હતું અને ગુજરાતી વાચક વર્ગને એક સંપૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત કવિતા પુસ્તક સાદર કર્યું હતું

શ્રીયુત અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

દેશમા નવજીવન પાગરતા, યુવાવસ્થામા પ્રવેશ કરતા કવિશ્રી અરદેશર ઉપર એ નવા વાતાવરણની પ્રબળ અસર થવા પામી હતી, અને અંગ્રેજી કવિઓના નિયમિત વાચને અને અભ્યાસે પણ એમની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આણ્યુ હતુ, એટલે સન ૧૯૦૫ મા એમનું બીજુ કાવ્ય પુસ્તક ‘વિલાસિકા’ પ્રકટ થયુ તે બહુધા રાગધ્વનિ કાવ્યોનો (lyrics) સંગ્રહ હતો અને તે વિષે પ્રસ્તવનામા તેઓ લખે છે, કે ‘માનવસૃષ્ટિ કુદરતમાં

ગુથાયલી છે, તો કવિ જે કુદરતનું બાળક છે તે એ કુદરતના ઉંડા રસ-પ્રવાહમા વિલાસ કરે એ સ્વભાવિક છે, અને એ વિલાસ માણતા, કવિએ જે લાગણી અને ભાવ અનુભવ્યા તે બરોબર અને સફળતાપૂર્વક વ્યક્ત કરવા તેઓએ નવા નવા છદો સુદ્ધા યોજ્યા હતા

એ તો સારી પેઠે જાણીતું છે કે પારસી બધુઓનુ ગુજરાતી લખાણુ શુદ્ધ હોતુ નથી તે લખાણુમા ઉચ્ચારના અને ભાષાના અનેક દોષો નજરે પડે છે, તેમ છતા તેમનો સાહિત્ય ફાળો ન્હાનોસુનો નથી, મલબારી, કાબરાજી, મર્ઝબાન, તારાપોરવાળા, તાલીઆરખાન, પિજામ, જીવનજી મોદી, બીરબલ વગેરેના લખાણોમાથી ગુજરાતી વાચક જનતાએ બહોળો લાભ ઉઠાવેલો છે, પણ એ સવમા ભાષા દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ, શ્રીયુત ખબરદારનું લખાણુ, માલુમ પડશે, એમના ગ્રથોમા લેખકનુ નામ છાપવામા ન આવે તો તે એક પારસીબધુની કૃતિ છે, એમ કહેવુ કઠિન થઈ પડે એટલી બધી શુદ્ધ, સરકારી ભાષયુક્ત, શબ્દલાલિત્યભરી કવિની લેખનશૈલી છે.

તેમ છતા સ્વર્ગસ્થ નરસિહરાવે વિલાસિકાનું 'વસન્ત' માસિકમા અવલોકન કરતા, તેમાના કેટલાક ભાષાદોષ પ્રતિ ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ, તે વિવેચન ઘણાને તે સમયે કાઈક વધારાપડતુ કડક લાગ્યુ હતુ, અને તેમા વિવેચકે વ્યક્ત કરેલો ભાષાશુદ્ધિ માટેનો આગ્રહ અસ્થાને જણાયો હતો. કવિને એથી સહેજ આઘાત પહોચ્યો હતો પણ તેના પરિણામે એ પુસ્તકને બહોળી જાહેરાત મળી, ત્યા થી એક પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે તેમની કીર્તિ પ્રસરી હતી

યુગબળ પારખવાની કવિમા અદ્ભુત શક્તિ છે પ્રજાજીવન દેશભક્તિના વિચારોથી ગુજી રહ્યુ હતુ, તે સમયે —

"ગુણુવતી ગુજરાત, અમારી ગુણુવતી ગુજરાત !
નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણુવતી ગુજરાત"

એ લોકલાગણીનો ઉંડો પડઘો પાડતી, એક ઉત્તમ ગરબી રચી, તે બદલ ચોતરફથી પ્રશસા મેળવી હતી

એમની રાષ્ટ્રભક્તિ "ભારતનો ટકાર ' એ નામના એમના કાવ્ય-સગ્રહમા પ્રજ્વલિતપણે ભભૂકી ઉઠે છે

'નવજીવનના આવાહન' એ શીર્ષક હેઠળ લખેલી લાવણીમાં તેઓ કહે છે —

"રણસિંગાં ફૂંકાય; નહીં હો! ઘર થકી રૂહેવાય;
સ્વર્ગ જ ઉઘડયા શૂરા કાજે: ધસો, ધસો, રણુમાંય!
જીત કર્યે નવજીવન જડશે,
ભારતનાં સદ્‌ભાગ્ય ઉઘડશે,
કે રણુ પડતાં પ્રભુ સાંપડશે!—
ઓ વીરા! રે આવી જાઓ! રણશિંગાં—*

શ્રીયુત ખબરદાર એક પ્રભાવશાળી કવિ છે, એક રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ છે, તેમ તેઓ એક બુદ્ધિશાળી અને નિતાંત અભ્યાસી છે, એક સમર્થ તત્વચિંતક છે.

'કલિકા' જેવું એક મ્હોટું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પ્રેમ વિષે તેના વિધ વિધ સ્વરૂપોનું તલસ્પર્શી વિવેચન કરેલું છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન જ જણાશે. અને દર્શનિકા વિષે, તે પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે અમે લખ્યું હતું, કે,

"કવિશ્રી ખબરદાર 'દર્શનિકા' રચીને આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા મથે છે. એ પ્રયાસ જેમ ગંભીર તેમ ભગીરથ છે; અને તેની પાછળ કવિએ પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચી છે. જીવનભરનો જ્ઞાનભંડાર, અભ્યાસ અને ચિંતન એમા એમણે ઠાલવી નાંખ્યાં છે. જેમ એક મક્ષિકા સ્થળે સ્થળે સુંદર, સુવાસિક અને રંગબેરંગી ફૂળો પુષ્પો પર ફરી વળી તેમાંથી પુષ્પ-પરાગ અને રજકણુ પ્રાપ્ત કરી, આપણને તેનો નિષ્કર્ષ મધ રૂપે આપે છે, તેમ પ્રસ્તુત કાવ્યગ્રંથના નિવેદનમાં કવિ સ્વીકારે છે, કે "મારી કાવ્યપ્રેરણાએ આ મોટા માનવજ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલ દેખાશે, એ લૂંટ પણુ બાદશાહી લૂંટ છે. સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો પણુ તે પાછું નવસ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. વિશ્વનિયંતા કહો કે કાળ ભગવાન કહો, એ જગતને એક બાજુથી લુંટી, બીજી બાજુ સમૃદ્ધ કરે છે. તમામ જીવનનું પુનરૂત્થાન એમજ થાય છે, અને સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણુ એવીજ જુની સૃષ્ટિની લૂંટમાથી બધાય છે."×

કવિની એ મહાન કૃતિ છે, તેમાં જીવનનું નવનીત ઉતારેલું છે; જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નોનો તેમાથી ઉકેલ મળશે; કાંઈક શાન્તિ તેમજ સાન્ત્વન મળશે.

---

* ભારતનો ટંકાર પૃ ૬૮.

× ગ્રથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૩, પૃ. ૧૯,

એ સઘળુ એમણે વ્યાધિગ્રસ્ત, વેદનાભરી સ્થિતિમા ગુજરાતી બધુઓને સદેશા રૂપે, પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તે સમજાવવાને લખ્યુ હતું તે માટે ગુજરાતી જનતા એમની અયત આભારી છે. તેમની સરસ્વતી-દેવીની ઉપાસના પણ અનન્ય ભક્તિભાવ પ્રેરિત છે આપણે એક રસજ્ઞ કવિના શબ્દોમા કહીશ, કે—

સ્નેહભરી રસવતી પ્રભુભાવભીની
દેશાભિમાન ભરતી નવછદવાળી
આહ્લાદતી 'ખબરદાર' પ્રબોધનારી
ગાધ રમાગ કવિતા કવિ ' તે મઝેની *

નવજીવનના સદેશાવાહક નવપ્રભાતની ખુશનુમા અને તાઝગી સમા, આપણા એ બે જાણીના લોકપ્રિય કવિઓ શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિ અને શ્રીયુત અરદેશર ખબરદાર વિષે ઉલ્લેખ કરી, આપણે પાછા ગાધીજી અને ગાધીયુગ પ્રતિ વળીએ, તે પહેલા ઓગણીસમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધના વિચાર વાતાવરણમા ઉછરેલા અને અગ્રેજી સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સસ્કૃતિમાથી ઉદ્બોધન અને ઉત્તેજન પામી જીવનભર ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અને લેખનવાચનમા રત રહેલા આપણા પીઢ સાક્ષરો, જેમની વિદ્વત્તા સુવિદિત છે, અને પ્રજાએ જેમને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ—એક અપવાદ સિવાય, જો કે એ વિદ્વાનને પણ અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદે, ઈતિહાસ વિભાગનુ અધ્યક્ષસ્થાન આપી યત્કિચિત કદર કરી હતી,—નીમી યોગ્ય માન આપ્યુ છે, તે સૌએ આ સઘળા વર્ષો દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યની અનન્ત સેવા કરી, જે સગીન સાહિત્ય ફાળો આપેલો છે, તેનો નિર્દેશ કરીશુ

એ પીઢ સાક્ષરો તે બીજા કોઈ નહિ પણ પૂજ્ય માન્યવરો, દી. બા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, ડૉ આચાર્યશ્રી આનન્દશકર ધ્રુવ, દી બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, પ્રો બળવન્તરાય ઠાકોર, સ્વ સર રમણભાઈ, સદ્ગત નરસિંહરાવ અને રા બા કમળાશકર ત્રિવેદી છે

સ્વર્ગસ્થ કમળાશકર સસ્કૃત ભાષા સાહિત્યના એક સમર્થ વિદ્વાન હતા અને એ વિષયમા એમનું વાચન વિશાળ અને બહોળુ હતુ, તે આપણે એમણે કેટલાક સસ્કૃત ગ્રથોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સરસ સપાદન કર્યું છે, તેથી ગુજરાત પરિચિત છે

* જુઓ ખબરદાર કનકોત્સવ અભિનદન ગ્રથ

ગુજરાતી લખાણુમાં ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીનું એકસરખું અને ચોક્કસ ધોરણ આણવા તેઓ હંમેશા ઉપદેશ કરતા અને આગ્રહ રાખતા; અને તે કાર્ય સુતરૂં થઈ પડે તે સારૂ, તે વિષે અનેક લેખો લખી, તેમજ ગુજરાતી ભાષાનું એક બૃહદ્ વ્યાકરણ સુદ્ધાં રચી, ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓનો માર્ગ સરળ અને મોકળો કરી આપ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્ર–શાંકરભાષ્યનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરી ગુજરાતી મુમુક્ષુવર્ગ પર મહદ્ ઉપકાર કર્યો હતો.

રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

એક પ્રતાપી વિદ્વાન તરીકે એમની ગણના થયની છે જ પણ એક પ્રભાવશાળી શિક્ષક અને કેળવણી નિષ્ણાત તરીકે એમની કીર્તિ બહોળી પ્રસરેલી છે; અને મહીપતરામ, નવલરામ, માધવલાલ પ્રભૃતિની પેઠે એક કેળવણીકાર તરીકે એમનું નામ ગુજરાતમા કાયમ યાદ રહેશે

એમનો વિદ્યાવ્યાસંગ એટલોજ જાણીતો હતો, અને એ અભ્યાસશીલ પ્રવૃત્તિને લઈને શિક્ષક તરીકેનુ કર્તવ્ય પૂરૂં કર્યા પછી, જે ફાજલ સમય મળતો, તે તેઓ લેખનવાચનમા વ્યતીત કરતા હતા.

વિદ્યાર્થીઓને શિખવતા એક શિક્ષક તરીકે જે અડચણો એમને માલુમ પડતી તે દૂર કરવા સ્વર્ગસ્થે કેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકો રચ્યા હતાં, તે ઉપયોગી થયાં હતા, અને એ આશયથી તેમણે નવી વાચનમાળા પણ પ્રયોજી હતી.

એમના જેવા જવાબદાર કેળવણી ખાતાના અધિકારીએ એ પગલું ભર્યું તે બતાવી આપે છે કે પ્રચલિત વાચનમાળામાં સુધારાનો બહોળો અવકાશ હતો અને તે પ્રયોગ વખતસરનો અને આવશ્યક હતો. એક

સાચા અને અનુભવી શિક્ષક તરીકેનું માનસ પ્રસ્તુત વાચનમાળામાં તેમ એમના અન્ય કેળવણી વિષયક લેખોમાં નજરે પડશે; અને તે જ એમનું સાચું સ્મારક છે.

એમના સમવયસ્ક દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ એમના જેવા સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રેમી અને ઉંડા અભ્યાસી છે. જીવનભર એક શિક્ષક તરીકે તેમણે કામ કરેલું છે; ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક પણ નિમાયા હતા; એક યશસ્વી શિક્ષક તરીકે એમનો વિદ્યાર્થી સમુદાય હમેશાં એમને મમતાપૂર્વક યાદ કરશે; પણ એક સાહિત્યકાર અને ગુજરાતી ભાષાના અથંગ અભ્યાસી તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ અને બહોળી અંકાયલી છે.

એમની કારકિર્દીના આરંભથી એમણે પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવા માંડેલો તે, એ અરસામાં 'ગુજરાત શાળાપત્ર' માં તેઓ પ્રાચીન ગુજરાતી દુહા અને જુના ગુજરાતી ગદ્યના ઉતારા વગેરે આપતા તે ઉપરથી માલુમ પડે છે.

પણ એમની બહોળી પ્રસિદ્ધિ વિશાખદત્ત રચિત મુદ્રારાક્ષસ નામક સંસ્કૃત નાટકના સંપાદનથી થવા પામી હતી. એ નાટકમાં કેટલાક ભ્રષ્ટ પાઠો હતા અને કેટલીક પંક્તિઓ પદ્યમાંથી ગદ્યમા બદલાઈ ગઈ હતી તે એમણે ઉપલબ્ધ જૂદા જૂદા પાઠો ઉપરથી, આસપાસનો સંબંધ વિચારી, અનુમાન અને કલ્પનાના આધારે, નવેસર પાઠો સૂચવ્યા હતા, તે પાછળથી નવી પ્રતો પ્રાપ્ત થતાં, તે સુધારા વાસ્તવિક જણાયા હતા; ત્યારથી એક બાહોશ સંશોધક અને સપાદક તરીકે વિદ્વાન વર્ગમાં તેમણે ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

એજ પ્રશસ્ય અને શાસ્ત્રીય ધોરણ, એમના પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથોના સંપાદનમાં, જેવા કે ભાલણકૃત 'કાદંબરી,' 'પંદરમા સૈકાના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો', રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન વગેરેમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં ઝીણવટભરી બુદ્ધિ, અન્વેષક દષ્ટિ અને પાકી વિદ્વત્તાનું પાને પાને દર્શન થાય છે, જે બહુ થોડા ગુજરાતી વિદ્વાનોના ગ્રંથ સંપાદનમાં જોવામાં આવશે. ખાસ કરીને તરજુમાની કળા એમને હાથ એવી બેસી ગઇ છે, તેમાં એમણે એવી નિપૂણતા મેળવી છે, કે એમના જેવા સરસ ભાષાંતરો બહુ થોડા મળશે; તે એટલા પ્રાસાદિક અને રસપ્રદ હોય છે કે કેટલીક વાર મૂળ અને ભાષાંતર એ બેમાંથી કયો ભાગ સુંદર અને ચઢિયાતો છે, એ નક્કી

કરવાનું સાહિત્યરસિકો માટે કઠિન થઈ પડે છે; અને તે વિષે વધુ નહિ કહેતાં એટલું જણાવીશું કે એ ભાષાંતરોની સૌ કોઈએ મુક્તકંઠે તારીફ કરેલી છે. પણ તે પુસ્તકોની બીજી વિશિષ્ટતા જે વિદ્વત્તાભર્યા ઉપોદ્ઘાત તેના આરંભમાં દી. બા. કેશવલાલભાઇએ લખેલા હોય છે, તે છે.

એ મૂળ પુસ્તકો જેટલું એ પ્રાસ્તાવિક લેખોનું એક રીતે મૂલ્ય છે. તેમાં નરી વિદ્વત્તા અને ઐતિહાસિક અન્વેષણ ભરેલું છે. તે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાતીમાં જ લખવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે, પણ જો એ લેખો અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામે, તો તે પ્રતિ વિદ્દ્વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાઈ, તેની ખરી કદર થાય તેમ એમની કીર્તિ વધે.

ગમે તેમ હો, ગુજરાતી અભ્યાસીઓને તેમાંની વિચારસામગ્રી અતિ મૂલ્યવાન અને વિદ્વત્તાભરી માલુમ પડશે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે એમનું સ્થાન અજોડ છે; તે વિષે એમનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત ગણી શકાય, એટલા ઉંડા એ વિષયમાં તેઓ ઉતરેલા છે; એ વિષયનું એટલું ઝીણું અને માર્મિક જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે.

'વાગ્વ્યાપાર' વિષે એમના સિવાય અન્ય કોઈ લેખકે એ વિષયને છેડ્યો નથી; અને 'પદ્ય રચનાના પ્રકાર,' એ નિબંધ પણ એટલા જ મહત્વનો છે; એ વિષયનો વધુ અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો ઘટે છે, જે કસોટી વડે છંદ રચનાના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારી શકાય અને તેના ઉપયોગ-વાપર પરથી કવિનો સમય નક્કી કરવાનું સુગમભર્યું થઈ પડે.

દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ

એંસીમે વર્ષે, શરીર જર્જરિત થઈ જવા છતાં, આંખે નહિ જોવું

દેખાય તેમ છતા, મેગ્નિફાઈંગ ગ્લાસ વડે, રોનિથિકા સત્યગ્રામાખ્યાન નાટકનુ તેઓ સંપાદન કરતા, તેના પાઠોની યથાર્થતા વિચારતા, તેનો પૂર્વાપર સબંધ ગોઠવતા, તેના અગના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નો જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ ચર્ચતા, પ્રેમાનંદમય વાતાવરણમા તલ્લીન થયના, નજરે પડે છે, ત્યારે એમના એ નિસર્ગ સાહિત્ય પ્રેમ માટે આપણને ખરેખર માન ઉપજે છે, એમની એ અનન્ય સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના નિહાળતા આપણુ શિર નમ્ર ભાવે એમના ચરણે ઢળી પડે છે પાંડિત્યની જીવંત મૂર્તિસમા એમને ધન્ય હો ! એમને આપણા અનેક વંદન હો !

હો આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર પ્રમુખ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશોનો સુંદર સુમેળ થયેલે છે તથાપિ આર્ય સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ ધર્મના એક ચૂસ્ત અને સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે તેમને ઓળખાવી શકીએ

સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે એમની કારકિર્દી શરૂ થયેલી, જીવનભર એમણે તેનું અધ્યયન અને પઠનપાઠન કર્યું છે, તેમ છતા જ્ઞાનના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમા એમણે પ્રવેશ કરેલો છે, અને તે વિષયોમા નિષ્ણાત ગણાય, એટલા તેઓ તેમા પારંગત હોય છે

બી એ, ના વર્ગમા નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ઐચ્છિક વિષયો શિખવવાનું એમને સંજોગવશાત્ પ્રાપ્ત થયુ હતુ પણ એ વિષયમાં એમનુ વાચન વિશાળ અને વ્યાપક છે, એ એમના હાથ નીચે એ વિષય શિખેલો કોઇ પણ વિદ્યાર્થી તેની સાક્ષી પૂરશે

ઈંગ્રેજી સાહિત્યના વર્ગો સુદ્ધા તેઓ ગુજરાત કૉલેજમા લેતા એવી અમારી માહિતી છે અને એમના પરિચયમા આવેલા સૌ કોઈ જાણે છે કે કોઈ એવો જાણીતો ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો લેખક, કવિ, તત્ત્વવેત્તા કે નવલકથાકાર નહિ હોય જે એમણે માર્મિક રીતે વાંચ્યો નહિ હોય.

આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ ન્યાયનો અભ્યાસ એમણે નદિયાના એક જાણીતા પંડિત પાસે કર્યો હતો, શાંકર વેદાંત તો એમનો પ્રિય વિષય છે, શ્રી ભાષ્ય એમણે ગુજરાતીમા ઉતારેલુ છે, એમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિનો પ્રેમ જાણીતો છે, એજ પ્રમાણે તેઓ ભાષાશાસ્ત્રમા ઊંડા ઉતરેલા છે થોડાક વર્ષો પર મુંબાઈ યુનિવરસિટીના આશ્રય હેઠળ એમણે એ વિષય પર વિલ્સન ફાઇલોલોજીકલ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા.

પૂરાતત્ત્વના પ્રદેશમાં તેઓ પાછા પડે એમ નથી, એ વિષય પર વસન્તની એમની એકાદ નોધ વાચતાં જણાશે કે વર્તમાન વિચાર પ્રવાહ અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિથી તેઓ પૂરા વાકેફગાર છે, તેમ વસન્તમા ઈતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વસ્તુત જીવનને સ્પર્શતા કોઇ પણ પ્રશ્ન પર લખાતી એમની નોધમા તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને ઉંડુ ચિંતન માલુમ પડશે.

પરન્તુ એમના પ્રિય વિષયો તત્ત્વ જ્ઞાન અને ધર્મ ચિંતન છે, અને તે વિષયોમા તેઓ બહુ ઉંડા ઉતરેલા છે, અને તે વિષે પુરતો ખ્યાલ આવવા વાચક બધુને અમે એમના બે ગ્રથો, "આપણો ધર્મ" અને "હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી" એનુ અવગાહન કરવા ભલામણ કરીશુ.

આર્યધર્મનું ગૌરવ, મહત્તા અને વિશિષ્ટતાઓનુ પ્રતિપાદન અને વિવેચન એનાથી ચઢિયાતુ અન્ય કોઈ ગ્રથમાથી ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થશે.

એમનુ જ્ઞાન અગાધ છે, એમ કહેવામા અમે અતિશયોક્તિ કરતા નથી, પણ તેના પ્રમાણમા તેઓ ઘણુ થોડુ લખે છે, છતા ન્યાય ખાતર એટલુ ઉમેરવુ જોઈએ કે એમની કલમમાથી જે કાઈ ઝરે છે, તે ઉત્કૃષ્ટ, એમની વિદ્વત્તાના અર્કરૂપ હોય છે, જેનો સુવાસ મધમધી રહે છે, તે ચોતરફ પ્રસરે છે અને મધુરો આનંદ આપે છે અને મેધા સમી તેજસ્વી ચમકાર મારતી એ 'નોધ', કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે, કે હમેશા અભ્યાસપૂર્ણ અને મનન યોગ્ય હોય છે, અને લેખકના ભાષાપરના પ્રભુત્વ અને માધુર્યભરી, શબ્દલાલિત્યવાળી લેખન શૈલી વડે તેનુ આકર્ષણ વધી પડે છે અને તે જાદુઈ અસર ઉપજાવે છે

ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ

પણ એ સૌમા હિન્દુ ધર્મ પ્રતિની એમની સનિષ્ઠા અને ધર્મ-પરાયણતા અમને વિશેષ આકર્ષે છે. મહાભારત, ભાગવત અને ભગવદ્

ગીતાપરના એમના ભક્તિભાવપ્રચુર સુંદર પ્રવચનો વાંચે એ વિષયમાં કેટલા બધા તેઓ રત છે તે સમજવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત પુસ્તકો માટે એમને અત્યંત આદર છે, તેનું ભક્તિપૂર્વક અહર્નિશ તેઓ પારાયણ કરે છે; અને જેવો રસાનંદ અને શાન્તિ તેઓ એમાં અનુભવે છે, તેવો અન્ય ગ્રંથોમાંથી એમને ક્વચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે એ વિષય પરના એમના ભક્તિ પ્રાધાન્ય લેખો વાંચતાં આપણે મુગ્ધ થઈએ છીએ, ને કાંઈ નવું જ દર્શન કરાવે છે અને તેનો આનંદ પણ અલૌકિક હોય છે.

સંસ્કૃત ભાષાના એક નિષ્ણાત તરીકે, એક સમર્થ ચિંતક અને બુદ્ધિશાળી લેખક તરીકે, એક દક્ષ પત્રકાર તરીકે, એક બાહોશ વિદ્વાન તરીકે એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર બહોળી પ્રસરેલી છે; અને એમની એ પ્રતિષ્ઠાને લઈને બનારસ હિન્દુ યુનિવરસિટિએ એમને ખાસ નિમંત્ર્યા હતા; તેના પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલરના જવાબદારીભર્યા પદે સુદ્ધાં નિમ્યા હતા; અને ચાલુ વર્ષમાં ડૉકટર ઓફ લેટર્સની પદવી અર્પીને અસાધારણ માન આપ્યું એ સઘળું ગુજરાત માટે અતિ ગૌરવભર્યું છે, તે બદલ ગુજરાત જરૂર મગરૂરી લઈ શકે!

નવા તેજસ્વી પ્રકાશનો જીવન આનંદ અને જીવન ઉલ્લાસ અનુભવતાં તે લાભ અન્ય બંધુઓને પ્રાપ્ત થાય એ આશયથી સર રમણભાઈએ સુધારાના વિચારો, સુધારાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવા, તેનો પ્રચાર અને અમલ કરવા, ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને તે વિષય પરત્વે પ્રાચીનતાની વકીલાત કરનાર જાણીતા સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ સાથે લાંબા સમય સુધી તેમણે વાગ્યુદ્ધ સુદ્ધાં ચલાવ્યું હતું એ આપણા આધુનિક સાહિત્યનું એક મનોરંજક પ્રકરણ છે.

નવયુગની ભૂમિકારૂપ એમની એ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ 'કવિતા અને સાહિત્ય' અને 'ભદ્રંભદ્ર' વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે,* એટલે એ વિષે ફરી વિવેચન નહિ કરતાં એટલું જ નોંધીશું કે તે પછીથી એમનો ઘણોખરો સમય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ અને મ્યુનિસિપલ કામકાજમાં વ્યતીત થતો અને લેખન વાચન માટે બહુ થોડી ફુરસદ મળતી હતી. એવી જે તકો મળેલી તે સમયમાં, જેમ એક ભાવનાશાળી શિલ્પી, તેના દરરોજના

* જુઓ અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ, ૨, પૃ.

વ્યવસાયમાંથી ફારેગ થતાં, તેના આગમની થોડીઘણી ક્ષણો, તેને પ્રિય એવી કોઈ મનોરમ્ય અને સુંદર આકૃતિ-મૂર્તિ ઘડવામાં ગુજારે અને ચિત્તની શાન્તિ અને આહ્લાદ મેળવે, તેમ, સર રમણભાઈએ 'રાઈનો પર્વત' એ નાટક તૈયાર કર્યું હતું. એકલાગટ તે પાછળ લાગીને તેમણે તે લખ્યું નહોતું, પણ ધીમે ધીમે અવકાશ મળતો ગયો તેમ તેમ પૂરું કર્યું હતું. તેમ છતાં તેમાં ખામાઓ આવવા પામી નથી, એ એમની અસાધારણ એકાગ્રતા ધારણ કરવાની શક્તિનું પરિણામ હતું. જેમ એક કુશળ કિસબી કોઈ કળાયુક્ત, સુંદર, નકશીદાર કારિગરીની વસ્તુ પ્રયોજે, ઘડે એમ એ નાટક, ખુબીભર્યું અને નમુનેદાર રચાવા પામ્યું છે. તે પ્રસિદ્ધ થતાં જ એક ઉત્તમ નાટક તરીકે તે વખણાયું હતું. પછીથી તેનો એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલુ ઉપયોગ થતો રહ્યો છે અને તેની લોકપ્રિયતા પણ પુષ્કળ વિસ્તરેલી છે.

જાહેર સેવાકાર્યોમા અને જાહેર સંસ્થાઓનો વહિવટ કરવામાં એમનો મધળો સમય જવાથી એમની કલમ ખોટકાઈ ગઈ હતી. ગુજરાતી સાહિત્યને એ મ્હોટો ગેરલાભ હતો. પણ તેથી તે સેવાકાર્યનું મહત્વ ઓછું થતું નથી; આપણે અહિં એવા સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની વિશેષ માગણી રહે છે, એટલે એક ક્ષેત્રમાં જે નુકશાન થયું તેનો બદલો અન્ય રીતે મળી રહેલો છે.

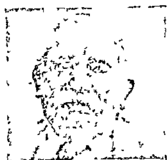
સર રમણભાઈ મહીપતરામ

જાહેર કાર્યોમા તેમ મ્યુનિસિપલ વહિવટમાં એમનો કિંમતી સમય એકસરખો અને સતત આપીને તેમજ એમની સર્વશક્તિ ખર્ચીને સર રમણભાઈએ સેવાભાવનાનું એક આદર્શ ધોરણ સ્થાપ્યું હતું, તે જેમ આદરણીય તેમ અનુકરણીય માલુમ પડશે. એ વિરલ સ્વાર્થત્યાગ, અને

અનુપમ સેવાવૃત્તિની મહેકભરી સ્થાયી સુવાસથી, પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારની પેઠે, એક આદર્શ સમાજ સેવક અને સમાજ સુધારક તરીકે, એમનું નામ ચિરકાળ યાદ રહેશે.

ગુજરાતમાં ઉષાનાં ઉજ્જ્વળ અને આહ્‌લાદક કિરણો પ્રકટ્યાં તે કાળે અમદાવાદમાં સદર અદાલતના ન્યાયાધિશના ઉંચા પદે સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ હતા. તેઓ શહેરની ઘણીખરી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા અને એક સુધારક તરીકે આખા પ્રાંતમાં એમણે બહોળી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેમ એમના કુટુંબની ગણના સુશિક્ષિત, સુધારક, સંસ્કારી અને સંગીતપ્રિય વર્ગમાં થતી હતી.

એ ઉલ્લાસમય અને સુખદાયક વાતાવરણમાં સદ્‌ગત નરસિંહરાવ ઉછર્યા હતા. એક બુદ્ધિશાળી અને હુંશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે એમણે શરૂઆતથી ઉંચી છાપ પાડેલી અને સ્વર્ગસ્થ દી. બા. અંબાલાલ દેસાઈ, જે એમના ગુરુ હતા, એમણે નરસિંહરાવની તીક્ષ્ણ ગ્રહણ શક્તિ અને બુદ્ધિમત્તાની પ્રશંસા સુદ્ધાં કરેલી છે, અને પિતાના ગુણો એમને વારસામાં પ્રાપ્ત થતાં નરસિંહરાવની નૈસર્ગિક શક્તિ પૂરી ખીલીને દીપી ઉઠી હતી.

સદ્‌ગત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

કોલેજના અભ્યાસમાંથી અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય વધતાં અને તેનો અવનવો આનંદ અનુભવતાં, તે ધોરણે એમણે ગુજરાતીમાં કવિતા રચવા માંડી; એની નવીનતાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગ પ્રથમ ખંચકાયો ખરો; પણ સહેજ પરિશ્રમ લઈને તે વાંચતા તેની ખુબીઓ સમજવામાં આવી, તેની વિશિષ્ટતાની પ્રબળ છાપ પડી, એ કવિતાનું આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું, એટલે સુધી કે તેનું બહોળું અનુકરણ સુદ્ધાં થવા માંડ્યું, અને તેનો વાચકવર્ગ, એટલું, વિના સંકોચ, કબૂલ કરશે કે તેમણે એ નવી કવિતાનો આસ્વાદ લઈ,

તેમાથી ઉત્તમ પ્રેરણા, ઉચ્ચ ભાવ, પ્રોત્સાહક વિચારો, સ્વર્ગીય આનંદ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં છે એ નવી કવિતાના આદ્યપ્રેરક નરસિંહરાવ હતા.

તેઓ ચુસ્ત સુધારક અને અનન્ય પ્રાર્થના સમાજીસ્ટ હતા, સુધારા પરના એમના કાવ્યોએ, તે પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે, ખૂબ ચર્ચા જગાડી હતી જેમ કે કુલમણિ દાસીનો શાપ, પણ એમના ભક્તિ વિષયક કાવ્યો બળપ્રેરક અને શાન્તિદાયક જણાયા છે, અને તે બહોળો પ્રચાર પામ્યા છે ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળામાનો અધુરો રહેલો ભાગ એમણે જ પૂરો કર્યો હતો.

એમના પુત્ર નલિનકાન્તનુ અકાળે મૃત્યુ થતા, લૉર્ડ ટેનિસનના 'ઇન મેમોરિયમ'ના ધોરણે 'સ્મરણસંહિતા' નામે એક કરૂણ પ્રશસ્તિ કાવ્ય એમણે રચ્યુ હતું, તે એક અપૂર્વ અને સુદર કૃતિ છે તેમા જન્મમરણના ગૂઢ અને અગમ્ય પ્રશ્નો વિષે વિચારણીય તત્વચિંતન ભરેલું છે, એમાનુ 'મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ' એ પદનુ રહસ્ય સમજવામા આવતા, મનુષ્યનો મૃત્યુ પ્રતિનો ભય ભાગશે અને કવિએ પુત્ર પાસે ઇશ્વર-સ્તુતિ કરાવતુ 'મગન મદિર ખોલો, દયામય મગન મદિર ખોલો' એ પ્રાર્થના કાવ્ય એટલુ બધુ હૃદયગમ અને આહ્લાદક નિવડયુ છે કે સામાન્ય જનતાને મુખે ચઢી, તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયુ છે

એમના તાત્વિક વિચારોનો પરિચય કરવા, તેનુ તારતમ્ય પામવા આપણે એમનુ 'વિવર્ત લીલા' નામક પુસ્તકનું પરિશીલન કરવુ ઘટે, એના અવગાહનમાથી કોઈ કોઈ કિંમતી વિચારમોતી પ્રાપ્ત થશે ઉંડા ચિંતનભર્યા વિચારોનુ તે એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક છે તેની લેખનશૈલી પણ સરલ, અને સુરમ્ય છે

પણ એમને પ્રિય અને મનપસદ વિષય તો ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હતો

ઓગણીસમી સદી પૂરૂ થયુ નહિ હોય તે પહેલા એમણે ગુજરાતી જોડણી વિષે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબધ લખી, શુદ્ધ ભાષાલેખન માટે ચળવળ ઉપાડી હતી, અને જીવનપર્યંત તે નિયમોના એકધારા અને અણિશુદ્ધ પાલન માટે, આગ્રહ રાખ્યો હતો, જે, બેશક પ્રશસ્ય હતો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'જોડણીકોશ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી ઘણા-ખરાઓએ તેનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે, અને આજે ગુજરાતી લખાણ વધારે શુદ્ધ, ચોક્કસ અને એકધારૂ થવા પામ્યુ છે, તેનો યશ મુખ્યત્વે શ્રીયુત નરસિંહરાવને ઘટે છે

તેઓ પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી હતા, એ એમણે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ઉપર મુંબાઈ યુનિવરસિટી તરફથી વિલ્સન ફાઈલોલોજીકલ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં અને જે બે વોલ્યુમમાં પ્રકટ થયાં છે, તે વાંચતાં માલુમ પડશે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને એવું મદદગાર અને માર્ગ-દર્શક થઈ પડે એવું બીજું સાહિત્ય થોડું જ મળશે.

એમની શારીરિક શક્તિઓ મંદ પડી ગઈ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના ચાલુ પ્રવાહથી તેઓ પરિચિત રહેલા; અને કોઈ લેખ વા પુસ્તકમાં કોઈ દોષ કે વિશિષ્ટ ગુણ માલુમ પડે કે તે વિષે તુરત જ વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચાપત્ર લખી મોકલતા. એટલો બધો એ વિષયમા એમને રસ પડતો; અને જીંદગીભર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની અનન્ય ભાવે અને એકનિષ્ઠાથી તેમણે સેવા કરી હતી. એમની વિદ્વત્તાને, એમની નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિને આપણે વખતે ન પહોંચી શકીએ; પણ એમના જેવી ભાષા સાહિત્યની ઉપાસના કરતાં આપણે થઈએ એ એમના જીવનનો સંદેશો આપણે ગ્રહણ કરવા જેવો છે.

બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિ જો કે સંખ્યામાં ન્હાની છે, પણ તેની બુદ્ધિપ્રભા, આહોશી, કાર્યકુશળતા અને સુત્મદ્દીપણાને લીધે જાહેરજીવનમાં તે મોખરે રહે છે અને તેના મિલનસાર અને માયાળુ સ્વભાવને લઈને સૌમાં તે સહેલાઈથી અને મિત્રભાવે ભળી જાય છે. એવું કોઈ કાર્યક્ષેત્ર નહિ હોય કે જેમાં એ કોમની સેવા વા હિસ્સો માલુમ પડે નહિ.

પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર

પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર એ જ્ઞાતિના છે તે જ્ઞાતિના ઘણાખરા ગુણો એમનામાં આવેલા છે. ન્હાનપણથી તે તેજસ્વી બુદ્ધિના જણાયલા, અને વાચન અને ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ વડે તે શક્તિનો પરિપાક થયલો;

અને પછીથી વખણાતી હથોટી હોય એમના એક માસ્તર તરીકે એમની નામના થઈ હતી તે કાર્યમાં એમની ઊંડી ગ્રહણશક્તિ અને ઉંચી વિવેચક શક્તિ એમને બહુ ઉપયોગી અને મદદગાર નિવડ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એમની કૃતિઓ બહુધા વિદ્વત્તાભરી અને બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે

એમના મિત્ર સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર ભટ્ટે નિકલનું જીવનચરિત્ર સોમાઈજીને લખી આપેલું તેનો વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત પ્રો. ગજાવનગયે લખ્યો હતો તે આગમચ મહાદજી સિંધીઆ વિષે હરિફાઈ નામી નિબંધ લખવા માટે મુનિવરગિરી તરફથી એમને સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો હતો. સ્ટુઅર્ટકૃત જીવનચરિત્રો ગુજરાતીમાં ઉતારવા, સ્વર્ગસ્થ હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ સાથે, એમણે પ્રયત્ન કરેલો પણ તેનો ફક્ત એક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે કાલિદાસકૃત શકુન્તલા અને માલવિકાગ્નિમિત્ર એ બે નાટકના એમણે ગુજરાતીમાં તરજુમા છપાવ્યા છે, તે મૂળ ટેક્સ્ટને બરોબર અનુસરે છે, તે અર્થશુદ્ધ થયા છે છતાં તેનો રસપ્રવાહ અસ્ખલિત અને સરલ વહેતો નથી, તે તરજુમા પ્રાસાદિક નથી, એવો દોષ તે સામે આણવામાં આવ્યો છે, પણ તે એક વાત એ સિદ્ધ કરે છે કે સંસ્કૃતના તેઓ સારા જ્ઞાતા અને અભ્યાસી છે

ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ વિષયોના તે અધ્યાપક હતા, ઘણાં વર્ષો સુધી એ વિષયો એમણે શીખવ્યા છે, અને હિન્દી રાજ્યધારણ વિષે કેટલાંક વર્ષો પર એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું, તે એ વિષયના નિષ્ણાતોએ એક પાઠ્યપુસ્તકને યોગ્ય પ્રમાણ્યું હતું

એમની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા પણ એ પ્રમાણે ઉંચી કોટિની અને અનેકવિધ છે ટુંકી વાર્તાઓ લખી છે, તે 'દર્શનિયું' એ નામે પ્રકટ થયલી છે, 'ઉગતી જુવાની' નામે એક સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું છે, જૂદા જૂદા વિષયો પર પ્રકીર્ણ નિબંધો તેમ વિવેચક લેખો પુષ્કળ મળે છે, તેમાં એમની વિદ્વત્તાની છાપ પડે છે, એમનું વ્યક્તિત્વ જુદું જણાઈ આવે છે

એક કવિ તરીકે એમણે કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ અને નમુનેદાર કાવ્યો રચ્યાં છે, તે સાહિત્ય વર્ગમાં સારો આદર પામ્યાં છે, અને તે નિમિત્ત એમણે 'પૃથ્વી' છંદ ખાસ પસંદ કર્યો હતો તે સફળ નિવડી, એનું નવા લેખકોએ અનુકરણ પણ કર્યું છે એ કાવ્યોની કેટલીક ખુબીઓ છતાં, તે મુખ્યત્વે અર્થપ્રધાન હોઈને, સામાન્ય વાચકને તે સમજવાં કઠિન પડે છે, એટલે એમની કવિતાનો ઝાઝો પ્રચાર થતો નથી

તોપણ એમની વિદ્વત્તા પ્રશસ્ય છે, :એમની વિવેચન પદ્ધતિ અનુસરવા જેવી છે, અને ખાસ કરીને, નવા ઉછરતા લેખકો સાથે છૂટથી ભળી જઈ, તેમના પ્રયાસોને ઉત્તેજી, જે સહાનુભૂતિ તેઓ દર્શાવે છે, સક્રિય સહાયતા આપે છે, અને ભાઈચારો બાંધે છે, એમનો એ સ્વભાવ અને વલણ સાહિત્ય રસિકોએ અપનાવવા જેવાં છે.

નવી કેળવણીનું પગરણ આપણે અહિં માંડવામાં રણછોડદાસ દયાળદાસ પાયોનિયર હતા; એમણે અને એમના પુત્ર મોહનલાલે ગુજરાતમાં પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે પુષ્કળ પરિશ્રમ સેવેલો, એ કેળવણીના ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પર પડેલી; પણ પિતા અને પિતામહના પગલે ન અનુસરતાં, એમણે વકીલ થવાનું પસંદ કરેલુ; થોડીક મુદત વકીલાત સુદ્ધાં કરેલી પણ પાછળથી સ્મોલકોઝ કોર્ટના જજ્જ નિમાયલા, જ્યાં તેઓ વડા જજ્જના હોદ્દે પહોંચેલા અને છેવટે કેટલોક સમય હાઈ કોર્ટના ન્યાયધિશના પદે પણ બિરાજ્યા હતા. એ રીતે એમની કારકીર્દિ યશસ્વી નિવડી હતી; અને સરકારે એમને દી. બા. નો ઈલ્કાબ બક્ષી એમની સેવાની યોગ્ય કદર કરી હતી.

પણ એ જૂદો ,વિષય છે.

એમણે એવો વ્યવસાય પસંદ કર્યો હતો કે જે જગોએ સાહિત્યના લેખનવાચન માટે જૂજજાજ વખત મળે; પણ પિતા અને પિતામહ તરફથી મળેલા સાહિત્ય સંસ્કાર સાબુત રહ્યા હતા, તે એમણે સતત ઉદ્યોગ અને ખંતથી કેળવી, સમૃદ્ધ કર્યા હતા.

કોલેજમાં એમની બીજી ભાષા ફારસી હતી. ફારસીમાં એમના જેવા નિપૂણ ગુજરાતીઓ થોડાક જ મળશે; એ વિષયનો અભ્યાસ એમણે અદ્યાપિપર્યંત ચાલુ રાખ્યો છે, અને તેનો લાભ તેઓ પ્રજાને લેખ કે વ્યાખ્યાન રૂપે અવારનવાર આપે છે. અખલાકે મોહસિની નામક નીતિ પ્રબોધક ફારસી પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારી એમણે આપણા સાહિત્યમાં એક ઉમદા કૃતિ ઉમેરી હતી; કવિ હાફિઝની ગઝલો, દયારામનો ગરબીઓ સાથે, સરખાવી તપાસી બે ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો નવીન માર્ગ બતાવ્યો હતો. હમણાં જ ગુજરાતના ઈતિહાસને લગતું એક મહત્વનું અને મૂલ્યવાન પુસ્તક મિરાતે અહમદી, જેનો બીજો ભાગ અત્યાર પહેલાં ઝાઝો ઉપયોગ સુદ્ધાંમાં આવ્યો નહોતો, તેનો તરજુમો પૂરો કરીને તેમણે ફારસી ભાષાના એક નિષ્ણાત ભાષાન્તરકાર તરીકે કીર્તિમાં બહોળો વધારો કર્યો છે.

બંગાળી ભાષાના અભ્યાસી તરીકે સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર પછી દી. બા. કૃષ્ણલાલનું નામ તુરત ધ્યાન ખેંચે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

બંગાળી સાહિત્યમાંથી ઐતિહાસિક નવલકથાઓના ગુજરાતીમાં તરજુમા કરી, આપણા સાહિત્યમાં એક નવીન પ્રદેશ એમણે ખોલ્યો હતો અને એમનું બંકિમચંદ્રકૃત 'કૃષ્ણ ચરિત્ર' ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં અત્યંત પ્રશંસા પામ્યું છે અને તેની એકથી વધુ આવૃતિઓ થયલી છે.

જજના હોદા ઉપર હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું એમનું વાચન અને અભ્યાસ ચાલુ હતાં, તે આપણે તેઓ મોડર્ન રિવ્યુમાં પ્રતિમાસે નિયમિત રીતે નોંધ લખી મોકલતા તે પરથી જાણીએ છીએ અને તે સાહિત્ય રસિકોને માર્ગદર્શક થઈ પડતી, પણ એમનું મ્હોટું અને મહત્વનું કાર્ય એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ બે ભાગમાં અંગ્રેજીમાં એમના અંગ્રેજ મિત્રોની જિજ્ઞાસા સંતોષવા લખ્યો તે છે. તે પહેલાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય વિષે માહિતી આપતું એકકે પુસ્તક અંગ્રેજીમાં નહોતું; અને એ ભાષામાં આપણા સાહિત્ય વિષે હકીકત મેળવવાનું કાંઈ સાધન નહિ હોવાથી, પરપ્રાંતના અને પરદેશના વિદ્વાનોને મ્હોટી મુશ્કેલી પડતી એટલુંજ નહિ પણ તેના અભાવે આપણા સાહિત્યને અન્યાય સુદ્ધાં થતો રહ્યો છે. એ ખોટ દી. બા. કૃષ્ણલાલે સદરહુ ગ્રંથ લખીને પુરી પાડી, ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર અને સ્તુતિપાત્ર સેવા કરી છે, અને તે પુસ્તક ગુજરાતી વાચક વર્ગને બહુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા છતાં એમનો સાહિત્ય વ્યવસાય ચાલુ રહેલો છે. શ્રી. ફોર્બસ સભાના તેઓ પ્રમુખ છે. સાહિત્ય પરિષદના પાછલા પ્રમુખ તરીકે તે

સંસ્થા સાથે એમનો ગાઢ સમ્બધ છે, અને યુનિવરસિટીના એક સિન્ડિક અને બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના એક સભાસદ હોઈને, ગુજરાતીના વિષય પ્રતિ એમનુ વિશેષ ધ્યાન રહે છે, અને તેઓ અત્યારે એવી સાનુકૂળ સ્થિતિમા છે, તેમણે એટલી પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ પ્રાપ્ત કર્યા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે, તેના પદ્ધતિસર અભ્યાસ અર્થે, તેને યોગ્ય વલણ આપવામા એમની સેવા બહુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડે

આપણા આ પીઢ અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનુ સહેજ-સાજ દિગ્દર્શન કર્યા પછી આપણે જેમણે છેલ્લા પચીસ વર્ષમા પુસ્તકપ્રકાશનનુ કાર્ય ઉપાડી લઈ, પુસ્તકોની બહોળી ખપત અને પ્રચાર અર્થે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નમુનેદાર અને માર્ગદર્શક કાર્ય કરી બતાવ્યુ છે, એવી બે જાણીતી વ્યક્તિઓ ભિક્ષુ અખંડાનદ—સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલયના સંસ્થાપક અને શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા—જ્ઞાનવર્ધક જ્ઞાનમાળાના પ્રયોજક, એમની સેવાની નોધ લઇશુ.

પૂર્વજીવનમા ભિક્ષુ અખંડાનદ વેપારી હતા અને ભાઇઓ ભેગા ભાગીઆ દુકાનદારી ચલાવતા માલ ખરીદનું કામ તેમને સોપાયેલુ હતુ, પણ એમને સાધુસન્તોનો સમાગમ કરવો ખૂબ ગમે, કથા વાર્તાના શ્રવણુમા વિશેષ રસ પડે, એટલે વેપારમા એમનુ ચિત્ત પરોવાય નહિ

આવી મનોદશામા કેટલાક વર્ષો સુધી દુનિયાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો; ગૃહસસાર સુદ્ધા માડયો હતો, એક પુત્ર થયો હતો, પણ એક દિવસ વૈરાગ્યની લાગણી પ્રબળ થઈ પડતા, તેમણે સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરબાર વગેરે તજી સંન્યસ્તની દીક્ષા અમદાવાદમા સાબરમતીને તીરે લીધી અને પછીથી દેશ ભરમા ભ્રમણ કરવા માડયુ.

પ્રસંગવસાત્ મુબાઈમા એક ભજનનુ પુસ્તક ખરીદવા જતા, તેનું મૂલ્ય એમને બહુ ભારે લાગ્યુ, તેમની વેપારી દષ્ટિએ તે પુસ્તકમા પારાવાર નફો લેવાતો જોયો, તે એમનાથી સાખી શકાયુ નહિ, એટલે તે બાબતમા ઘટતી તજવીજ કરી ભાગવતનો એકાદશ સ્કધ તદન સસ્તી કિંમતે પ્રથમ બહાર પાડયો, તેનો મોટો ઉપાડ થયો, ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સ્ત્રી પુરુષો એમની સહાયે આવ્યા, આર્થિક મદદ મળવા માડી તે પછી ભગવદ્ગીતા છપાવી, તેની પુષ્કળ પ્રતો ખપી ગઈ

એમ એ પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી અને તેમાથી સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઉદ્ભવ્યુ, તેના દશ વર્ષનો વૃતાત સ્વામીજીએ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ

કર્યો છે, તે વાંચે, કેવા સંજોગોમાંથી એ સંસ્થા પસાર થઈ, કેવા કેવા અનુભવો થયા તેની રસિક વિગતો જાણવાની મળશે.

સ્વામીનો આશય માત્ર લોકસેવાનો હતો અને અહીં એટલું નોંધીશું કે એ કાર્યમાં સ્વામીજીને સિદ્ધિ વરેલી છે, અને સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય આપણા પ્રાંતની એક નમુનેદાર સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થા તરીકે બ્હોળો પ્રતિષ્ઠા પામ્યુ છે.

આપણા સાધુ સંન્યાસીઓ આ પ્રમાણે લોકોપકારી સેવા કાર્યોમાં પૂર્વવત્ પ્રવૃત્ત થાય તો આપણા ઘણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ જલદી અને સહેલાઈથી થવા પામે.

પોતે એક વેપારી લાઈનના હોવા છતા સ્વામીજીએ સંસ્થાના પ્રકાશનોનુ ધોરણ્ સંકુચિત રાખ્યુ નથી. પણ લોકોને ઉત્તમ, ઉદ્બોધક અને પ્રાણવંત સાહિત્ય, ધાર્મિક ગ્રંથો સાથે આપવાનો પ્રબંધ કરેલો છે; અને તે સઘળાં તદ્દન સસ્તી કિંમતે પૂરા પાડેલા છે.

મહાભારતનાં અઢાર પર્વ; રામાયણ–વાલ્મિકિ, તુલસીદાસ અને ગીરધરકૃત–ભાગવત, દેવી ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, દાસબોધ વિવેકાનંદ ગ્રંથમાળા, સ્વામી રામતીર્થનો લેખ સંગ્રહ, અખાકૃત કાવ્યસંગ્રહ અને છોટમવાણી, ભજનસંગ્રહ, રામકૃષ્ણ કથામૃત, ચૈતન્ય ચરિત્ર, તુકારામ ચરિત્ર, રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ, સમ્રાટ અકબર, બકિમ નિબંધમાળા, આર્યભિષેક, સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ, ભાગ્યના ઘડાઓ, સુખી જીવનના સાધનો, ટુકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ, શુભ સંગ્રહ, વગેરે નામો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તે પુસ્તકો કેટલા ઉત્કૃષ્ટ અને ઉપયોગી, જ્ઞાનબોધક અને નીતિપોષક છે, એ કાર્ય જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ થયેલુ છે, તેથી અમે તેને પુણ્યકારી સમજીએ છીએ, અને લોકોએ ઉત્તમ ધાર્મિક સાહિત્ય તદ્દન સસ્તી કિંમતે સ્વામીજીએ સુલભ કર્યું છે, તેની જેટલી પ્રશંસા થાય તે થોડી છે.

ભિક્ષુ અખંડાનંદ વિષે લખતા, તેમના ચરિત્ર લેખક શ્રીયુત ત્ર્યબકલાલે સાચુ જ કહ્યુ છે, કે—

"એ સંસ્થાની છેલ્લા ત્રીસ વર્ષની અખંડ ને એકનિષ્ઠ લોકસેવા–સાહિત્ય સેવા—માનવસેવા–અને સ્વધર્મ સેવા કોઈ પણ ગુજરાતીને અપરિચિત તો નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાર પછી તો સારાય ભારત વર્ષમા આ જાતના પ્રચારની કેટકેટલીયે પ્રકાશન સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી છે.

પરંતુ તે સૌમા ભિક્ષુ અખંડાનંદજી અને તેમના મસ્તુ સાહિત્ય કાર્યોનયનુ સ્થાન તો અનોખુ જ છે."*

જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળાના પ્રયોજક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતાની કારકિર્દી પણ જાણવા જેવી છે. પ્રાથમિક ૭ ધોરણો પૂરા કરી, એક વર્ષ વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજમા એમણે અભ્યાસ કરેલો; તે પછી મમાનિક જવાબદારી માથે આવી પડતા નોકરી લેવાની ફરજ પડેલી, એ અવસ્થામાં એમણે 'ધર્મનો જય' એ નામની એક નવલકથા લખી હતી, જે 'દેશ ભક્ત' સાપ્તાહિકના ગ્રાહકોને ભેટ અપાઈ હતી મંજોગવસાત્ તેઓ સુ વ. સોસાઇટીમા જેડાયા અને બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાથી તેના કાર્યવાહકોનો વિશ્વાસ મંપાદાન કરી આસિ સેક્રેટરી તરીકે કેટલોક મમય શ્રીયુત જીવનલાલે કામ કર્યું હતુ, તે મમયે અશોક વિષે એક હરિફાઈ નિબંધ લખેલો તે બદલ ઈનામ સુદ્ધા તેમને મળ્યુ હતુ.

સોસાઈટીમાથી છુટા પડયા પછી સાહિત્ય લેખનવાચનનો શોખ અને ગ્રંથપ્રકાશનમા મળેલા અનુભવથી પ્રેરાઈને તેમણે ગ્રંથપ્રકાશન અને ગ્રંથવિક્રેતાની લાઈન પસંદ કરી અને તેમની કુનેહ, આવડ, કરકસર ભર્યો વહિવટ અને ઝીણી નજરથી તેઓ તેમા મફળ નિવડયા છે, એટલુંજ નહિ પણ "જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા' જેવી સાહિત્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લઈ ગુજરાતી સાહિત્યને સારી રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને તે બદલ ગુજરાતી વાચક તેમનો આભારી છે.

રમણભાઇનો રાઈનો પર્વત એમણે છાપવાનુ માથે લીધેલુ, એમનો પ્રકીર્ણ લેખ સંગ્રહ 'હાસ્ય-મંદિર' એમણે મંપાદિત કરેલો, ગુર્જર સાક્ષર જયંતિ લેખ સંગ્રહ, સંવાદમાળા, હાસ્ય કથા મંજરી, બે ભાગમા,-સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ, મંક્ષિપ્ત રામાયણ, સંક્ષિપ્ત મહાભારત, રામાનંદ ચેટરજી મંપાદિત અરેબિયન-નાઇટસની વાર્તાઓ વગેરેની યોજના એમની નજરનુ પરિણામ હતુ, તેમ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથ-માળામાં સુનામીનો વેપાર, હિન્દુધર્મની પાઠમાળા, દેશદર્શન, એડિસન, ગોખલે અને ફર્વેના ચરિત્ર ગ્રંથો, કલાપીનો કેકારવ-નવી આવૃત્તિ, કલાપીની પત્રધારા, ચોખેરવાળી હૃષીકેશ નવલકથા ચાર ભાગમા, નર્મૈઓ, મુનશી રચિત, હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા, વગેરે કિંમતી પુસ્તકો એકમોથી વધુ બહાર પાડયા તે સારો આદર પામ્યા હતા. તદુપરાંત લગભગ વીસ

* સાહિત્ય મિક્ષુ અખંડાનંદજી પૃ ૨૦

વર્ષથી "શ્રી બોધ" ના પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાડી લઈ, એ માસિકને નવું જીવન આપેલુ છે, એ એમની સેવા પ્રશસ્ય છે.

આપણે હવે ગાંધીજી અને એમના શિષ્યમંડળે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને એમાં અભ્યાસ કરી અને વિદ્યાપીઠની પદવી મેળવી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ, એમના પ્રભાવથી, એમના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને દેશમાં ગાંધીવાદનું પ્રાબલ્ય જામી, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકાશન સંસ્થાઓ ઉદ્‌ભવી તે મૌએ, ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું, તેનો બહોળો પ્રચાર કર્યો અને જેના પરિણામે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેની વિગતો તપાસીશું.

કોઈ મહાન પુરુષ, કોઈ અવતારી પુરુષ પ્રજાને પ્રબોધવા, સમાજને પ્રેરક સંદેશો આપવા જન્મ ધરે, અને તે પુરુષનું પ્રવચન, તેમની વાણી, તેમનું લખાણ, પ્રોત્સાહક, અસરકારક અને કલ્યાણકારી નિવડી, તે વચનો અને ઉપદેશનો સંગ્રહ કરવામાં આવી, તેનો અભ્યાસ અને મનન થાય, એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું લખાણ મૂકી શકાય.

"નવજીવન" સાપ્તાહિકનું તંત્રીપદ હાથમા લેતાં ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું હતુ કે એમની પાસે ચોક્કસ સંદેશો પ્રજાને આપવા જેવો છે તે કારણે એ નવી જવાબદારી તેઓ ઉપાડી લે છે; અને એ તો સુવિદિત છે કે તેના ધારણ કરેલા નામ પ્રમાણે 'નવજીવને' સમસ્ત પ્રજાને અક્ષરશઃ નવજીવન બક્ષ્યુ છે. એ પત્રમાંના લખાણે પ્રજા ઉપર પુષ્કળ અને પ્રબળ અસર કરેલી છે, પ્રજાને પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા અર્પેલાં છે, વસ્તુતઃ પ્રજાજીવનમાં જીવનપલટો આણ્યો છે; ગુજરાતી એવું અન્ય કોઈ સાપ્તાહિક માટે કહી શકાશે નહિ.

સાક્ષર કે કવિ થવાનો મહાત્માજીએ કદિ અભિલાષ સેવ્યો નથી કે દાવો કર્યો નથી. પરંતુ જીવનમાં અભ્યાસ વડે, નિરીક્ષણથી, ઉંડા ચિંતન અને અનુભવ દ્વારા, જે મેળવ્યુ છે, તે અનુભવ અને જ્ઞાન અને જે સત્યનું દર્શન થયલું છે, તેનો લાભ અન્યને આપવો ઘટે છે એ ઉદ્દેશ નજર સમીપ રાખીને, એમણે કલમનો ઉપયોગ કરેલો છે. એમનાં લખાણમાં ભારે અલંકારભરી ભાષા, કે ગગનવિહારી કલ્પનાના ઉડ્ડયનો ભાગ્યેજ જોવા મળશે, પણ તેઓ જે લખે છે તે મુદ્દાસર અને સંક્ષેપમાં હોય છે; તેમ છતાં તે તદ્દન સ્પષ્ટ, પૂરું અર્થવાહક, સચોટ રીતે અપીલ કરતુ, ઉદ્‌બોધક અને પ્રેરણાત્મક હોય છે; અને તે ધારી અસર ઉપજાવી

શકે છે, એ તે શૈલીની વિશિષ્ટતા છે. એમાં કશું અગમ્ય (mystic) માલુમ પડશે નહિ

વળી તે જથામાં એટલુ બધુ વિસ્તરેલુ છે કે સામાન્ય જનતાને પરિચય કરવાનુ સુગમ થઈ પડે તે સારૂ એ બહોળા લખાણનું દોહન કરી, તે ગ્રંથરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે, તેમજ તેમના વિચાર અને સિદ્ધાંતોનુ તારતમ્ય સમજાવવા, તે નવનિત રૂપે સુલભ કરવા, પ્રયાસ સુદ્ધાં થયલા છે.

તેનું પ્રયોજન માત્ર એ કે ગાંધીજીના ઉપદેશને જનતા ગ્રહણુ કરી, તે તેના જીવનમાં ઉતારે, તદનુસાર તેનું જીવન ઘડે.

એમની ' આત્મ-કથા ' ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અમોલું રત્ન છે, જગતભરમા તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ છે અને તેની સુંદર કદર થઈ છે.

કોઈ નવીન વિચાર કે પ્રવૃત્તિ ઉપસ્થિત થતાં તેની સામે પ્રથમ વિરોધ ઉદ્ભવે છે અને તેને ઉતારી પાડવા આક્ષેપો પણ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો તે સમયે તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખી શકતા નથી, તેમને ગુજરાતી સાહિત્યનું જ્ઞાન નથી, વ્યાકરણુની ગંભીર ભૂલો કરે છે, એવી દલીલો એમની વિરૂદ્ધ રજુ કરવામા આવી હતી; વિદ્વાનોએ ભગવદ્ગીતા જેવા મહાન અને પવિત્ર ગ્રંથમાં વ્યાકરણ દોષ શોધ્યા છે તો પછી મહાત્માજી કોણુ માત્ર? પણુ સરવાળે મહાત્માજીની કલમનો વિજય થયો છે, અને તે લખાણુ ઉત્કૃષ્ટ, જીવંત અને સફળ લેખાયુ છે.

મહાન સાહિત્યનું લક્ષણુ એ છે કે તેની વાચક પર ઉંડી અસર થવા પામે. તેને પ્રેરણા અર્પે, તેનામાં નવીન ઉત્સાહ રેડે, તેમજ ઉદ્બોધક નિવડી, જીવનપલટો આણે; એ કસોટીએ ગાધીજીનું લખાણુ પ્રેરક અને પ્રભાવશાળી જણાયુ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને સાહિત્ય પર તે લખાણુની બહોળી અને ઉંડી અસર થવા પામી છે; લોક માનસમાં પરિવર્તન થવા પામ્યુ છે, લોકજીવને પલટો લીધો છે; અને એ ફેરફાર એટલો ચમત્કારિક અને ક્રાંતિકારી જણાયો છે કે તેના પરિણામે વર્તમાન યુગને ' ગાંધી યુગનું ' નામ અપાયું છે.

એમના જીવનનો મહાન સંદેશો "અહિંસા' અને સત્યના આચાર નો છે તે આપણા એકલા માટે નહિ પણ સમસ્ત જગત માટે

કલ્યાણકારી છે, તેના પાલન અને અમલમાં સૌનો ઉદ્ધાર છે. એવી મહાન વ્યક્તિને મહાત્મા કે વિશ્વવંદ્ય પુરુષ એ વિશેષણથી સંબોધવામા આવે એમા કંઈ નવલ વિશેષ નથી.

ગાંધીજીની આસપાસ એક મ્હોટુ શિષ્ય-મંડળ ઉભું થવા પામ્યુ છે, તેમાના કેટલાકે ગુજરાતી સાહિત્યમા સુદર ફાળો આપેલો છે અને જેમની ગણના ઉચી કોટિના સાહિત્યકારોમા થયલી છે.

શ્રીયુત મહાદેવભાઇ અને શ્રીયુત નરહરિભાઈ, એ બને મિત્રોએ, વકીલાતના ધધાના આરંભમા, અગાઉના લેખન વાચનના શોખથી ઉત્તેજાઈ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ 'ચિત્રાગદા' નાટકનો તરજુમો મૂળ બંગાળીમાથી કર્યો હતો, તે એટલો શુદ્ધ, ભાવપૂર્ણ અને મૂળને અનુસરતો થયો હતો કે સાહિત્ય રસિકોએ તેને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધો હતો. પછીથી તેઓ બન્ને ગાધીજીના આશ્રમમા દાખલ થયા પણ એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નહોતી અહિં એમણે ટાગોરની બીજી બે કૃતિઓ 'વિદાય અભિશાપ' અને 'પ્રાચીન સાહિત્ય' ગુજરાતીમાં ઉતારી, અને ગોખલેના વ્યાખ્યાનોનો તરજુમો દરેકે, પૃથક પૃથક, મહાત્માજીની આજ્ઞાનુસાર કર્યો હતો, અને બંગાળી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતાં શ્રીયુત મહાદેવભાઇ એ બીજા પ્રતિષ્ઠિત બગાળી નવલકથાકાર ચરદબાબુની બે ઉમદા કૃતિઓ "વિરાજવહુ" અને 'ત્રણ વાર્તાઓ'નો ગુજરાતી વાચકને પરિચય કરાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો અને તે સફળ ગણાયો હતો લોર્ડ મોર્લિનુ રચેલુ "On compromise" "સત્યાગ્રહની મર્યાદા" એ પુસ્તક અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તે પુસ્તક જેમ અર્થ ગાંભિર્યભર્યું તેમ ગૂઢ રચનાવાળું છે, અને તે એવું ગહન ગણાય છે કે સામાન્ય વાચકને તે બરોબર સમજવુ મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે. એવા ગહન અને કઠિન પુસ્તકનો ગુજરાતીમા તરજુમો કરવો એ સહેલુ કાર્ય નથી, પણ શ્રીયુત મહાદેવભાઈએ એમના બુદ્ધિબળ વડે તે પુસ્તકનો તરજુમો સરળ અને પ્રાસાદિક કર્યો છે, એવો સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, વાસ્તવિક રીતે ભાષાન્તરની હથોટી એમના હાથે એવી સરસ બેસી ગઈ છે કે અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ઉભયનો તરજુમો તેઓ એટલી સરલતાઈથી અને સ્વભાવિકપણે, એટલી ખુબીથી અને દક્ષતાથી કરે છે, કે બેની વચ્ચે, મૂળ અને તરજુમામા બહુ તફાવત જણાતો નથી; અને એમની લેખન શૈલી એવી મર્મગ્રાહી અને સચોટ,

રસિક અને માધુર્યભરી હોય છે, કે તે લેખો વાચતા આનંદ ઉપજે છે; તેનુ આકર્ષણ કાઇક અનેરૂ હોય છે

એ કળામા એમની પારગતાના પરિણામે તેમ નિસર્ગ શક્તિો લઈને અગાઉ નવજીવનમા અને અત્યારે હરિજનમા એમનુ જે લખાણ—અસલ લેખ, અનુવાદ—નિયમિતપણે દર અઠવાડિયે આવે છે, તે હોશથી અને રસપૂર્વક વચાય છે, અને તે લખાણ માટે વાચકવર્ગમા એક પ્રકારનો આદર જોવામા આવે છે, જે સામાહિકામાના એવા લખાણ માટે વિરલ કહેવાય તાત્પર્ય કે જે કોઈ વિષયને તેઓ સ્પર્શે છે, તેને અર્થવાહક કરવાની સાથે, એવી કુશળતાથી તેનુ નિરૂપણ કરે છે, કનાયુક્ત આલેખન વડે, તેની એવી મચોટ છાપ પાડે છે, અને તેમાના મુદ્દાઓને એવા રસાદ્ર કરી મૂકે છે, કે લેખના રસપ્રવાહમા વાચક ખેચાઈને તન્મય થઈ જાય છે.

સપાદન કાર્યના અને ભાષાતર કાર્યમા તેઓ એટલા રોકાયના રહે છે કે બીજા વ્યવસાય માટે ભાગ્યે જ એમને સમય મળે છે, એક દક્ષ અને બુદ્ધિશાળી લેખક તરીકે એમની કૃતિઓ—લેખો, તરજુમા, નોધ, વ્યાખ્યાન નિબધ, લક્ષપૂર્વક વચાવા યોગ્ય અને વિચારણીય માલુમ પડશે

જેમ હનુમાન રામચદ્રના અનન્ય સેવક હતા, તેમ મહાદેવભાઈ મહાત્માજીના અનન્ય ભક્ત બન્યા છે, અને ગાધીજીના વિચારના પ્રચાર-કાર્યમા તેઓ રાતદિવસ રચ્યાપચ્યા રહે છે

શ્રીયુત નરહરિભાઈ વૈશ્ય કોમના છે પણ એમનું કુટુબ કેળવાયલુ, સાહિત્ય રસિક અને સસ્કારી છે એમના કાકાશ્રી સ્વ કેશવલાલ મોતીલાલ 'બુદ્ધિ રૂદ્ધિ'ના લેખક, એક જાણીતા વકીલ હતા, બીજા એક કાકા શ્રી જે એમ પરીખ મૅજિસ્ટ્રેટ, વિલાયતમા પ્રેક્ટીસ કરે છે, અને એમના પિતાએ 'બાળમ' વિષે એક પુસ્તક જમાના પૂર્વે લખ્યુ હતુ, અને એમના મ્હોટાભાઈ શકરલાલ ગાધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી હોઈને એમની પ્રવૃત્તિને પોષી રહ્યા છે

"ખેડાની લડત" એ પુસ્તક એમણે પ્રયોજ્યુ હતુ, અને હમણા પ્રસિદ્ધ કરેલા બે પુસ્તકો 'ગિરિરાજ આસુ' અને 'સ્વ મોહનલાલ પડ્યાને સ્નેહાજલિ' એમની સુદર લેખન શક્તિનો પુરતો ખ્યાલ આપશે એ જ્ઞાનસસ્કાર ભાઈ નરહરિભાઈના પપુ ઉતરેલા છે, ઉપર જણાવ્યુ તેમ

શ્રીયુત મહાદેવભાઈ સાથે બગાળીમાથી તરજુમા કરવાનું કેટલુંક કામ તેમણે અગાઉ કર્યું હતુ, તેમ કાકાસાહેબ કાલેલકર સાથે "પૂર્વ રગ" નામે હિન્દુસ્તાનના ઈતિહાસનું એ રસપ્રદ પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું પરતુ તે પછી આશ્રમની વ્યવસ્થામા રોકાતા અને પાછળથી સવિનય કાયદા ભગની ચળવળમા જોડાતા, સાહિત્ય લેખન માટે જૂજજ તકો મળતી, અને તેનો ઉપયોગ તેમણે 'આટલુ તો જાણજો' ભા ૧ લો અને ભાગ ૨ જો, ત્યારે કરીશુ શુ ? ટોલ્સ્ટોય રચિત (What shall we do then ?) ક્રેપોટકિન કૃત મહાયવૃત્તિ (Mutual aid) તેમ જાનમહેનતનું ગૌરવ દર્શાવતુ પ્રમોધાત્મક લખાણુ લખેલું છે, તે ઉપયોગી નિવડ્યુ છે હાલમા નવલગ્રથાવલીનું સાગ્દોહન કરી એક ઉપર્યુક્ત પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે ખાસ કરીને "સાર્થ જોડણીકોશ" ની એમની યોજના સામાન્ય જનતાને વ્યવહારૂ અને ઉપકારક થઈ પડી છે, અને બૃહત્ ગુજરાતી કોશની તૈયારી, એમની દેખરેખ અને સૂચના મુજબ, થઈ રહી છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યની લાબા સમયની એક ઉણપને પૂરી પાડશે, એવી આપણે આશા રાખીશુ

નવી કેળવણીનો આપણા પ્રાન્તમા પ્રારભ થયો ત્યારે ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર થતા તે બહુધા મરાઠી પુસ્તકોના અનુવાદ હતા, વળી ગુજરાતીમા મધ્યાસધ સારા મરાઠી પુસ્તકોના તરજુમા થયના મળી આવશે પરતુ કોઈ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને ગુજરાતી ભાષાની ઉપાસના, સ્વમાતૃભાષાની સેવા પેઠે કરી હોય અને તે ઉત્કૃષ્ટ રીતે, તો તે શ્રીયુત દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર એકલા છે, જેઓ કાકા સાહેબના નામે આખા ગુજરાતમા જાણીતા થયલા છે એમની પહેલા રા બા ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ અમદાવાદના સ્મોલકોઝ કોર્ટના જજના હોદા પર હતા ત્યારે તેમણે 'આગમનિગમ પ્રકાશ'–એ બે પુસ્તકો ગુજરાતીમા રચ્યા હતા, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પ્રતિના એમના પક્ષપાતને લઈને સોસાઈટીના ઓનરરી સેક્રેટરી સુદ્ધા તેમને નિમવામા આવ્યા હતા

શ્રીયુત કાલેલકરની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા અપ્રતિમ છે, ગુજરાતીમા નિબધ સાહિત્ય, કવિ નર્મદાશકર પછી બહુ થોડુ વિકસ્યુ હતું, તેને પુષ્ટ અને સમૃદ્ધ કરવામા શ્રીયુત કાલેલકરનો હિસ્સો મ્હોટો તેમ સગીન માલુમ પડશે તે લેખો દરેક વિષય પર મળશે એટલું જ નહિ પણ તે વિચારપૂર્ણ અને મનનીય જણાશે જે વિષયને તેઓ સ્પર્શે છે,

તે વિચાર નિપુણતા વડે, યુક્ત દાખલા દલિલો આપી, એવો રમિક અને આકર્ષક કરી મૂકે છે કે તેનું વાચન આનદદાયક થઇ પડે છે, તેમાથી ઘણુ નવુ જાણવા વિચારવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે, વિશેષ કરીને તેની ચર્ચા-સમીક્ષા, નીતિ અને જીવનની દૃષ્ટિએ હોઈ ને, તે વધારે અસરકારક નિવડે છે

તાજેતરમા પ્રસિદ્ધ થયલી એમના નવેમ્બર મ કલિત બે લેખ સગ્રહો "જીવન વિકાસ" અને "જીવનનો આનદ" ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનુ સમર્થન ક રે, અને તે, એટલા મહત્વના અને મનનયોગ્ય છે કે પાઠશાળામા તે પાઠ્ય પુ તક તરીકે નિયત થવા જોઇએ એવુ અમારૂ મ તવ્ય છે

હિમાલયનો પ્રવાસ અને બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ એ બે પુસ્તકો એમના પ્રવાસ પ્રેમના પરિપાક છે પણ તે નિહાળવામા પ્રવાસીની ઉંડી અને વ્યાપક દૃષ્ટિ, તે પ્રદેશનુ લોકજીવન સમજવાની શક્તિ, તેમની નોંધોને વિશેષતા અર્પે છે, એકાતમય જેલજીવન નીરસ અને અકારૂ થઈ પડે પણ તેને તેઓ નિરીક્ષણ દ્વારા, અને પખીઓ સાથે મૈત્રિ સાધી, એ બધીવાસ તેઓ કેવા આનદમા વ્યતિત કરે છે, તેનુ રસિક વર્ણન 'ઓતરાતી દિવાલો'મા જડશે.

લોકજીવનના સ પર્કમા તેઓ આવેલા છે, એટલુ જ નહિ પણ લોક-સમુદાયમા તેઓ ઉછરેલા છે, લોકરુચિ અને લોકમાનસથી તેઓ પૂરા પરિચિત છે, અને પ્રજાજીવનને આનદમય અને રસિક કરવા એમણે 'લોકમાતા' અને 'જીવતા તહેવારો' જેવા ઉદ્બોધક પુસ્તકો પ્રયોજ્યા છે તે પ્રવૃત્તિ આવશ્યક હતી અને તે એમના માનસનો સરસ પરિચય કરાવે છે

એમનુ "સ્મરણયાત્રા" પુસ્તક, કાકા સાહેબની જીવનકથની સૌ કોઈ ગુજરાતી વાચે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ એ જીવન રોમાચક છે, બોધ લેવા યોગ્ય છે

હિન્દની મહાન વિભુતિઓનો સમાગમ કરતા કરતા તેઓ છેવટે મહાત્માજીના સહેવાસમા આવે છે, એમનો અમૃતોપદેશ કાકાસાહેબને સાતા આપે છે, દેશોદ્ધારનો, દેશમુક્તિનો મહાત્માજીનો માર્ગ એમને સાચો લાગે છે, ત્યારથી તેઓ ગાધીજીના પૂજક થઈ બેસે છે, અને એમની પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરવામા અને તે દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવામા મદદગાર થાય છે ગુજરાતી સાહિત્યની કાકાસાહેબે જે સેવા કરેલી છે, તે સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે. એમણે જે સાહિત્ય આપ્યુ છે, તે વિચાર-

શીલ અને ઉદ્બોધક, નીતિપોષક અને ચિત્તાકર્ષક છે દેશભરમાં એક લિપિનો વિસ્તાર કરવા અને દેશ સમસ્તની સામાન્ય ભાષા તરીકે હિન્દીનો પ્રચાર કરવા હાલમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, તે ભારતવર્ષનું ફરી ઐક્ય સાધનારી, તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ અને મહત્તાનું પુનઃસ્થાપના કરનારી થઈ પડશે, એવી રીતે એમનો વિજયધ્વજ દિગંતમાં ફરકશે

આપણા પ્રાંતમાં તત્ત્વચિંતકો ગણ્યાગાંઠ્યા છે તેમાં શ્રીયુત કિશોરલાલ મશરૂવાળા માનભર્યું સ્થાન લે છે એમનું કુટુંબ સ્વામી-નારાયણ સંપ્રદાયનું અનુયાયી, એટલે તેના સંસ્કાર એમના પર વિશેષ પડેલા અને છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિશે એક નિબંધ વાંચેલો તે પરથી એમનું તે વિષયક જ્ઞાન વિસ્તૃત અને બારીક હતું તે સમજાયું હતું એમણે તે પછી અવતારી પુરુષો રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર, સહજાનંદ સ્વામી અને ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવન ચરિત્ર આલેખ્યા છે, તે એમના સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે છે કેળવણીના વિષયમાં એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે, તે વિશે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રતિપાદન કર્યા છે, અને અત્યારના સમયે તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે એમનું "કેળવણીના પાયા" એ પુસ્તક વાંચતા તુરત ધ્યાનમાં આવશે, એમનું 'જીવન શોધન" પુસ્તક તો ભારે તત્ત્વ-ચિંતન ભર્યું છે, એવા ગંભીર વિચારોવાળું પુસ્તક ઊંડો અભ્યાસ અને મનન માગી લે છે, અને તે વાંચતા લેખકની પરામર્શ શક્તિ માટે માન ઉપજે છે

એમનો અભ્યાસ એક જ વિષયમાં મર્યાદિત નથી તેમને અનેક વિષયોમાં રસ પડે છે, જે એમના પ્રકાશનો, જેવા કે, સુવર્ણની માયા, નાણાં ચલન વિષયક સ્પષ્ટ ચર્ચા, ઊધાઈનું જીવન, જાણીતા બેલ્જીયન લેખક મેટરલિંકના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકનો તરજુમો, ગીતાંજલિ ઘાટીનું ખલીલ જિબ્રાન રચિત–ધ પ્રોફેટ–વિદાયવેળાએ, ટૉલ્સ્ટૉયના એક ઉત્તમ નાટકનો તરજુમો તિમિરમાં પ્રભા, વગેરે પરથી જણાવામાં આવશે, અને એમનું "ગીતા મન્થન' પુસ્તક અત્યંત લોકપ્રિય નિવડી, તેણે ધર્મતત્ત્વના સ્વતંત્રચિંતક તરીકે તેમને ઊંચે સ્થાને સ્થાપ્યા છે

સરકારી શાળા છોડી દેવા મહાત્માજીએ પોકાર કર્યો ત્યારે શ્રીયુત વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ પ્રોફેસરની ઉજ્જવળ કારકિર્દીને તિલાંજલિ આપી અસહકારની ચળવળમાં તેઓ ભળ્યા તે ભળ્યા, ગાંધીજીના પટ્ટ

શિષ્યોમાના તેઓ એક છે, અને તેમણે અન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે આપણા પ્રાચીન સસ્કૃત સાહિત્યનુ અવલોકન કરી, કિમતી જવાહીરસમુ કેટલુંક વિચારણીય સાહિત્ય ઉપજાવ્યુ છે, જેવુ કે, 'કથા કુસુમાજલિ' 'રાજકથા' 'રામકથા' 'દ્રૌપદીના ચીર' 'ઈશુ ચરિત્ર' 'ગોરક્ષા કલ્પતરૂ, ભારતી વગેરે, કથા કુસુમાજલિને મહાત્માજીએ 'સત્સગ ઇચ્છિનારને સારૂ બહુ ઉપયોગી કહ્યુ છે,' અને 'ભારતી' માટે ઉંચુ પ્રમાણુ પત્ર કૌ આચાર્યશ્રી આનંદશકરે આપ્યુ છે, એ સઘળુ સશોધનકાર્ય તદ્દન સુપટીથી તેઓ કરે જાય છે, અને તે સાહિત્ય અભ્યાસયોગ્ય જણાયુ છે

સગીતનો પ્રચાર ગુજરાતમા પૂર્વે બે ચાર-કુટુબોમા મર્યાદિત હતો; અને જાહેરમા ગાવુ એ હલકુ ગણાતુ, પણ મહાત્માજીનો અમદાવાદમા વસવાટ થયા પછી, સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો પ્રચાર વધતા, સગીતનો શોખ વધ્યો છે અને રેડિયો, ટોકીઝ વગેરેથી પણ તેને બહુ ઉત્તેજન મળેલું છે એ વાતાવરણ ઉભુ કરવામા સગીત શાસ્ત્રી નારાયણ મોરેશ્વર ખરેનો મુખ્ય હાથ છે આશ્રમમા દરરોજ સવાર સાજની પ્રાર્થના તેઓ સુદર સગીતથી શરૂ કરે છે અને તેની બહુ સરસ છાપ પડે છે, આશ્રમ ભજનાવલિના સગ્રાહક તેઓ છે તે ઉપરાત તેમણે લોકસગીત એ નામે ગુજરાતી ગીતોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી, સગીત લિપિ સહિત, તે ગીતસગ્રહ, સંપાદિત કર્યો છે

આપણા સગીતનો પુનરુદ્ધાર કરવામા સ્વર્ગસ્થ વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગબરે સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતુ, અને તે કાર્ય એમના પ્રિય શિષ્ય શ્રીયુત ખરેએ ચાલુ રાખ્યુ છે, એ આનદની બિના છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા અધ્યાપકોનુ વૃદ એકત્ર થયુ હતુ. તેમા પ્રો ધર્માનદ કોસબીએ બુદ્ધ અને બૌદ્ધ સાહિત્ય વિષયક ગ્રથો* લખ્યા હતા તે મનનીય માલુમ પડશે, ગુજરાતી સાહિત્યમા તે બહુ મહત્વનો ઉમેરો હતો, અને એમનુ 'આપવીતી' પુસ્તક, એક આત્મવૃત્તાત તરીકે, દરેક યુવકે, વાચવુ ઘટે છે

મહાત્માજી પર ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન વગેરે વિદેશી લેખકોના લખાણની પેઠે શ્રીયુત રાજચદ્રની પણ ઉડી અસર થયલી છે, અને તેમનુ વિચાર સાહિત્ય સુલભ કરવા, અને બૌદ્ધ સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્યનો સારી

* બુદ્ધ લીલા, બૌદ્ધ સઘનો પરિચય, ધમ્મપદ, સુત્તનિપાત, સમાધિમાર્ગ, ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મ સવદ

રીતે પરિચય કરવાનું બની શકે, એ આશયથી શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારરત્નો, શ્રી મહાવીર સ્વામીનો સંયમધર્મ, શ્રી મહાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ, ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ, ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો, સન્મતિ પ્રકરણ, જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય, વગેરે તેમજ સત્યાગ્રહ ની મીમાંસા, અપંગની પ્રતિભા, સુખમની, આર્યોના તહેવારોનો ઈતિહાસ, ઋગ્વેદી રચિત-તરજુમો, સીતાહરણ, વગેરે અન્ય પ્રકીર્ણ સાહિત્ય નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે સઘળું ઉપકારક, કિંમતી અને હિતાવહ માલુમ પડશે.

તદુપરાંત વિદ્યાપીઠ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં, તે, જેવાં કે, પ્રાકૃતિક ભૂગોળ,-શ્રીયુત પુરાણી લિખિત-પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, શ્રીયુત રામનારાયણકૃત, વ્યાપારી ભૂગોળ અને આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો, શ્રીયુત ચંદુલાલ દલાલકૃત; પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પંડિત બેચરદાસ રચિત; પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત, તે તે વિષયના અભ્યાસી માટે ઉપયોગી અને ઉપકારક છે.

આમ ગાંધીજી અને તેમના શિષ્ય-મંડળે, એમની સ્થાપિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે, ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે અને ગુજરાતી સાહિત્યને નવું બળ અને વેગ આપવામાં તે પ્રવૃત્તિ ખાસ મદદગાર થઇ પડી છે.

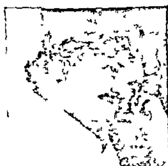
ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું પ્રાબલ્ય જામતાં, તેની સમાજ જીવન પર પણ બહોળી અસર થઇ, તેનાથી પ્રેરાઈને અને તેમાંથી પ્રોત્સાહન પામી, ગાંધીવાદને પોષનારી અને વિસ્તરનારી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓ, દેશમાં ઉદ્ભવી, જે ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમાં સહાયભૂત થઇ પડી છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, રાણપુર,-દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર,-ભાવનગર, ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર-સુરત અને પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ-નાં પ્રકાશનો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

નવા "સૌરાષ્ટ્ર" સાપ્તાહિકે જનસમુદાયમાં વ્યવસ્થિત રીતે અને પદ્ધતિસર પ્રચારકાર્ય કરવાની નવી રીતિ અખત્યાર કરી હતી, તે વિષે પાછળ કહેવાઈ ગયું છે; પ્રજાનો સાથ મેળવવા તેમજ તેને સતેજ કરવા, જે જાતનાં પુસ્તકો બહાર પાડવાના પ્રયત્નો તેણે આદર્યા હતા, તે દુરંદેશીભર્યા અને લોકમાનસની યથાર્થ સમજણવાળા હતા. તેથી એ પ્રકાશનોની લોકપ્રિયતા પુષ્કળ વધી, જનસમુદાય પર તે સંસ્થાનો ભારે લાગવગ જામ્યો હતો.

તે પ્રકાશનો બે પ્રકારનાં હતાં: (૧) જનસમાજમાં પ્રચલિત અને પ્રિય એવું લોકસાહિત્ય-લોકગીતો અને લોકકથાઓનો સંગ્રહ, પદ્ધતિસર

અને શાસ્ત્રીય ધોરણે થઈ, (તે કાર્ય પાછળ કેટલી અથડામણ પહોંચત અને જે તે લોકગીતના અનેક પાઠો મળતાં તેમાંથી યોગ્ય પાઠ પસ કરવા કેટલી મગજમારી કરવી પડતી તેની વિગતો થોડાક દિવસો પ શ્રીયુત મેઘાણીએ એમના કોપીરાઈટ ભંગના કેસ સંબંધમાં આપી હત તે પરથી તે કાર્યના પરિશ્રમનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે) અભ્યાસયુક્ત પ્રસ્તાવના સહિત, આકર્ષક રીતે રજુ થતા તે સંપાદિત પુસ્તકો, સૌરાષ્ટ્ર રસધાર, ભા. ૧ થી ૫; રઢિયાળી રાત, ભા. ૧ અને ૨; કંકાવટી, ચુંદડ બે ભાગમાં, દાદાજીની વાતો, ડોશીમાની વાતો, સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરોમ સોરઠી બહારવટીઆઓ; સોરઠી સંતો, ખૂબ વખણાયાં હતા; અને રીતે પ્રજામાં નવીન પ્રાણ રેડી, પ્રાન્તના પાછલા ઉજ્જવળ અને ગૌરવ વન્તા ઈતિહાસમાં તેને રસ લેતી અને જાગ્રત કરી હતી; અને જનસમુદાયને વર્તમાન યુગ સાથેનો સંપર્ક વધે અને સ્વદેશ માટે મમત્વ બંધાય ઉદ્દેશથી જાણીતા દેશનેતાઓનાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો અને સ્વાતંત્ર્ય મ ઝઝુમતી પ્રજાઓના પ્રોત્સાહક ઈતિહાસ ગ્રંથો, દાખલા તરીકે, ઝંડાધારી સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ, હંગરીનો તારણહાર, નરવીર લાલાજી, રાણા પ્રતા એશિયાનું કલંક, મરણિયું આયર્લેન્ડ, કુરબાનીની કથાઓ, મિસરન મુક્તિસંગ્રામ વગેરે યોજ્યાં હતા; અને તે પ્રયાસ ફતેહમંદ નિવડ્યો હતો

તેનું કારણ એ સાહિત્ય પ્રાણવંત અને જવલંત, રસપ્રદ અને પ્રબોધ બળપ્રેરક હતું, અને તે ઘણુંખરૂ એકજ વ્યક્તિના પ્રયોજન અને પ્રયાસ પરિણામ હતું. એ વ્યક્તિ બીજું કોઈ નહિ પણ વર્તમાન સાહિત્ય માનભર્યું અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણી છે. એ ભા કલકત્તાના એલ્યુમીનીયમના કારખાનામાં, દેશથી છેક દૂર, નોકરી કરત

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

હતા તેમને આપણા પ્રાન્તમાં પાછા ખેંચી આણી, તેમની બુદ્ધિશક્તિને, વાંચન અને અભ્યાસને, અનુકૂળ અને પસંદ પડે એવું, લેખનકાર્ય સોંપી, શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠે, સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય સ્થાપીને સમાજ સેવકોની એક ટુકડી ઉભી કરેલી હતી, તેમ શ્રીયુત મેઘાણીને સૌરાષ્ટ્રના તંત્રીમંડળમાં નીમી, પરોક્ષ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા કરી હતી, એમ કહેવામાં અમે લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

આપણું પ્રાચીન લોક સાહિત્ય એકત્ર કરી સંગ્રહવા પૂર્વે વિદેશી વિદ્વાનોએ અપીલ કરી હતી અને સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામે તે દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતા; પણ તે લોક સાહિત્ય ધોરણપૂર્વક સંગ્રહી, તેનું શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદન કરી, ખપપુરતા ટિપ્પણ અને માર્ગદર્શક ઉપોદ્‌ઘાત સહિત, સુંદર સ્વરૂપમાં, જૂદે જૂદે નામે, જેમકે રસધાર, ચુંદડી, કંકાવટી, રઢિયાળી રાત, ગીત કથાઓ વગેરે, પ્રજાને ભેટ ધરવાનો યશ શ્રીયુત મેઘાણીએ મેળવ્યો છે, અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમને અર્પવામાં આવ્યો એથી એમના તે કાર્યની ઉચિત કદર થઇ હતી.

એક બાહોશ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે શ્રીયુત મેઘાણીએ બહોળી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે અને એમની તેજસ્વી કલમ ધારી અસર ઉપજાવી શકે છે, તે આપણે એમની નવલિકાઓ, જેમાં સમાજના સળગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામા આવેલી છે,—તે વાંચતા અનુભવીએ છીએ. તે વાર્તાઓનો અંતર્ગત હેતુ, તે પાછળનું ઉચ્ચ ધ્યેય, પ્રેરક બળો સમાન હોઇને, તે વસ્તુ અકારી થઈ પડતી નથી, ઉલટું તે હમદર્દી પેદા કરે છે.

એ દૃષ્ટિએ એમની કવિતા પણ વાસ્તવદર્શી હોવા છતાં, ભાવ અને કલ્પનાભરી, નવીન અને મનોરમ મનોરથો રચતી; મેધાના ચમકારસમી, પ્રસંગોપાત્ પ્રકાશતી, રોજના અનુભવોને કલ્પનાના રંગો વડે ચિતરી, રમુજ ઉપજાવતી, આબાલવૃદ્ધ સૌનું મન રંજિત કરતી, આનંદદાયક થઇ પડે છે; અને તે કવિતા બહોળો લોકાદર પામી છે.

તેમાં પણ એ કાવ્યો કવિના મધુરા અને સુરીલા કંઠે, બુલંદ અવાજે ગાતાં સાંભળવાં એ એક જીવનભરની મોજ છે; એ એક જીવનનો મીઠો પ્રસંગ છે.

પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિથી અસંતોષ પામી, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી-ભવને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના અખતરાઓ અજમાવ્યા છે.

એક વખતે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયું હતું; તે પહેલાં મુંબાઈ યુનિવરસિટી સાથેનો સંબંધ, તેનો ધ્યેય પસંદ ન પડવાથી, તેણે છોડ્યો હતો.

બાલમંદિરની સ્થાપના કરી અને જૂદાં જૂદાં અધ્યાપન મંદિરોની શરૂઆત કરી આપણા પ્રાન્તની કેળવણીમાં તે સંસ્થાએ નવીન દૈવત આણ્યુ છે અને પ્રગતિમાન વિચાર વાતાવરણ પેદા કર્યું છે.

તે પૈકીની એક પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિ સન ૧૯૨૬ માં તેના તરફથી પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના થઇ તે હતી.

આપણે અહિ તે પહેલા કેળવણી વિષયક સાહિત્ય તેમજ બાળસાહિત્ય પ્રમાણમા નહિ જેવું હતું અને જે મળી આવતું તે ઘણુંખરૂં શુષ્ક હોઈને અનાકર્ષક થઈ પડ્યુ હતું.

આપણા સાહિત્યમાં આ જે ખામીઓ હતી તે દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરે નવીન પ્રકારનું અને જૂદી જૂદી કક્ષાનુ વાચન સાહિત્ય, શિક્ષકો માટે, બાળકો માટે, માબાપો માટે તેમ પાઠય પુસ્તકો યોજીને,–પ્રકટ કરી, દૂર કરી છે અને તે પુસ્તકોનું વાચન માહિતીપૂર્ણ, ઉપયોગી અને રસિક થઈ પડે છે.

બાળમંદિર એ દક્ષિણામૂર્તિ મંદિરની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે અને આખા પ્રાન્તમાં તેની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે; એ સંસ્થાનું કાર્ય આટલું સુંદર અને સફળ, આકર્ષક અને લોકપ્રિય બન્યું છે, તેનું સઘળું માન શ્રીયુત ગિજુભાઈ ભગવાનજી બંધેકાને ઘટે છે. એમના હાથે ગુજરાતના બાળકોને નવ સંસ્કાર અને નવજીવન પામવાનું નિર્માણ થયું ન હોય એમ શ્રીયુત ગીજુભાઈ વકીલાતનો કમાણીનો ધંધો છોડી, કેળવણીના પવિત્ર અને નિર્દોષ વાતાવરણમાં જીવન વ્યતીત કરવા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનમાં એક આજીવન સભ્ય તરીકે દાખલ થયા હતા. અમે તો એમાં પ્રભુનો અદૃશ્ય હાથ જ જોઈએ છીએ.

એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયલું બાળ સાહિત્ય મુખ્યત્વે શ્રીયુત ગિજુભાઈએ યોજેલું અને લખેલું છે. બાળકો માટેનો એમનો પ્રેમ અથાગ છે; બાળકો માટે તેઓ જે અપીલ કરે છે તે બહુ અસરકારક નિવડે છે; બાળકો પ્રત્યે કેમ વર્તવું અને તેમને કેવી રીતે શિખવવું એ વિષે એમના વિચારો ઘણાને ક્રાન્તિકારી લાગશે પણ તે વિચારો મહત્વના અને મનન યોગ્ય છે; અને એમની પ્રેરણાથી આખાય પ્રાંતમાં નવાં નવાં બાળમંદિરો સ્થપાયે જાય છે, તેનું સુંદર પરિણામ થોડાં વર્ષોમાં આવશે એ

વિષે અમને પૂરી શ્રદ્ધા છે. આવું કાર્ય કદિ અફળ જતું નથી. તે પ્રવૃત્તિ ક્ષિપાડી લેવા બદલ શ્રીયુત ગિજુભાઈને, ખચિત, ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકા

બાળકોના મંવિધાતાનું બિરુદ તેમને અપાયું છે તે બરોબર છે, તેમનું યોગ્ય સન્માન કરવા, એમના નિવૃત્તિ કાળે, જે પ્રબંધ થઈ રહ્યો છે તેના તેઓ પૂરેપૂરા પાત્ર છે; બાળકોનો સાચો પ્રેમ શ્રીયુત ગિજુભાઈએ સંપાદન કર્યો છે; એમાં જ એમના કાર્યની મહત્તા રહેલી છે; એ જ એમનું મ્હોટું સન્માન અને ઈનામ છે.

બાળ કેળવણી પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાતાં અને બાળ સાહિત્ય માટે ચાલુ માગણી ઉદ્દભવતાં ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનારા અને તે ખાતર જેલ સુદ્ધાં વધાવી લીનેલી તે, શ્રીયુત નટવરલાલ વીમાવાળાએ સુરતમાં ગાંડિવ પ્રેસ સ્થાપી બાળ સાહિત્યના વિષયમાં ઉંડો વિચાર કરી, કલ્પના અને નજર દોડાવી, નવીન ભાત પાડતું, બાળ સાહિત્યનું પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધર્યું અને તે ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ છાપ પાડેલી છે, તે પ્રશંસાપાત્ર છે.

તે પુસ્તકોના વિષયની પસંદગી બાળમાનસને આકર્ષે અને આનંદ આપે એ જાતની હતી અને તેનું નિરુપણ, સરલ અને સુબોધક લેખન શૈલીમાં, બંધબેસતાં ચિત્રો સહિત, મનોરંજક થઈ પડતું; વિશેષમાં, તેનો દેખાવ, રૂપરંગ અને છાપકામ, સુશોભિત, રંગબેરંગી અને કલામય હોઈને, તે પ્રતિ સૌનું ધ્યાન ખેંચાતું અને તે પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનું મન થતું હતું.

તે ધોરણનું ત્યારબાદ જૂદી જૂદી રીતે અનુકરણ થઈ બાલ સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે; તે પ્રકાશનોમાં 'બાલજીવન' ના સંપાદક શ્રી. રમણલાલની અશોક બાલ પુસ્તકમાળા, શ્રીયુત નાગરદાસ પટેલ રચિત બાલ પુસ્તકો, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય સ્થાપિત બાલગ્રંથાવલિ, શ્રીયુત ધીરજલાલ શાહ પ્રયોજિત વિદ્યાર્થી વાચનમાળા અને ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટી તરફથી પ્રકટ થયલી કિશોર વાચનમાળા વગેરે ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે અને તેમાં વિવિધતા અને નવીનતા આવી, બાલ સાહિત્ય પુષ્કળ સમૃદ્ધ થવા પામ્યું છે.

તદનુસાર પ્રવર્તમાન વિચાર પ્રવાહને ગતિ અને બળ આપવા, જે પ્રશ્નો સમાજમાં પ્રધાનપણે ચર્ચાઈ રહ્યા હતા, તે વિષે ઉપયુક્ત વાચન સાહિત્ય પૂરૂં પાડવા, તેમાં જનતાને રસ લેતી કરી, લોકરૂચિને યોગ્ય વલણ આપવા, અને ઉત્તેજવા 'પ્રસ્થાન કાર્યાલય'ની પ્રવૃત્તિ, વાચક અને સાહિત્ય ઉભયની દૃષ્ટિએ, ઉપકારક અને મહત્વની હતી.

'પ્રસ્થાન કાર્યાલય' ના સંસ્થાપક શ્રીયુત રણછોડજી દેશુભાઈ મીસ્ત્રી ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો પાક છે; વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકોના તેઓ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય હતા; તેમ સ્નાતક વર્ગમાં પ્રિય થઈ પડેલા હતા. વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા પછી, પુસ્તક પ્રકાશનનો ધંધો શરૂ કર્યો, તે કાર્યમાં ઉપર્યુક્ત મંડળી તેમને બહુ મદદગાર થઈ હતી.

'પ્રસ્થાન' માસિકના તંત્રીઓ તરીકે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બે જાણીતા ગુજરાતી અધ્યાપકો શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક અને શ્રીયુત રસિકલાલ પરિખની ઑનરરી સેવા મેળવી શક્યા હતા; તેવી રીતે એમણે ઉપાડેલી અન્ય સાહિત્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓમાં એમને લેખક મિત્રોનો બહોળો સાથ મળ્યો હતો.

એ પ્રકાશનો એક જ પ્રકારના વાચક વર્ગ માટે યોજાયા નહોતા; પણ જૂદી જૂદી અભિરૂચિને સંતોષે એવી રીતે તેની વહેંચણી અને ગોઠવણ રખાયાં હતાં.

'સરસ્વતી ગ્રંથમાળા'ની યોજના લોકોને શિષ્ટ અને જ્ઞાનબોધક સાહિત્ય તદ્દન સસ્તી કિંમતે પૂરૂં પાડવાની હતી; ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા, તે વિચારોનો પ્રચાર કરવા, શ્રીયુત રણછોડભાઈએ 'દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાન પ્રચારમાળા' નામે ન્હાની દશ ચોપડીઓ (૧) વીરની હાકલ, (૨) ધર્મયુદ્ધનું રહસ્ય, (૩) તપસ્વીનાં તાતાં તીર, (૪) પરદેશી કાગળ, (૫) જનતો

દત, (૬) અત્યાનાચ, (૭) લશ્કરી ખર્ચ, (૮) દુનિયામણ, (૯) દારૂથી થતો વિનાશ, (૧૦) વીરની હાકલ ભા. ૧,. સમયસર બહાર પાડી હતી; જગતની બે મહાન વિભૂતિઓ ટોલ્સ્ટોય અને ટાગોરની કૃતિઓ ગુજરાતી જનતાને સુલભ કરવાનો એમણે અભિલાષ સેવ્યો છે, તેમ બૃહદ્ ગ્રંથમાળાનુ પ્રકાશન અને પ્રકીર્ણ ગ્રથોની પ્રસિદ્ધિ જેમ વિવિધોપયોગી તેમ રસિક, ઉદ્બોધક તેમ વિચારણીય જણાઈ છે. તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય બેશક નમૃદ્ધ થયુ છે અને આપણે એમને 'ગુજરાતના નેશન' ની ઉપમા આપીએ તો તે સાર્થક્ય માલુમ પડશે.

ટાગોર ટોલ્સ્ટોયના પુસ્તકોની પેઠે શરદચંદ્રની નવલકથાઓના ગુજરાતીમા તરજુમા કરાવવા ગુર્જર ગ્રથરત્ન કાર્યાલયે આદરેલી પ્રવૃત્તિ આવકારદાયક છે, તેમજ શ્રીયુત અંબાલાલ પુરાણીએ બાબુ અરવિંદ ઘોષની ઘણી ખરી કૃતિઓ ગુજરાતીમા ઉતારી જે કિંમતી સાહિત્ય સેવા કરેલી છે તે બદલ તેમને હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે.

દેશભરમાં નવજીવનનો સચાર થયો અને ગાધીજીએ પ્રજાજીવનમાં પરિવર્તન આણ્યુ તેના પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ અનેક રીતે અને મ્હોટા પ્રમાણમા થવા પામી છે, સાહિત્યના જૂદા જૂદા ક્ષેત્રોમા નવીનતા અને વિવિધતાની સાથે સારી પ્રગતિ થયલી છે, અને લેખકોની સખ્યા પણ ખૂબ વધેલી છે, અને દરેક જાણીતા લેખકની કૃતિઓની સમાલોચના કરવા જતા એક મ્હોટું પુસ્તક થવા જાય; તેમ છતા તે વિષયને પૂરતો સતોષ અપાય નહિ વાસ્તે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કયા બળો વડે થવા પામી, તેના પોષક અને પૂરક તત્ત્વો કયા હતાં, તેનો નિર્દેશ કરવા પુરતી પ્રસ્તુત પ્રકરણની મર્યાદા બાંધી હતી; અને ધાર્યા કરતા તે પ્રકરણ બહુ લાંબુ થયુ છે એટલે જે અગ્રગણ્ય લેખકો, જેમની કૃતિઓ સરસ ગણાઈ લોકપ્રિય નિવડેલી છે અને બહોળી પ્રશંસા પામેલી છે, તેમના કીર્તિવંત નામો, જેમકે સામાજિક નવલકથામા શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઇ, ટુકી વાર્તાના આલેખનમા શ્રીયુત 'ધુમકેતુ', ઈતિહાસ લેખક તરીકે શ્રીયુત રત્નમણિરાવ, નાટકકાર તરીકે શ્રીયુત ચદ્રવદન મહેતા અને શ્રીયુત બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, અને નવયુગના કવિ તરીકે, શ્રીયુત 'સુન્દરમ્' નો માત્ર નિર્દેશ કરી સતોષ માન્યો છે.

અતમા આપણા પ્રાન્તની બે બહોળી અને જાણીતી સાહિત્ય સસ્થાઓ, ગુજરાતી પ્રજાજીવનના બે મુખ્ય કેન્દ્રો, મુબાઈ અને અમદા-

વાદ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે છેડા રોકી લેતી, એક જ પરોપકારી પુરુષના નામ સાથે સંકળાયલી, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ આ ગાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્ટ કરવામાં અને તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં જે મહત્વનો ફાળો આપેલો છે તેની નોંધ કરીશું.

સન ૧૮૬૫ માં શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપના થઈ હતી, અને તેના તરફથી સન ૧૮૬૯ માં ફાર્બસરચિત રાસમાળાનો ગુજરાતી તરજુમો બે ભાગમાં રૂ ૧૩૦૦૦) ના ખર્ચે, બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. તે પછી સંજોગવસાત્ તેની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી અને તેનો કાયમ નિધિ રૂ એક લાખની રકમે પહોંચતા તેનું કામકાજ સન ૧૯૧૩ માં ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું.

તે સભાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે જણાવાયા છે —

"(૧) (અ) સભાનો હેતુ, પ્રથમ ગુજરાતને લગતા કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલા સર્વ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમાંના જે પુસ્તકો મુદ્રિત સ્વરૂપમાં સંરક્ષણ કરવા યોગ્ય લાગે તેવાં હોય તે પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરાવવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા, એ છે.

(આ) બીજા વધુ હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે —

(૨) અનુકૂળતા આવે તેમ અંગ્રેજી અને બીજી ભાષાઓમાંના ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સંપાદન કરવા, અને

(૩) ગુજરાતી ભાષાના સ્વતંત્ર પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપવું.

ત્યારબાદ સન ૧૯૧૬ માં વ્યવસ્થાપક મંડળે તેના હેતુમાં બે વિશેષ નિયમો ઉમેર્યાં હતા —

(૨) વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાદિક ગ્રન્થોને પણ ઉત્તેજન આપવું.

(૩) અંગ્રેજી ઉપરાન્ત અન્ય ભાષાના ગ્રંથોના પણ ભાષાંતર કરાવવા."*

સભાએ શરૂઆતમાં ગુજરાતીમાં તરજુમો કરાવવા જેવા કેટલાક ગ્રંથો પસંદ કરી, તે બદલ માત્ર પારિતોષિક આપી, તેના પ્રકાશનની જવાબદારી તેના ભાષાન્તરકર્તા પર નાખી, તેનું કાર્ય આરંભ્યું હતું, તે યોજનાનુસાર નીચેના ચાર પુસ્તકો પ્રકટ થયા હતા.

(૧) મેટરલિંકના નિબંધો—ભાષાંતરકર્તા, શ્રીયુત ધનસુખલાલ મહેતા,
(૧) વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મનો ઈતિહાસ—ડૉ રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના

* ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો વૃત્તાન્ત પૃ ૪

ગ્રંથના આધારે-સુધારાવધારા સહિત, મયોજક, શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, (૦) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા-ભાષાન્તરકર્તા, શ્રીયુત પ્રેમશંકર નારણજી દવે; અને (૪) લોર્ડ મોર્લિ કૃત On Compromise સત્યાગ્રહની મીમાંસા-તરજુમો કરનાર શ્રીયુત મહાદેવભાઈ દેસાઈ; તદુપરાંત કવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર, કાઠિયાવાડનું કહસ્ય સાહિત્ય ભા. ૧ અને ૨., અભિમન્યુ આખ્યાન જનતાપી રચિત; અને સંયુક્તાખ્યાનના લેખકોને તેના પ્રકાશનમા આર્થિક સહાયતા આપી હતી.

પણ એ વ્યવસ્થા તેના કાર્યકર્તાઓને સંતોષકારક માલુમ પડી નહિ -તેથી તે પછી સભાએ જે તે પુસ્તકો પોતાના તરફથી લખાવી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય ગ્રંથો ફોર્બસ સભાએ પ્રસિદ્ધ કયા છે તેની યાદી પાછળ અપાઈ છે.

ઈતિહાસ વિભાગમાં નીચેના પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છેઃ—

(૧) પ્રબન્ધચિંતામણિ-સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો-સંપાદક અને ભાષાંતરકર્તા શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી.

(૨) ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ-સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો-સંપાદક અને ભાષાંતરકર્તા પ્રો. હીરાલાલ કાપડીઆ.

(૩) ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો ભા. ૧ અને ભા. ૨. સંપાદક શ્રીયુત જી. વી આચાર્ય.

(૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો સંપાદક શ્રીયુત નર્મદાશંકર દ્વિવેદી, અને

(૫) ગત્યરંગ ભા. ૨-જગતનો ઈતિહાસ-કવિ નર્મદાશંકર રચિત.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના વિષયમા દી બા. નર્મદાશંકર મહેતા રચિત શાક્ત સંપ્રદાય અને સ્વર્ગસ્થ માનશંકર પ્રયોજિત, અદ્વૈતવાદ એ બે પુસ્તકો છે; અને 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય' વિષે મહૂમ નરસિંરાવનાં વિલ્સન ફાઇલોલૉજીકલ વ્યાખ્યાનોનો પહેલો ભાગ એક મૂલ્યવાન અને મહત્વનું પ્રકાશન છે

વિજ્ઞાન વિભાગમાં સભાએ સારી પ્રગતિ કરી છે (૧) જીવન અને ઉત્ક્રાન્તિ, લેખક શ્રીયુત ભીમભાઈ લાલભાઈ, (૨) હવામાન-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની હવામાનની સ્થિતિ; (૩) પૃથ્વીનો ઈતિહાસ' લેખક

શ્રીયુત યશવંત ગુલાબભાઈ નાયક; (૪) ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળ વિજ્ઞાન-લેખક શ્રીયુત ભોગીલાલ ગિ. મહેતા, અને (૫) બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા, જેમાં ગુજરાતના શિક્કાઓ વિષે, 'ડારવિન મત અને તેનું હાલનું સ્વરૂપ' એ વિષે એ વ્યાખ્યાનો સંગ્રહાયલાં છે; અને તે સર્વ પ્રકાશનો એક વા બીજી રીતે ઉપકારક છે; અને સભાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક અને સહાયક છે, એમ કહેવું પડશે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઉદ્‌ભવ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્‌ગમ સાથે જોડાયલો છે; આપણા પ્રાન્તની તે જુનામાં જુની સાહિત્ય સંસ્થા છે; સન ૧૮૪૮ માં એલેકઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસે તેની સ્થાપના કરી હતી, અને સન ૧૮૫૪ માં તેના સંસ્થાપક ફાર્બસની ઇચ્છાને માન આપી કવીશ્વર દલપતરામે અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ દાખવી સોસાઇટીનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું તે પછી સોસાઈટીની કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા ઉત્તરોત્તર વધતાં ચાલ્યાં છે; સોસાઈટીના એ લાંબા ઈતિહાસમાં આપણને ઉતરવાની જરૂર નથી; જીજ્ઞાસુને તે વિષે સવિસ્તર અને આધારભૂત માહિતી 'સોસાઈટીનો ઈતિહાસ' ત્રણ વિભાગમાં એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાંથી પ્રાપ્ત થશે. આપણે તો છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં સોસાઈટીએ ગુજરાતી સાહિત્યની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈને, ચાલુ વિચાર પ્રવાહ અને વાતાવરણથી રંગાઈ તેમ પ્રોત્સાહન પામીને અને સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસ માટે આવશ્યક એવી સાધન સામગ્રી, સંગ્રહી અને સંકલિત કરી, સુંદર ભૂમિકા તૈયાર કરી છે, તેની વિગતો વિભાગવાર ગોઠવીને, રજુ કરીશું; જેથી તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અને સહેલાઈથી તે સાહિત્ય પ્રગતિ જોઈ શકાય; અને તેની ઉપયોગિતા લક્ષમાં આવી તેની મહત્તાનું યથાર્થ રીતે મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

લગભગ ૧૯૦ પુસ્તકો ન્હાનાં મ્હોટાં આ ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને તે દરેકની કોઈને કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુથી ઉપયોગિતા માલુમ પડશે; પણ તે સમગ્ર નામાવલિ આપતાં બહુ વિસ્તાર થઈ જાય અને પાનાનો સંકોચ છેજ, તેમ તેની વિસ્તૃત હકીકત આપતાં અમારા ઉપર પક્ષપાતનો, અને આત્મશ્લાઘાનો દોષ, કદાચ આરોપાય, એટલે ફક્ત વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ અને સાહિત્ય પ્રકાશનોની નોંધ કરીશું. તે ઉપરથી સોસાઇટીના પ્રકાશનોના ધોરણનો અને સાહિત્યની અને સામાન્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા અને જરૂરિયાતનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

પ્રથમ વિજ્ઞાન વિભાગ લઈએ.—

વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો પર એક એક જુદું અને સ્વતંત્ર પુસ્તક, તે વિષે સામાન્ય માહિતી મેળવવાનું સુગમ થઈ પડે અને એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શાળામાં અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી, સોસાઈટીએ વિજ્ઞાન ગ્રંથમાળાની યોજના ઉપાડી હતી, તદનુસાર આજપર્યંત નીચે મુજબ પુસ્તકો છપાયા છેઃ—

(૧) ખગોળવિદ્યા, શ્રીયુત આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, (૨) રસાયનશાસ્ત્ર, અને (૩) શારીરવિદ્યા, શ્રી. ગંગાશંકર મ વૈષ્ણવ, (૪) માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા, (૫) ભૂસ્તરવિજ્ઞાન, બે ભાગમાં, શ્રી ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરી, (૬) સૌન્દર્ય અને લલિતકળા, અનુવાદક-શ્રી નાકરલાલ યાજ્ઞિક, (૭) સૌન્દર્યતત્વ, અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે, (૮) હિન્દુ રસાયન શાસ્ત્રનો ઈતિહાસ, ડૉ પી. સી. રેના પુસ્તકનો સાર, શ્રીયુત પર્જન્યરાય મેઢ, (૯) સહકાર પ્રવૃત્તિ, અનુવાદક-શ્રી. નટવરલાલ ભગવતી, (૧૦) આરોગ્યશાસ્ત્ર-ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈ, (૧૧) વનસ્પતિશાસ્ત્ર, આર્થિક દૃષ્ટિએ, વૉટસ્‌ના પુસ્તકના આધારે, અનુવાદક-શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણી, (૧૨) આહારશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, શ્રીયુત જોગલેકર અને શ્રીયુત મ ત, (૧૩) વિજ્ઞાનવિચાર (પ્રવેશિકા) શ્રી. પોપટલાલ શાહ, (૧૪) નીતિશાસ્ત્ર, અનુવાદક શ્રી. પ્રહ્લાદભાઈ આનન્દશંકર ધ્રુવ, (૧૫) જંતુશાસ્ત્ર ડૉ બાલકૃષ્ણ પાઠક (પ્રેસમાં છે), (૧૬) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા-લોકોપયોગી-વાયરલેસ, રેડીયો અને ટેલિવિઝન, વ્યાખ્યાતા ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ, (૧૭) ન. ૨. મનોજાતંત્ર અને ચિત્તશક્તિ શ્રીયુત શ્રીયુત પ્રાણજીવન પાઠક, (૧૮) ન. ૩ ગુજરાતની વનસ્પતિ, શ્રીયુત, બાપાલાલ વૈદ્ય, (૧૯) ન. ૪ સૂર્ય અને ગ્રહમંડળ, નભો મંડળ અને પરિમિત વિશ્વ, શ્રીયુત વિજયલાલ ધ્રુવ, તેમજ હુન્નર ઉદ્યોગના પુસ્તકો જેવા કે, (૨૦) ફળનો બગીચો, શ્રીયુત મગનલાલ ગજ્જર, (૨૧) ખાંડ બનાવવાની રીત, શ્રીયુત કુબેરાય અંજારિયા, (૨૨) રંગવાની કળા, શ્રીયુત નારીગરા, (૨૩) સુથારી કામનું શિક્ષણ, શ્રી સુખા, (૨૪) લિંબુ અને તેની જાતના ફળોનો ઉદ્યોગ, શ્રી. મગનલાલ ગજ્જર.

ઈતિહાસ વિભાગના પુસ્તકો પણ સર્વદેશી અને અભ્યાસ યોગ્ય જણાશે —

(૧) મિરાતે સિકંદરી-અનુવાદક શ્રીયુત આત્મારામ દિવાનજી, (૨) મિરાતે અહમદી વો. ૨, ૪ ખંડ મા-ભાષાંતરકર્તા દી. બા કૃષ્ણલાલ

મોહનલાલ ઝવેરી, (૩) જગતનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ, એચ. જી. વેલ્સના ન્હાના પુસ્તકનો તરજુમો–શ્રીયુત રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ, (૪) પ્રાચીન જગત–શ્રીયુત મૂળશંકર ભટ્ટ, (૫) બ્રિટિશ રિયાસત–સરદેસાઈ કૃત–અનુવાદક શ્રીયુત ચંપકલાલ મહેતા, (૬) મુસલમાની રિયાસત–બે ભાગમાં સરદેસાઈ કૃત–અનુવાદક શ્રીયુત સૂર્યશંકર દેવાશ્રયી, (૭) મરાઠી રિયાસત, સરદેસાઈ કૃત–અનુવાદક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા, (૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ–રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાકૃત પુસ્તકનો તરજુમો–શ્રીયુત જયંતિલાલ આચાર્ય, (૯) હિન્દુ રાજ્ય-વ્યવસ્થા–પ્રો. જયસ્વાલ રચિત Hindu Polity નો તરજુમો, શ્રીયુત ચંપકલાલ મહેતા, (૧૦) પ્રાચીન હિન્દમાં સંઘજીવન Corporate life in Ancient India નો તરજુમો–શ્રી. ભરતરામ મહેતા, (૧૨) સ્મીથકૃત હિન્દનો પ્રાચીન ઈતિહાસ–બે ભાગમાં, તરજુમો કરનાર શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણી, (૧૩) હિન્દ સામ્રાજ્ય–ઈમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર વો. ૪ નો તરજુમો–શ્રીયુત દુર્લભજી વેદ, (૧૪) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઈતિહાસ–બે ભાગમાં–રમેશચંદ્ર દત્તના બે પુસ્તકનો અનુવાદ–સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, (૧૫) રોમનો ઈતિહાસ–શ્રી. આત્મારામ દિવાનજી, (૧૬) યુરોપની પ્રજાના આચરણનો ઈતિહાસ–History of European morals નો અનુવાદ, પ્રો. નરભેશંકર દવે, (૧૭) યુરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો ઈતિહાસ લેકી કૃત History of Rationalism in Europe નો અનુવાદ, પ્રો. દુર્ગાશંકર રાવળ, (૧૮) વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઈતિહાસ, બેરીકૃત પુસ્તકનો તરજુમો–શ્રીયુત ખુશવદન ઠાકોર, (૧૯) યુરોપમાં સુધારાનો ઈતિહાસ ગીઝોકૃત History of European Civilization Vol. I તરજુમો કરનાર પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, (૨૦) સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન–શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી, (૨૧) એશિયાઈ હુણો દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, (૨૨) હિન્દી તત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ–બે ભાગમાં–દી. બા. નર્મદાશંકર મહેતા, (૨૩) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન–ત્રણ ભાગમાં–શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ, (૨૪) મધ્યકાલીન રાજપુત યુગનો ઈતિહાસ–શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, (૨૫) ઈંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણ–શ્રી. છોટાભાઈ પટેલ.

છેલ્લે સાહિત્ય ગ્રંથો જોઈએ.–સામાન્ય જ્ઞાન, અભ્યાસ અને રેફરન્સની દૃષ્ટિએ.

(૧) માહીના સાહિત્યનો ઈતિહાસ, શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી રચિત, (૨) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો; (૩) ગુજરાતી

સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો-દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી; (૪) અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-વ્યાખ્યાતા, અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ પાઠક; (૫) બંગાળી સાહિત્યનો ઈતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર દવે; (૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઈતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત કીસનસિંહ ચાવડા; (૭) આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ-સંપાદક પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર; (૮) ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ-સંપાદક શ્રીયુત હિંમતલાલ અંજારિયા; (૯) કવિતા ને સાહિત્ય-ચાર વોલ્યુમમાં-સર રમણભાઈના લેખોનો સંગ્રહ; (૧૦) મનોમુકર બે ભાગ-સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવના લેખોના સંગ્રહ અને (૧૧) અભિનયકળા-એજન (૧૨) પુરાણ વિવેચન, શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી; (૧૩) મહાભારતની સમાલોચના-તરજુમો શ્રીયુત મોહનલાલ દવે; (૧૪) લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો-બે ભાગમાં, શ્રીયુત મોહનલાલ દવે (૧૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો ઈતિહાસ-ત્રણ વિભાગમાં, લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ; (૧૬) કવિવર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની સૂચી, સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રી. હીરાલાલ પારેખ; (૧૭) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧ થી ૮, સંપાદક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ, (૧૮) ગુજરાતી કોશ આઠ ભાગમાં-સંપાદક શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ; (૧૯) ગુજરાતી, ફારસી, અરબ્બી શબ્દોનો કોશ, સંપાદક મી. અમીરમીયાં હમદુમીયાં (૨૦) પારિભાષિક કોશ, ત્રણ ખંડમાં-સંપાદક શ્રીયુત વિશ્વનાથ ભટ્ટ, (૨૧) ભૌગોલિક કોશ-ખંડ ૧, સંપાદક શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૨) પૌરાણિક કથા કોશ-પાંચ ભાગમાં, સંપાદક શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૩) દાર્શનિક કોશ ખંડ ૧ શ્રી. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

એ સિવાય પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથોનું પદ્ધતિસર સંપાદન થઈ જે પુસ્તકો છપાયાં છે, તેનાં નામો પ્રકરણના આરંભમાં દર્શાવ્યાં છે.

તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિ સહાયકર્તા થયલી છે; અને તેનો ફાળો જેમ મ્હોટો તેમ કિંમતી છે.

આપણા પ્રાંતની સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ પરસ્પર સહકાર સાધી એકસાથે મળી, વિચારપૂર્વક એકાદ મુદ્દતબંધી કાર્યક્રમ યોજે અથવા તો સાહિત્યના વિધ વિધ પ્રકારોમાંથી અમુક વિષયોને પસંદ કરી, તેની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રયાસ કરે, તેને પોતાની પ્રવૃત્તિનું વર્તુલ સ્થાપે, તો ગુજરાતી સાહિત્યમાંની ખામીઓ સત્વર દૂર થવા પામી, તેનો વિકાસ બહોળો અને જલદી સધાય!

પ્રકરણ ૯

જગતનો એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ

"અને સં ૧૯૭૦ મા એક ચિરસ્મરણીય બનાવ બન્યો દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઉઘાડે પગે, દેશી ઢબના લુગડા પહેરી એક મુસાફર મુંબાઈ બંદરે ઉતર્યો નવઆર્યાવર્તે પરસંસ્કારની રાખ ખંખેરી નાખી હતી ભઠ્ઠીમા અગ્નિ તપતો હતો બધા સાંસ્કારિક બળોની આંચ ધગતી હતી. એ આંચ ભેગી થઈ ગઈ–જ્વાલા થઈ આ નવો ઉતારુ તે જ્વાલાની મૂર્તિ બની રહ્યો, ગુજરાત ગાંધીજીનું થયું

ગાંધીજી એક માણસ નથી, પણ અનેક સંસ્થાઓનો સમૂહ છે, ભાવનાઓનો સમુચ્ચય છે, સાંસ્કારિક બળનું કેન્દ્રસ્થાન છે, સંસ્કૃતિકાર છે એ વર્તમાન કાળના નથી, એમનામા ભૂતકાળની મહત્તા, ને ભાવિની ભવ્યતા છે એમને પગલે નવ–આર્યાવર્તે સ્વસંસ્કારનું સંરક્ષણ છોડી દીધું–પણ–સંસ્કારના પાઠ સૃષ્ટિને પઢાવવા માંડયા "*

આશરે પંદરેક વર્ષો પર જાણીતા ખ્રિસ્તિ વિશ્વ ઉપદેશક ડૉ સ્ટેન્લી જોન્સે સુરતમા નગીનચંદ હૉલમા 'ઇસસ ક્રાઈસ્ટ–એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ' એ શીર્ષક હેઠળ એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું

તે દિવસો અસહકારની હિલચાલના હતા ગાંધીજીના વિચારે અને એમની અહિંસામય, શાન્તિભરી અને કાયદાપૂર્વકની લડતે પ્રજાને નિર્ભય અને જાગૃત કરી મૂકી હતી એમનો મહામૂલો મંત્ર માત્ર એ હતો કે જો એમના સિદ્ધાન્તોનું, એમની આજ્ઞાનું, પ્રજા, અક્ષરસ મનસા, વાચા અને કર્મણાથી–પાલન કરે, તો સ્વરાજ્ય તુરત આવી પહોંચશે, અને દેશની ગુલામી અને ગરીબાઈ દૂર થતા પામી તે આઝાદીમા મહાલશે

મહાન યુરોપીય યુદ્ધના પરિણામે દેશમા મોંઘવારી વધી પડી હતી, તેમ રોગ, અતિવૃષ્ટિ અને દુકાળના કારણે હિન્દી પ્રજાની હાડમારી થોડી નહોતી

સન ૧૯૧૫ મા ગાંધીજીનુ હિન્દમા પુન આગમન થતા લોકમા કાંઈક આશાના કિરણો પ્રકટયા હતા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની ફરિયાદોની દાદ મેળવવા એમણે જવાબદારી પોતાના શિર પર લીધી, તે પછી સમાજજીવનમા નવા પ્રાણનો સંચાર થયો હતો

---

*જુઓ, ગુજરાત–એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ–શ્રીયુત મુનશી લિખિત ફરબાક લેખો, પૃ ૨૪૬

એમની ગરીબો,–ખેડુતો અને દલિત જાતિઓ, માટેની અનુકંપા અને વેદના જાણીતી છે. એમના પ્રત્યેના સમભાવથી ગરીબનું જીવન ગાળી, તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા, દરિદ્રનારાયણની મૂર્તિસમા, પોતાને ખેડુત તરીકે, તેઓ ઓળખાવે છે, અને દુઃખિયાના બેલી થવાની, તેમની કુમકે જવાની એમની ધગશ એટલી તીવ્ર હોય છે કે જ્યાં અન્યાય અને અત્યાચાર માલુમ પડે ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચે છે; તેમાંના એક થઈ જઈ, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે તૈયારી કરે છે. એવી એમની લોકપરાયણ અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓને લઈને ગાંધીજી 'મહાત્મા' નું બિરુદ પામ્યા છે તે યથાર્થ છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાન સાંભળતાં પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટની અને મહાત્મા ગાંધીજીની લોકોપકારી હિલચાલોમાં ઘણુ સામ્ય દેખાયું. જીસસ ક્રાઇસ્ટ પણ સમાજમાં વ્યાપી રહેલા ઘોર અન્યાયો અને અત્યાચારો નિર્મૂળ કરવા, ગરીબો અને પીડિતોની વ્હારે ધાઈ, એમની પાર્થિવ સ્થિતિ સુધારવા અને એક બીજા પ્રત્યે ભ્રાતૃભાવ અને પ્રેમનો સંદેશો આપવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમના ઉપદેશ l સમાજ સેવા એક મહત્વનું અને મુખ્ય અંગ છે એમ હૃદયથી માનીને હજારો પાદરીઓ પછાત, જંગલી, ગરીબ, અજ્ઞાન અને પીડિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર અને સેવા કરવા મચ્યા-પચ્યા રહે છે; અને પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટનું જીવન ચરિત્ર રેવ. કોન્રેડ નોઇલ રચિત હમણાં બહાર પડયું છે, તેમાં જીસસ ક્રાઇસ્ટની એ સામાજિક સેવા પ્રવૃત્તિ પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.×

× Conrad Noel urges, and with a wealth of illustration, that the immediate circle from which Jews sprang—the Redemptionists he picturesquely calls them–Zachariah, Elisabath, Anna and Simeon, were not the gentle pietistic group of common fancy; they were fiery souls who had inherited and re-emphasised the prophetic revolt against the injustices and inequalities of every day life. Jesus endorsed their expectations and announced the immidiate approach of a reign of social righteousness, a kingdom of God embracing liberty and release of many kinds and though certainly not confined to providing plenty of food and clothing–the first-temptation reveals that–most definitely including, as the

અત્યાર સુધી એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે જીસસ ક્રાઈસ્ટે રાજકારણમાં માથું માર્યું ન હોતુ, અને એમની એક ઉક્તિ વારવાર આગળ ધરવામા આવતી કે રાજ્યને જે કાઇ વેરા વગેરે આપવાનુ હોય તે, ચુકવી આપવુ Pay unto Chesar's what is his due-પણ ગયા જુલાઈ માસમા જાણીતા હિબર્ટ જર્નલમા "ઇશુનો વધ, શુ તેની પાછળ રાજકીય હેતુ હતો ?" એવા મથાળા નીચે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબધ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમા જીસસ ક્રાઈસ્ટની પ્રવૃત્તિ એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ જેવી વર્ણવી, તેની સાથે ગાધીજીની શાન્તિભરી અહિંસામય લડતનુ સામ્ય બતાવી, સૂચવ્યુ છે, કે,–

Gandhi's campaign of non-violent resistance led in practice to a number of political assassinations, and Gandhi had to protest against his own followers by a fast which did much to curb the extremist It seems that the same thing may have happened with Jesus and the Zealots who follwed Him as He entered Jarusalem and cleansed the Temple, that they thought that he would raise the standard of revolt and "restore the kingdom unto Issael", and that they were involved in the insurrection and bloodshed of Barabbas and other "brigands," seeking, as it were, "to take the kingdom of Heaven by force "‡

description of the final Judgment shows, a sharing of these mundane things A Kingdom of God is about to be established here and now on earth, not postponed to heaven and not spiritualised away into social ineffectiveness"

("The Listener" 8th Sep 1937 "The Social Significance of Christ" page 525)

‡ Hilbert Journal July, 1937 page 561-567

સન ૧૯૩૦ ની મીઠાની લડતના સમયે ગાંધીજીને કરાડીમાંથી મધરાતે ખસેડવામાં આવ્યા, તે પ્રસંગને એક અંગ્રેજ અખબારનવીશે જીસસ ક્રાઇસ્ટના એવા એક જીવનપ્રસંગ સાથે સરખાવ્યો હતો.*

રોમન સત્તાધિશ પાઈલેટે (Pilate) જીસસ ક્રાઇસ્ટના વધની સજા ફરમાવતાં, તે માટે પોતે દોષિત નથી પણ જીસસના વિરોધીઓના દબાણને તેને વશ થવું પડયું હતું એવો એકરાર કર્યો હતો; તે પ્રમાણે સન ૧૯૨૨ માં મહાત્માજીનો કેસ ચલાવનાર ન્યાયાધિશે નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા, કે, તમારા કરોડો દેશબંધુઓની નજરમાં એક મહાન સ્વદેશાભિમાની પુરુષ અને લોકનેતા તરીકે તમે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છો, તે વસ્તુ વિસરી શકાય એમ નથી અને તમારા રાજદ્વારી વિચારોથી જૂદા પડે છે તેઓ સુદ્ધાં, તમને ઉચ્ચ આદર્શવાદી, ઉમદા અને પવિત્ર જીવનધારી પુરુષ તરીકે પિછાને છે; પરન્તુ તમે દેશમાં એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે, કે કોઈ પણ સરકાર તમને છૂટા રહેવા દઈ શકે નહિ. વાસ્તે તમે જણાવો એવી હું સજા કરૂં."+

એ સરખામણી એટલેથી અટકતી નથી.

એક અમેરિકન પત્રકાર જણાવે છે, કે, ગાંધીજીના ઉપદેશમાં આપણે બે હજાર વર્ષો ઉપર ઉચ્ચારેલા જીસસ ક્રાઇસ્ટના શબ્દો સાંભળીએ છીએ.†

---

* It is said in the Gospel according to St Mathew XXI 46, of those who seized Jesus before his trial that "when they sought to lay hold on him, they feared the multitudes, because they took him for a prophet. Perhaps for a similar reason those who wanted to arrest Gandhi went steadily to his Camp 45 minutes after midnight, and though he is meek and non-violent and physically weak and his companions unarmed and pledged to non-violence the party of arresters ...., armed with rifles Modrn Review, June 1922.

+ જુઓ ન્યુલિયટ વિલિયર કૃત "મહાત્મા ગાંધી" નામક પુસ્તક.

† The Message that was Christ's two thousand years ago, is Gandhi's to-day."

.... પરમપ્રિય મિત્ર દિનબંધુ એન્ડ્રયુઝ તાજેતરમાં પ્રકટ થયલા A Pilgrim's Progress, યાત્રાની પ્રગતિ એ નામક એમના લેખમાં કહે છે, કે, આધુનિક જગતને પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટનો વાસ્તવિક સંદેશો શો છે તેનું રહસ્ય અણજાણપણે પણ ગાઢ રીતે હું કવિવર ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા સમજવા પામ્યો છું."×

એજ વિચારનું પુનરાવર્તન થતું હોય એમ "મહાત્મા ગાંધી' એ નામનું એક નવું પુસ્તક સંવાદરૂપે ચાલુ માસમાં (સપ્ટેમ્બર) પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેનો ઉપસંહાર કરતાં, તેના વિદ્વાન લેખક પ્રોફેસર પેસ્તનજી વાડીઆએ લખ્યું છે, કે,

'બે હજાર વર્ષ પૂર્વે વધસ્તંભપરની મૂર્તિની પેઠે, ગાંધીજીની આકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ (Personality) સ્પષ્ટપણે તરી આવી, તેમના જીવન અને જીવન પ્રવૃત્તિમાં, પરમાત્માનો આશય વધુ ને વધુ વ્યક્ત થતો માલુમ પડી, એમનો સંદેશો, થાકેલા જગતની પ્રજાઓને, આશ્વાસન અને આશાના પ્રેરકબળ સમાન છે."*

પ્રસ્તુત પ્રશ્નને આપણે અન્ય રીતે વિચારીએ.

ગીતામાં દર્શાવ્યું છે, કે, પૃથ્વી પર અન્યાય અને અત્યાચાર વધી પડે છે અને સાધુઓ અને પવિત્ર પુરૂષોને રિબામણા પહોંચે છે ત્યારે ધર્મની, ન્યાય અને નીતિની સંસ્થાપના અર્થે પરમાત્મા વખતોવખત અવતાર ધારણ કરે છે; એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધીજીને એક મહાત્મા, એક અવતારી પુરૂષ આપણે માનીએ તો તે અયુક્ત નહિ જણાય. §

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, હિન્દીઓનું હિત સાચવવા ખાતર, તેમના હિતનું રક્ષણ કરવા ખાતર, તેમના એક મનુષ્ય તરીકેના સામાન્ય હક્કનું પ્રતિપાદન કરવા, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ પહેલવહેલો ત્યાં અજમાવ્યો હતો અને સૌ કોઈને એમની દલીલનું; એમની લડતનું વાજબીપણું સ્વીકારવું પડયું હતું.

× જુઓ Religion in Transition p 81.

* Mahatma Gandhi p. 73

§ સરખાવોઃ યજ્ઞને માનવરૂપે અવતરવાનું મન થયું અને એ ગાંધીમાં પ્રકટ થયો કવિવર ટાગોર.

અતિવૃષ્ટિને લઈને પાક નિષ્ફળ જતાં જમીન મહેસુલ ઉઘરાવવું એ અન્યાયયુક્ત છે, એ આધારે એમણે ખેડાની લડત ઉપાડી હતી અને ચંપારણ્યમાં ખેડુતો પાસે જે ગેરવાજબી કરો લેવાતા અને તેમનું ચૂસણુ થયે જતું, તે અનીતિ અટકાવવા એમણે તેમની વ્હારે પહોંચી જે કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સેવા પ્રવૃત્તિ દાખવ્યાં હતાં, તે એમના ઉચ્ચ માનસનું પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

જલિયાનવાળા બાગમાંના સમાચાર સાંભળતાં એમનો પવિત્ર આત્મા કકળી ઉઠી, એમણે જે પુણ્યપ્રકોપ વ્યક્ત કર્યો, તેમાંથી સમસ્ત દેશમાં રોષની પ્રચંડ જ્વાળા સળગી હતી.

અમદાવાદમાં મીલ મજુરોના પગાર પર કાપ મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં મીલ માલીકો અને મજુરો વચ્ચે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો અને શહેરનો આમલો બગડવા પર હતો તે કટોકટીના અવસરે પોતે મજુરોની આગેવાની લઈ, તેનો માર્ગ શાન્તિપૂર્વક કાઢ્યો હતો અને એ બે વચ્ચે જ્યારે તકરાર ઉદ્ભવે ત્યારે તેનો ઉકેલ લવાદ દ્વારા આણવા જે ધોરણ સ્થાપિત કર્યું હતું તે ઉભય પક્ષે હિતાવહ નિવડયું છે અને તેનો યશ એકલા મહાત્માજીને છે.

હરિજન પ્રત્યેના હિન્દુ જાતિએ કરેલા અન્યાયો, હિંદુ ધર્મ પરનું એ કાળું કલંક દૂર કરવા એમના પ્રયાસો એટલા જાણીતા છે કે તે વિષે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી; તેમના માટે ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ સુદ્ધાં આદર્યા હતા, એ ઐતિહાસિક બીના છે અને તે જગતના ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થશે.

આ સઘળી હકીકત, અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ બુદ્ધિપૂર્વક, વિચારતાં પ્રતિપક્ષીને એટલું સ્વીકારવું પડશે, કે ગાંધીજી એક મહા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી, અસાધારણ વ્યક્તિ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

લાહોર કેમ્પમાં (૧૯૦૯) નામદાર ગોખલેએ ગાંધીજી વિષે પ્રસંગોપાત્ વિવેચન કરતાં, નીચે મુજબ ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતાઃ—

"ગાંધીજીને હું ગાઢ રીતે પીછાનું છું અને એમ કહેવાને શક્તિમાન છું, કે એમનાથી વધારે પવિત્ર, વધારે ઉદાર, વધારે બહાદુર અને વધારે ઉન્નત આ જગતમાં બીજો કોઇ પુરુષ મેં ભાળ્યો નથી. તદ્દન તપશ્ચર્યાભર્યું સાદું જીવન ગાળી, મનુષ્ય જાતિ પ્રતિ વિશ્વપ્રેમના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરી, સત્ય ને ન્યાયને અનુસરી, તેમની નીચેના નબળા મનના બંધુઓ પર જાદુની પેઠે અલૌકિક અસર પેદા કરે છે એવા પુરુષોમાંના ગાંધીજી એક છે. તેમને આપણે નરમાં નરોત્તમ, વીર પુરુષોમાં વીર શિરોમણી અને દેશભક્તમાં સર્વોત્તમ દેશભક્ત તરીકે ઓળખાવી શકીએ, એટલું જ નહિ પણ હિન્દી માનવતા વર્તમાન કાળમાં એમનામાં તેના ઉંચા શિખરે પહોંચી છે.*

એટલે ડૉ. સ્ટેન્લી જોન્સે જીસસ ક્રાઇસ્ટને તેમના યુગના સામાજિક ક્રાન્તિકારી પુરુષ વર્ણવ્યા હતા, તેમ આપણા દેશમાં અજબ પરિવર્તન આણવા માટે તેના પ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીજીને, જગતના એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ તરીકે આલેખીએ, તો તે વ્યાજબી જણાશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મુખ્ય તકરારી હિન્દી પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ થયા બાદ ગાંધીજી કાયમ વસવાટ માટે હિન્દમા પાછા ફર્યા ત્યારે મુબાઇએ, તેના તાજ વિનાના રાજા, સર ફિરોજશાહ મહેતાની સરદારી નીચે, એમનું અપૂર્વ માન સન્માન કરી, એમની જ્વલંત દેશ ભક્તિની કદર બુઝી હતી.

દેશમાં રહી તેઓ હિન્દ માતાની સેવા કરવા તલસતા હતા પણ તેનો મદાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા પર રાખવા ઇચ્છતા નહોતા; એમને તો અહિં ફરી નવેસર કાર્ય કરી બતાવવું હતું.

કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા પૂર્વે એમના ગુરુ ગોખલેજી તરફથી ગાંધીજીને આજ્ઞા થઈ હતી કે વર્ષભર હિન્દની પરિસ્થિતિનું એમણે પૂરું નિરીક્ષણ કરવું.

ગાંધીજી રહ્યા પૂરા તપસ્વી, સંયમી પુરુષ, જે કોઈ આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરનારા; એટલે સુધી કે તે દરમિયાન જ્યાં જ્યાં એમના સત્કારાર્થે સભાઓ, સમારંભો વગેરે થયા ત્યાં ત્યાં ખપપુરતું અને તે પણ મુખ્યત્વે આભારદર્શક શબ્દોથી વધુ, બોલતા નહિ.

---

* હિન્દી મહાસભા, લાહોર, સન ૧૯૦૯.

એથી ઘણાને નિરાશા ઉપજી હતી.

દેશનો નવીન યુવક વર્ગ એમની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતથી ગાંધીજી પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો હતો, એમની પાસે પ્રેરણા મેળવવા, એમની રાહબરી હેઠળ કાર્ય ઉપાડી લેવા, ઉત્સુક હતો; પણ એમની ઉપરોક્ત રીતિથી તે કેવો હતાશ થયો હતો, તેનું હુબહુ વર્ણન શ્રીયુત ઇન્દુલાલે કર્યું છે, તે અત્રે આપીશું:—

"સ્વાભાવિક રીતે જ મુંબાઈ શહેરમાં અને અમારા ગુજરાત પ્રાન્તમાં ગાંધીજીના આગમન સાથે નવજીવનના પુર રેલાયાં. અમારા પ્રાન્તે અખિલ હિન્દના અગ્રેસર જેવી ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિ દેશને ચરણે ધરી હતી. હવે અમારી માતૃભાષામાં અમને રાજકારણના પાઠ શિખવવાને, અમારા દુઃખદ દેશની દાદ મેળવવાને, સરકાર સામે સંગ્રામોની સરદારી લેવાને, અને દેશના રાજકીય જીવનમાં અમને ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપિત કરવાને માટે, ગાંધીજી અમારી વચ્ચે આવીને વસનાર છે તેથી અમે રાજી થયા હતા."

× × × ×

"અમારા વર્ગમાંના ઘણાખરા લોકો હંમેશ મુજબ પાટલુન, લાંબો કોટ અને દેશી ટોપીમાં સજ્જ થઈને આવ્યા હતા.

"સભામંડપમાં હું જરા મોડો આવ્યો. વ્હીલર વીલાના માળ ઉપર હું ચઢ્યો, ત્યારે હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે ગાદડી ઉપર મધ્યમાં ગાંધીજીને બેઠેલા મેં જોયા. કામકાજ શરૂ થઈ ગયું હતું. સત્કાર શબ્દો સમાપ્ત થયા અને ગાંધીજી બોલવા ઉઠ્યા. મારો ઉત્સાહ અને કુતુહળ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં; મારૂં દિલ નાચવા લાગ્યું. ગાંધીજીએ ગંભીર અને ધીમા અવાજે શરૂઆત કરી. મોટા ઓરડામાં સૌ કોઇ કદાચ તેમને સાંભળી પણ ન શક્યું હોય. સંમેલનના કાર્યકરોનો તેમણે આભાર માન્યો, અને પછી પોતાની લાક્ષણિક ઢબે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી તેને માટે તેઓ લાયક છે એમ ન માનવાની આજીજી કરી અને તેને લાયક થવાના સર્વે પ્રયાસો કરવાની નમ્ર ભાવે ખાત્રી આપી. ભારોભાર સ્તુતિ વચનોથી કદાચ તેમનો વિનીપાત થઇ જાય એવો ભય તેમને હોય એમ સ્પષ્ટ જણાયું અને આટલેથી જ તેમનું પ્રવચન ખતમ થયું.

મને તો આથી જબરો આઘાત થયો. દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિન્દની ફરિયાદોનો એક શબ્દ સરખો પણ તેમણે ન ઉચ્ચાર્યો—બ્રિટનના લશ્કરી

સત્તાવાળાઓ સાથે થયલી અથડામણુ વિષે પણુ તેમણે મૌન જ સેવ્યું. હિન્દના રાજકીય પ્રશ્નો વિષે તેમની મનોવ્યથાનાં દર્શન પણુ થવા ન દીધાં. નોકરશાહીના કાળા જુલ્મો અને સીતમની સામે સત્યાગ્રહના મોરચા માંડવાનો શંખનાદ પીડિત પ્રજાજનોને ગાંધીજી કરશે એવી મારી આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. કોઈ ટિળક અથવા કોઈ અર્વિંદની ગર્જના સાંભળવાની ઉત્કંઠા મેં રાખી હતી તેને બદલે કેટલાંક સામાન્ય વચનો ઉચ્ચારીનેજ ગાંધીજી બેસી ગયા.

"હું છેક જ નિરાશ થયો. ગાંધીજીની અગાધ શક્તિ ઉપર રચેલી મારી આશાની ઇમારતના ભુક્કા થઇ ગયા. મારે માટે આ બધું અસહ્ય હતું. હું એટલો દુઃખી અને મૂઢ બની ગયો કે મેં સભાનો એકદમ ત્યાગ કરીને મારા મિત્રના મકાન તરફ ઉતાવળા પગ ઉપાડયા–રસ્તે કેટલાક મિત્રો મળ્યા તેમણે સંમેલનના અંત પહેલાં પાછા ફરવાનું મને કારણુ પૂછ્યું. મેં તેમને જવાબ જ ન આપ્યો–રોષ અને વ્યથાથી હું ગુંગળાતો હતો હું પણુ મારી વ્યથા સમજી શકતો નહતો, હું તો માત્ર ભાગતો હતો, ગાંધીજીથી દૂર દૂર.

× × × ×

પણુ આટલી નિરાશામાં ય મેં આશા છોડી નહતી. ગૂજરાત સભાએ જેનો હું મંત્રી હતો–મંગળદાસ હાઉસમાં ગાંધીજીના સત્કાર માટે મેળાવડો ગોઠવવાનો ઠરાવ કર્યો."

× × × ×

"એક મહાલયના બગીચામાં આ સત્કાર સભા મળી હતી. સેંકડો લોકો હાજર હતા. શ્રી. મુનશીએ "ગુજરાતના પનોતા પુત્ર" ગાંધીજીને પ્રથમ અંગ્રેજીમાં આવકાર આપ્યો. તે પછી મી. ઝીણાએ જુસ્સાદાર જબાનમાં રાજકીય મુદ્દાઓ ચર્ચ્યા. દક્ષિણુ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના ઉદ્ધાર માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલા યુદ્ધમાં વખાણુ કરીને તેમણે સભાજનોને ચેતવણી આપી કે હજી હિન્દીઓની આફતનો અંત આવ્યો નથી; અને હજી હિન્દી પ્રશ્નના ઉકેલને માટે આપણે કસોટીમાંથી પસાર થવું પડશે એમ મને લાગે છે.

અને તે પછી ગાંધીજી ઉઠયા, ગૂજરાતીમાં બોલીને તેમણે સૌને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા. આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં દેશના જનસંઘને આકર્ષવાના ઉદ્દેશથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમણે અંગ્રેજી ભાષાને બદલે

માતૃભાષા અથવા તો હિન્દુસ્તાની ભાષાનોજ ઉપયોગ કરવાનો સૌને આગ્રહ કર્યો હતો આ સિવાય તેમણે કાંઈજ ન કહ્યું. મી. ઝીણાએ પોતાના ભાષણમા દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિષે ગાધીજી તદ્દન શાન્ત રહ્યા. હિન્દી રાજકારણ વિષે તેમણે મૌનજ સેવ્યુ મી મુનશીએ અને મી ઝીણાયે જે પ્રશંસાના પુષ્પો વેર્યાં તે માટે તેમણે અમારા સૌનો આભાર માન્યો, અને તેને લાયક થવાના મનોરથ વ્યક્ત કર્યો

અને તે પછી રાત્રે મગફળી અને ફળનો અલ્પ આહાર કરીને સૌ કોઈ વિખેરાયા

મારે માટે અને મડળના મારા સાથીદારો માટે તો જાણે નિરાશાજ નીર્માઈ હતી. કેટલાક મિત્રોએ ગાધીજીના સાદા દખાવ, સરળ ભાવ અને ખેડુતોના જેવા પોષાકની મશ્કરી પણ કરવા માડી હતી કેટલાક કહેતા હતા કે ગાધીજી દેશી દરજી જેવા દેખાતા હતા."*

અમદાવાદમા સ્થાયી વસવાટનો નિર્ણય થતા પ્રજામા એક પ્રકારનો આનંદ વ્યાપ્યો હતો, અને કેટલાકો ગાધીજીના આશ્રમે સવારમાજ પ્રાર્થના સમયે હાજરી આપતા, પણ એમના આશ્રમના નિયમો ઘણાને કડક અને મધ્યયુગના લાગતા.

એક વખતે સત્યાગ્રહ આશ્રમના સિદ્ધાંતો સમજાવવા ગુજરાત કલબમા સભા રાખવામા આવી હતી. હાલના સરદાર વલ્લભભાઈ ત્યા હાજર હતા, અને બ્રિજ રમતા હતા, ત્યાથી ખસ્યા નહિ અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યાઃ—

" શા સારૂ ગાધી આ લોકોની આગળ બ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હશે ? ભેંસની આગળ ભાગવત જેવુ છે' આમ ગાધીજી આરભમા તેમને અવ્યવહારૂ પણ લાગ્યા "**

પરન્તુ મહાત્માજીમાં એવુ કાંઈક અદ્ભુત આકર્ષણ રહેલુ છે, કે તેમની પાસે આવનાર તેમનાથી મુગ્ધ બને છે અને એમનું મુક્ત હાસ્ય સૌ કોઈને મ્હાત કરે છે, તેમજ એમનો વિરોધ કરનારને કે એમની ઉપેક્ષા કરનાર જે કોઈ એમની સમીપ હાજર થાય છે તે, પેલી કહેવત મુજબ, He came to scoff but remained to pray' એમ, એમના તેજમા લીન થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગાધીજીના મિત્ર અને અનુયાયી થઈ બેસે છે.

---

*મહાત્મા ગાધીજીના સદેશમાં પૃ ૩ થી ૬

**વીર વલ્લભભાઈ પૃ ૨૧.

ભાઈશ્રી ઈન્દુલાલ અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની હકીકત ઉ
નોંધી છે.

એજ પ્રમાણે કલકત્તાના ખાસ અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે મહાત્
જીના કાર્યક્રમ સામે લાલા લજપતરાયે વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

નાગપુરની બેઠકમાં દેશબંધુ દાસ વિરોધ પક્ષના અગ્રણી થઈ બે
હતા; અને પંડિત મોતીલાલજીને ગાંધીજીના સર્વ સિદ્ધાન્તો ગ્રાહ્ય
હોતા; તેમ છતાં એ સર્વ મહાત્માના અનન્ય અનુયાયિઓ અને મિત્રો થ
હતા; અને ગાંધીજીની લડતને પૂરેપૂરૂં પીઠબળ આપ્યું હતું; તે ખાતર જે
સુદ્ધાંને પ્રિય માની હતી.

મહાત્માજીએ પ્રજાપર એવો અદ્‌ભુત પ્રભાવ પાડેલો છે.

એમનો કાર્યક્રમ જોઈએ;

દેશની દરિદ્રતાના નિવારણરૂપ ખાદી એક અકસીર ઈલાજ મહાત્
જીને લાગ્યો. શરૂઆતમાં તે સામે ખુબ અણગમો જણાયલો; પણ અત્યા
તેની ઉપયોગિતા અને મહત્વ સમજાયાં છે; અને ખાદી હિન્દી પ્રજા
ધ્યેયના એક પ્રતિક રૂપ બનેલી છે; અને હજારો સ્ત્રી પુરૂષોને એ ખાદી ઉદ્યો
આજીવિકાનું થોડુંઘણું સાધન પુરૂં પાડે છે.

મહાત્માજીના આગમન પૂર્વે માતૃભાષામાં બોલવું યા લખવું
ન્હાનમભર્યું મનાતું, સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમ વાતચિતમાં રાજભા
ઈંગ્રેજીનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ થતો; શિક્ષણનું વાહન સુદ્ધાં પરભાષા અંગ્રેજી
હતું; પણ ગાંધીજીએ એ કઢંગી પરિસ્થિતિ સાવ બદલી નાંખી છે; અ
માતૃભાષાનું ગૌરવ સ્થાપી, દેશ સમસ્તની ભાષા તરીકે હિન્દીના પ્રચાર
ઉત્તેજન આપ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પર એમણે જે પ્રભાવ પાડયો છે, તે વિ
પાછલા પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; અને તે અસરને લઈ
વર્તમાન સાહિત્યને ગાંધી યુગનું સાહિત્ય એવું ઉપનામ અપાયું છે;
એમની તેજસ્વી મહત્તાનું સૂચક ચિહ્ન છે.

કેળવણી વિષયક ગાંધીજીના વિચારો ક્રાન્તિકારી છે. વર્તમાન સમય
તે કેટલે દરજ્જે વ્યવહારૂ અને મદદગાર થઈ પડશે એ વિચારવા જે
અને કઠિન પ્રશ્ન છે; પણ તે એટલું પૂરવાર કરે છે કે પ્રચલિત શિક્ષ
પદ્ધતિ એકદમ સુધારો માગે છે; અને તે જીવન માટે નિષ્ફળ નિવડી ઢ

ધર્મ વિષેના એમના વિચારો વ્યાપક અને ઉદાર છે, શાસ્ત્ર વચનોને તેઓ બુદ્ધિની કસોટીએ કસી જુએ છે; સનાતન સત્યો પ્રતિ એમની શ્રદ્ધા અચળ છે; જે કોઈ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે છે, તે પ્રભુને સ્મરીને, તેને હાજરાહજુર સમજીને; અને એમની દૃષ્ટિમાં જાતિનો કે ધર્મનો, સ્ત્રી વા પુરૂષનો, ગરીબ કે તવંગરનો ભેદ ભાગ્યે જ જણાશે.

વિશેષ કરીને એમની સામુદાયિક પ્રાર્થનાની પ્રથા બહુ ઉપકારક નીવડી છે; તેનો બહોળો ઉપયોગ થવા પામ્યો છે.

એમનું પ્રિય પદ, હંમેશાં પ્રાર્થનાના આરંભમાં ગવાતું,

"વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પિડ પરાઈ જાણેરે;
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તો એ મન અભિમાન ન આણેરે."

પ્રસ્તુત પદ નરસૈ મહેતાનું લખેલું હોય કે કવીશ્વર દલપતરામનું રચેલું હોય, તેના કર્તૃત્વ વિષે ભલે બે મત હોય; પણ મનુષ્ય સમીપ જીવન વ્યવહાર સારૂ તે એક ઉત્કૃષ્ટ ધોરણ રજુ કરે છે; તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર મનુષ્ય વર્તે, તે અવશ્ય સુખશાન્તિ પામે, અને મોક્ષ મેળવે, એ વિષે અમને શંકા નથી.

લગ્ન સંબંધમાં તેમજ વિધવા વિવાહ વિષે મહાત્માજીએ એમના વિચારો સ્પષ્ટપણે દર્શાવેલા છે, એથી સુધારકોનો માર્ગ બહુ સરળ થવા પામ્યો છે. ખાસ કરીને જીવનમાં બ્રહ્મચર્ય પર જે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે વર્તમાન યુગમાં આવશ્યક અને સુખદાયી માલુમ પડશે.

વર્ણાશ્રમને એમણે વિસ્તૃત અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે, અને તેનું સમર્થન કર્યું છે. કુપમંડુક વૃત્તિવાળા જ્ઞાતિના ન્હાના ન્હાના ઘોળમાં માનનારા, પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ, એમના એ વિચારો ગ્રહણ કરે તો જ્ઞાતિનો ઉત્કર્ષ થઈ, તે પ્રગતિ કરી શકશે; અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે.

સ્ત્રી જાતિ જે અબળા કહેવાતી, તેને સબળા કરી, એમણે નવી સ્ત્રીનું સર્જન કર્યું છે, તે એક ખરેખર અદ્ભુત બનાવ છે; તેનો વૃત્તાંત અવર્ણનીય છે.

ફુટ દેખાતા દારૂબંધીના પ્રશ્નને ગાંધીજીએ તદ્દન વ્યવહારૂ કરી મૂક્યો છે અને મદ્રાસ અને મુંબાઇ ઇલાકાની નવી ધારાસભાઓએ તે પ્રયોગ અમલમાં સુદ્ધાં મૂક્યો છે. તેનું પરિણામ રૂડું જ આવશે,—જો બરોબર વ્યવસ્થા થાય તો,—એમ અમારો અંતર આત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

આરોગ્ય સંબંધમાં ગાંધીજીના વિચારો કાંઈક કુતૂહળ જગાવનારા પણ વિચારણીય જણાશે; તે અનુભવ પર રચાયા છે; તે વિષયમાં આપણે હજી ઘણું શીખવાનું અને કરવાનું બાકી છે.

ગૌપૂજા આપણે અહિં પ્રાચીન સમયથી ચાલુ છે; પણ આધુનિક જીવનમાંથી તેનો લોપ થવા માંડયો હતો. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશને સારી ગાયની અત્યંત જરૂર છે; તેથી ગોપાલન પ્રવૃત્તિને, આર્થિક તેમ ધાર્મિક બંને દૃષ્ટિએ, ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે; અને તે દિશામાં મહાત્માજીએ વ્યવહારૂ માર્ગ બતાવ્યો છે.

એમની પ્રવૃત્તિઓ વિધવિધ પ્રકારની અને લોકોપકારી માલુમ પડી છે; તે સર્વનું વર્ણન કરવા બેસીએ, તેનો છેડો આવે નહિ એટલું બધું તે વિસ્તૃત છે.

પણ એ વિષે એક જ વસ્તુ કહીશું કે તેઓ જે કાંઈ કહે છે, તે એમના અનુભવના નિચોડરૂપ હોય છે, અને તે ઉપદેશ ન્યાય, નીતિ અને સત્યની કસોટીએ ચાસેલો હોય છે. તેથી તેમના વચનોની વિશેષ મહત્તા છે; અને તે જીવનમાં માર્ગદર્શક અને મદદગાર થઈ પડે છે.

કવિશ્રી ખબરદારે સાચું જ કહ્યું છે, કેઃ

"એને બોલે બોલે બોધ ઉતરે રે,
જેવા વરસે શીળા વરસાદ."*

પણ સૌથી મહત્વનો વર્તમાન જગતને એમનો મૂલ્યવાન સંદેશો અહિંસાનો અને સત્યના પાલનનો છે.

યુદ્ધની ખાનાખરાબી પ્રત્યક્ષ નિહાળી સમ્રાટ અશોકે બુદ્ધ ભગવાનનો અહિંસાનો આદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો, અને તેના સામ્રાજ્યમાં અહિંસાની ઘોષણા કરી હતી.

વર્તમાન જગત સુલેહ શાન્તિને વાંછે છે, પણ તે માટે ઉપાયો યોજે છે તે અવળા અને ખોટા નિવડે છે. જે સાધન શક્તિ પ્રજાજીવનને સુદૃઢ અને સ્વાશ્રયી, સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કરવામાં ખરચાવી જોઈએ તે યુદ્ધની સામગ્રીની તૈયારીમાં, તે માટે સજ્જ રહેવામાં વેડફાઈ જાય છે.

બંધારણપૂર્વક, શાંતિમય અહિંસાની લડત શું કરી શકે છે, તેનો પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ મહાત્માજીએ આપ્યો છે; અને એ રીતિનીતિ વાજબી

* જુઓ સ્ત્રીબોધ, ઓક્ટોબર સન ૧૯૩૭.

અને ઉત્તમ લાગી, જગતના કેટલાક મહાન અને જાણીતા પુરુષોએ મહાત્મા ગાંધીજીને સુલેહ શાન્તિનું નોબલ પ્રાઈઝ આપવાની સૂચના સુદ્ધા કરેલી છે તે ઈનામ મળો વા ન મળો પરન્તુ મહાત્માજીએ વર્તમાન જગતને અહિંસાનો પદાર્થપાઠ આપ્યો છે, તે સુધરેલી પ્રજાઓએ ગ્રહણ કરવા જેવો છે, અને એમનો ઉપદેશ સત્ય ને નીતિનું પાલન, અને અહિંસાના માર્ગને અનુસરવાથી જગતમા સુલેહશાન્તિ વ્યાપી રહી, પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ અને સ્નેહનું સામ્રાજ્ય જામશે, જે માટે પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી

એ અહિંસાનો મંત્ર વર્તમાન જગતે મોડો વહેલો સ્વીકારે જ મુક્તિ છે.

એ મંત્રના દ્રષ્ટા એક ગુજરાતી છે, એ આપણું અહોભાગ્ય છે, એમણે જ ગુજરાતને મોખરે આણી ગૌરવવન્ત કર્યું છે એ આપણા માટે ભૂષણરૂપ છે વાસ્તવિક રીતે એમણે નવું ગુજરાત—નવું ભારતવર્ષ સર્જ્યું છે એમ કહેવું તે વધારેપડતું નથી તેથી ગાંધીજીને એક મહાન ક્રાન્તિકારી, અવતારી પુરુષ–તરીકે ઓળખાવવામા આવે, તે સાવ સાચું છે

એમની પ્રવૃત્તિ અને જીવન સદેશો જગતને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડો, અને મહાત્માજી સો વર્ષ પૂરા કરો, એ જ અમારી પ્રભુ પ્રાર્થના છે।

સાલવારી

૧૯૦૮ નવી વાચનમાળા ડેવરટન સંપાદિત
મોર્લિમિન્ટો સુધારાનો ખરીતો
વનિતા વિશ્રામ–અમદાવાદ–ની સ્થાપના
સોસાઈટીનો હીરક મહોત્સવ
હિન્દ સ્વરાજ્ય–ગાંધીજી રચિત
૧૯૦૯ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–રાજકોટ
રણજીતરામનો લેખ ઈસુનું વર્ષ, ૧૯૦૮
હિન્દી સુધારાનો કાયદો
૧૯૧૦ નવી હિન્દી ધારાસભા
નવો પ્રેસ એક્ટ
પ્રાથમિક કેળવણી વિષયક ઠરાવ–નામદાર ગોખલે તરફથી
શહેનશાહ એડવર્ડનું અવસાન
૧૯૧૧ દિલ્હી દરબાર
નામદાર ગોખલેનું પ્રાથમિક કેળવણી બીલ
હિન્દનું પાયતખ્ત–દીલ્હી થયું
૧૯૧૨ આર્યન બ્રધરહુડ પ્રીતિભોજન
ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈનો સ્વર્ગવાસ
ગુજરાત સમાજ સુધારા પરિષદ–નરસિંહરાવના પ્રમુખપદે
ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–વડોદરા
લાલશંકર ઉમિયાશંકરનો સ્વર્ગવાસ
'સાહિત્ય' માસિક શરૂ થયું
૧૯૧૩ ગુજરાત એજ્યુકેશન સોસાઈટીની સ્થાપના
૧૯૧૪ દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલનો સ્વર્ગવાસ
મહાન યુરોપીય યુદ્ધ
'સમાલોચક'–માસિક તરીકે થયું
સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાઇટીની સ્થાપના–સુરત
૧૯૧૫ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–સુરત
'નવજીવન' શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના તંત્રીપણા હેઠળ
સર ફિરોજશાહ મહેતાનું અવસાન
મહાત્મા ગાંધીજીનું હિન્દમાં પાછું આવવું

મુંબાઈમાં મહાસભાની બેઠક
હિન્દુ યુનિવરસિટીની સ્થાપના—બનારસ
હોમ રૂલ લિગની શરૂઆત

૧૯૧૬ કોન્ગ્રેસ લિગ રીફોર્મ સ્કીમ
ગુજરાત પ્રાંતિક પરિષદ—અમદાવાદ
ગુજરાત યુનિવરસિટી—પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટસનનું ભાષણ
ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઈટીની સ્થાપના—આણંદ
સર ચીનુભાઈ માધવલાલ પહેલા બેરોનેટનું અવસાન
નાતજાત મંડળ પરિષદ—અમદાવાદ
પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ—અમદાવાદ
ભગિની સમાજની સ્થાપના
વિઠ્ઠલભાઇ પટેલનો ઠરાવ—પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવા બાબત મુંબાઈ ધારાસભામાં
પ્રો. કર્વેની હિન્દી વિમેન યુનિવરસિટિની સ્થાપના,

૧૯૧૭ કલકત્તા યુનિવરસિટી કમિશન
ગીરમીટની પ્રથા બંધ પડી
ગોધરા રાજકીય અને સામાજીક સુધારા પરિષદો
સર ચીમનલાલ સેતલવાડ મુંબાઈ યુનિવરસિટિના વાઈસ-ચાન્સેલર નિમાયા
દાદાભાઈ નવરોજજીનું અવસાન
ભરૂચમાં બીજી કેળવણી પરિષદ
રણજીતરામનું અવસાન
હિંદુસ્તાનને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની જાહેરાત

૧૯૧૮ અમદાવાદમાં મજુરોની હડતાલ
ઓલ ઇન્ડિયા લાઈબ્રેરીઝ કોન્ફરન્સ—લાહોર
ખેડા સત્યાગ્રહની લડત
નડિયાદમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા પરિષદ
મહાન યુરોપીય યુદ્ધનો અંત
મુંબાઈમાં ઘરભાડાબંધીનો કાયદો
મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટ
સર વિલિયમ વેડરબર્નનું અવસાન
શિવુભાઇ બાપુભાઈનું અવસાન
હિન્દુ આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન બીલ—નામદાર વિઠ્ઠલભાઈ

૧૯૧૯ 'નવજીવન' સાપ્તાહિક, મહાત્માજીના તંત્રીપણા હેઠળ
પહેલી ઓરિયંટલ કોનફરન્સ–પૂના
રોલેટ એક્ટ
લિબરલો કોન્ગ્રેસથી છૂટા પડયા
હંટર કમિટીની નિમણૂંક

૧૯૨૦ પ્રો. ગજ્જરનું અવસાન
ભાઇશંકર નાનાભાઈનો સ્વર્ગવાસ
છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–અમદાવાદ
નવો હિન્દી એક્ટ
સત્યાગ્રહની હિલચાલ

૧૯૨૧ અમદાવાદમાં મહાસભાની બેઠક
પ્રાથમિક કેળવણી તપાસ કમિટી–સર નારાયણ ચંદાવરકરના પ્રમુખપણે

૧૯૨૨ બારડોલીની લડત
મહાત્માજીની ધરપકડ
સર હરિસિંગ ગૌર–સિવિલ મેરેજ બીલ

૧૯૨૩ મુંબાઇ ઇલાકાનો પ્રાથમિક કેળવણી એક્ટ
દી. બા. રણછોડભાઇ ઉદયરામનું અવસાન
સ્વરાજ્ય પક્ષની સ્થાપના

૧૯૨૪ ગાંધીજીનો છૂટકારો
પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ—અમદાવાદ
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—ભાવનગર

૧૯૨૫ રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકરનો સ્વર્ગવાસ

૧૯૨૬ આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—મુંબાઈ
સર લલ્લુભાઈ આશારામ શાહનું અવસાન

૧૯૨૭ આત્મકથા–ગાંધીજી
કવિ ન્હાનાલાલ સુવર્ણ મહોત્સવ
બીજી ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ
"વસન્ત" રજત મહોત્સવ

૧૯૨૮ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—નડિયાદ
બારડોલીની લડત
સર રમણભાઇનો સ્વર્ગવાસ

૧૯૨૯ પહેલી સમાજ સેવા મંડળ પરિષદ—અમદાવાદ

૧૯૩૦ દાંડી કુચ ગાંધીજીની ધરપકડ અને જેલ
૧ લી રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સ

૧૯૩૧ કવિ ખબરદારનો કનકોત્સવ
ગાંધી ઈર્વિન કરાર
બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ
રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું અવસાન

૧૯૩૨ ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ આદરવા બાબત હિન્દી પ્રધાનને પત્ર લખ્યો
સવિનય કાયદા ભંગની લડત

૧૯૩૩ મીસીસ એનીબિસાન્ટનો સ્વર્ગવાસ
ગાંધીજી બીજીવાર જેલમાં
નર્મદ શતાબ્દી
વિઠ્ઠલભાઇ પટેલનો સ્વર્ગવાસ

૧૯૩૪ અગીઆરમુ સાહિત્ય સંમેલન—લાહૌ
ગાંધીજી મહાસભામાંથી નિવૃત્ત થયા

૧૯૩૫ ગુજરાત સામ્યવાદી પરિષદ
ગવર્મેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા બીલ
મહાસભાની જ્યુબિલિ
લેડી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ

૧૯૩૬ શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમનું અવસાન
શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો હીરકમહોત્સવ.
સાહિત્ય સંમેલન—અમદાવાદ

ગ્રંથસૂચી

ાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ–૨.
ત્મકથા–ગાંધીજી.
ોધન–કવિ ન્હાનાલાલ.
ા ધર્મયુદ્ધ–મહાદેવભાઈ દેસાઈ.
ાક લેખો, ભા. ૧ અને ભા. ૧ ક. મા. મુનશી.
રદાર કનકોત્સવ ગ્રંથ.
ીજી–જુગતરામ દવે.
ીજીનો અગ્નિપ્રવેશ
ી વિચારદોહન–કિશોરલાલ મશરૂવાળા.
રાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી સન ૧૯૩૩.
રાતી ભાષા અને સાહિત્ય–પ્રથમ ભાગ–નરસિંહરાવ.
ાલ કૃષ્ણ ગોખલે-ચિતલિયા.
ા અને ગ્રંથકાર પુ ૩.
લાલ શાહનું ચરિત્ર–શ્રી. અક્કડ.
જમનાબ્હેન સક્કઈ સ્મારક ગ્રંથ.
ાનની કેળવણી-મણિલાલ નાણાવટી.
ન અને સાહિત્ય–રમણલાલ દેસાઈ.
ન આનંદ-કાકાસાહેબ કાલેલકર.
ન વિકાસ „ „
ણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન નિબંધ–પરમાનંદ કાપડીઆ.
મંથન–ગાંધીજી.
સંસ્થાપન–ગાંધીજી
કવિતા–કવિ નર્મદાશંકર.
ગ્રંથાવલિ–સંપાદક નરહરિ પરિખ.
પ્રતિષ્ઠા–મણિલાલ નથુભાઈ.
ી પોકાર–પંડિતા જમનાબાઈ.
ી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.
ભક્તિનાં કાવ્યો–સંપાદક હી. ત્રિ. પારેખ.
કાલય પ્રવૃત્તિ-ભાષણો અને લેખો.

બાળલગ્ન બત્રીસી—નવલરામ.
ભરૂચ શહેરનો ઈતિહાસ—શ્રીયુત ગણપતરામ.
ભારતનો ટંકાર—કવિ અરદેશર ખબરદાર.
મહાત્મા ગાંધીજીના સહવાસમાં ભા. ૧ અને ભા. ૨—ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક.
મ્હોટી ઉમરની હિન્દુ સ્ત્રીઓની કેળવણી—જગજીવનદાસ મોદી.
રણજિતકૃતિસંગ્રહ—ભંડોળ કમિટી.
રણજિતરામના નિબંધો.
રસાસ્વાદનો અધિકાર—વાર્ષિક વ્યાખ્યાન—ક. મા. મુનશી.
રાઈનો પર્વત—સર રમણભાઈ.
રાષ્ટ્રગીત—સંપાદક, ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક.
વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ—સંપાદક, હીરાલાલ પારેખ
શેઠી વિદ્યાબ્હેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ. ,, ,,
વીર વલ્લભભાઈ—મહાદેવ દેસાઈ.
શિશુ અને સખી—ક. મા. મુનશી.
સ્મરણ સંહિતા—નરસિંહરાવ.
સાહિત્યભિખ્ખુ અખંડાનંદજી—શ્રી. ત્ર્યંબકલાલ.
સ્ત્રીઓની કેળવણી.
સ્ત્રીઓનો સંદેશ—સંપાદકઃ સૌ. દેવકીબાઈ વેદ.
હરિજન ભાગવત.
હાજી મહમદ સ્મારક ગ્રંથ—સંપાદક શ્રીયુત રાવળ.

રીપોર્ટ

ગુજરાત હરિજન સેવા સંઘ રીપોર્ટ.
દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન પાંચમા વર્ષનો રીપોર્ટ.
પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદનો રીપોર્ટ.
બીજી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ.
ભીલ સેવા મંડળનો રીપોર્ટ.
મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ.
વનિતાવિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ.
સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડનો દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ.
The Courses of Instruction—Vanita Vishram.

' સાપ્તાહિક '

જ્યોતિર્ધર.
નવજીવન સાપ્તાહિક.
સૌરાષ્ટ્ર „
The Listener.
Observer.

ગુજરાતી માસિકો

ઉદ્‌બોધન સન ૧૯૦૭.
કુમાર, વર્ષ ૧, વર્ષ ૩.
કૌમુદી, સન ૧૯૨૫ અને ૧૯૩૬.
ગુણસુંદરી.
ચરોતર, સન ૧૯૩૨, ૧૯૩૬.
ચેતન.
દક્ષિણામૂર્તિ ત્રૈમાસિક.
નવચેતન.
નવજીવન અને સત્ય વર્ષ ૧, ૧૯૧૫, ૧૯૧૯.
નવજીવન.
નવયુગ.
પ્રસ્થાન, વર્ષ ૧; સંવત ૧૯૮૯.
પુરાતત્ત્વ.
પુસ્તકાલય, ૧૯૩૧, ૧૯૩૬, ૧૯૩૭.
બુદ્ધિપ્રકાશ; સન. ૧૯૧૩, ૧૯૨૦, ૧૯૨૨.
યુગધર્મ, સંવત ૧૯૮૧.
રંગભૂમિ.
વસન્ત વર્ષ, ૧, વર્ષ, ૭.
વીસમી સદી પુ. ૧.
શારદા.
સર્વોદય.
સાહિત્ય વર્ષ ૧, ૧૯૦૪.
સાહિત્ય વર્ષ. ૧, ૧૯૧૩.
સુન્દરી સુબોધ વર્ષ ૧,
સ્ત્રી હિતોપદેશ.

અંગ્રેજી

Contemporary Indian Philosophy

Education in India - K S Vakil

England since the Industrial Revolution by J H Jackson

Freedom and Organisation - Betrand Russell

G V Joshi's (R B) writings

Gujrat and its Literature - Munshi

The Might of Man in the Social Philosophy of Ramkrishna - B K Sarkar

Indian Educational Policy - Meston

Indian Social Reform - Ed by C Y Chintemani

Mahatma Gandhi - Juliette Veillier

„ „ - P A Wadia

Memorandem on Female Education - D B Manibhai Jashbhai

Our Cause-a symposium

Ranade's Miscellaneous Writings

Religion in transition

Report of the Royal Commission on Labour

Scientific basis of Woman's Education - Chiplunkar.

A Theory of National Education - U K Trivedi

અંગ્રેજી સામયિકો

The Hibbert Journal 1937

The Indian Review 1916

The Vedant Kesari 1937

શબ્દસૂચિ